TÜRKİYE'DE "SİVİL İTAATSİZLİK" ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR İNCELEME: SİVİL CUMALAR ÖRNEĞİ

NAZMİ ÇİÇEK

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2015

TÜRKİYE'DE "SİVİL İTAATSİZLİK" ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR İNCELEME: SİVİL CUMALAR ÖRNEĞİ

NAZMİ ÇİÇEK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sosyoloji Anabilim Dalı

Danışman: Yard. Doç. Dr. Fuat GÜLLÜPINAR

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ŞUBAT, 2015

Bu Tez Çalışması BAP Komisyonunca Kabul Edilen 1402E041 nolu proje kapsamında desteklenmiştir**.**

Jüri ve Enstitü Onayı

Nazmi ÇİÇEK'in "Türkiyede" Sivil İtaatsizlik"Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Sivil Cumalar Örneği" başlıklı tezi **06 Şubat 2015** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan **Sosyoloji** Anabilim Dalında, **yüksek lisans tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

		İmza
Üye (Tez Danışmanı)	**: Yrd.Doç.Dr.Fuat GÜLLÜPINAR**	.....
Üye	**: Prof.Dr.Nadir SUĞUR**	.....
Üye	**: Yrd.Doç.Dr.Mustafa ALTUNOĞLU**	.....

Prof.Dr.Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Anneme ve 2008’den beri yokluğunu hissettiğim Babama

Yüksek Lisans Tez Özü

Türkiye'de "Sivil İtaatsizlik" Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Sivil Cumalar Örneği

Nazmi ÇİÇEK

Sosyoloji Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2015

Danışman: Yard. Doç. Dr. Fuat GÜLLÜPINAR

Öz

Sivil cuma namazları, son zamanlarda Türkiye'de gerçekleştirilen en önemli sivil itaatsizlik eylemlerinden birisi olmasının yanında dini alanda gerçekleştirilen bir eylem olması sebebiyle de dikkat çekicidir. Bu çalışmanın temel amacı; bir sivil itaatsizlik eylemi olarak sivil cumalar üzerine sosyolojik bir analiz yapmaktır. Çalışma kapsamında sivil cumaların ne ölçüde bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebileceği; sivil cumaların arkasında yatan gerekçelerin neler olduğu, hangi talepler veya hangi haksızlıkların sivil cumaların gerekçesi olarak ileri sürüldüğü ve bu haksızlıkların ne ölçüde tarihsel bir arka plana sahip olduğu sivil itaatsizlik kavramı ve teorileriyle ilgili literatür analizi ve sahadan elde edilen verilerin analizi bağlamında tartışıldı.

Sivil cuma namazlarının kılındığı 9 şehri kapsayan bu çalışma kapsamında öncelikle sivil cumaları organize eden ve sivil cumalara katılan Melleler'le yapılan mülakatlar aracılığıyla bu kişilerin hangi gerekçelerle sivil cumalara katıldıkları, hangi rahatsızlıkların ortadan kaldırılmasını talep ettikleri ve hangi hakları elde etmeyi hedefledikleri tespit edilmeye çalışıldı. Diğer taraftan, sivil cumalara katılmayan Melleler'le yapılan mülakatlarla bunların da aynı rahatsızlıkları paylaşıp paylaşmadığı ve aynı hakları talep edip etmedikleri ve

sivil cumalarda dile getirilen taleplerin ne ölçüde genellenebileceği hususları analiz edildi.

Çalışmanın sonucunda sivil cumaların, özellikle Kürtçe hutbe ve vaaz üzerindeki yasaklar ve hutbelerin içeriği ve hazırlanış biçimi gibi konularda, haksızlığa itiraz ve hak talebi temeline dayanması ve sivil itaatsizliğin temel niteliklerini barındırması sebebiyle bir sivil itaatsizlik eylemi olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun yanında silahların sustuğu ve çözüm sürecinin devam ettiği bir dönemde ortaya çıkan sivil cuma namazlarının, sivil itaatsizlik gibi toplumsal hareketlerin, birer hak talep etme metodu olarak silah ve şiddete karşı güçlü birer alternatif olabileceğini gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivil cumalar, sivil itaatsizlik, kamu vicdanı, toplumsal hareket, Kürtçe hutbe

Abstract

A Sociological Analysis of the Civil Disobedience in Turkey: The Case of Civil Jumu'ahs.

Nazmi ÇİÇEK

Department of Sociology

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, February 2015

Adviser: Yard. Doç. Dr. Fuat GÜLLÜPINAR

Abstract

The civil Jumu'ahs are a significant civil disobedience not only because it is an important example of the recent civil disobedience in Turkey but also because it takes place in religious sphere. The main objective of this thesis is to make a sociological analysis of the civil Jumu'ahs as a civil disobedience. Based on the literature on civil disobedience and the interviews the thesis investigates to what extend do the civil Jumu'ah movement meet the criteria of civil disobedience, what are the main reasons behind the civil Jumu'ahs, which requests and injustices were the motives of civil Jumu'ahs and to what extend do these injustices have a historical background.

The interviews were conducted with 24 İmams in 9 cities where civil Jumu'ahs took place. Using the interviews with İmams who have organized and participated in civil Jumu'ahs, the study has discussed the main reasons and claims of the civil Jumu'ahs. On the other side through the interviews with İmams who were against and not participated in civil Jumu'ahs the study aimed to examine whether also these İmams share the very reasons and claims and to

what extend these reasons and claims are generalizable.

On the basis of the results of this thesis, it can be concluded that, the civil Jumu'ahs can be defined as a civil disobedience, first because the civil Jumu'ahs meet the main characteristics of civil disobedience and secondly because they were protesting injustices and claiming for rights in matters like the ban on Kurdish Khutbah and Sermons, the unfair contents of Khutbah and the way of composing Friday Khutbah. Moreover the conclusion could be drawn that, in a time period where a cease-fire was implemented and the solution process in Kurdish question was ongoing, the civil Jumu'ahs have shown that the social movements like civil disobedience can be a strong alternative to weapons and violence as a way of claiming rights and protesting injustices.

Keywords: Civil Jumuahs, civil disobedience, common sense, social movement, Khutbah in Kurdish

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi

Bu tez çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada, yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Nazmi Çiçek

Önsöz

2009 yılında Kürtler tarafından gerçekleştirilen sivil cuma namazları, Türkiye'de son zamanlarda gerçekleştirilen en dikkat çekici toplumsal hareketlerden biri olarak değerlendirilebilir. Eylemi gerçekleştirenler tarafından kullanılan sivil cuma namazları ismindeki "sivil" kavramı, eylemlerin barışçıl olmasına atıf olmasının yanında aynı zamanda bir sivil itaatsizlik eylemi olduğunu da ifade eder. Bu eylemlerin sivil itaatsizlik olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı meselesi bu çalışmanın temel problemlerinden birisiydi. Bu bağlamda çalışmanın birinci ayağında sivil itaatsizlik literatüründen yola çıkarak, sivil cuma namazlarının sivil itaatsizlik kriterlerini ne ölçüde taşıdığını tespit etmeye çalıştık.

Sivil itaatsizlik literatürünün analizinden elde edilen temel bulguların sivil cuma namazlarında ne ölçüde görülebileceği sorusunun cevaplanması, sivil cuma namazlarıyla ilgili bir saha çalışmasıyla mümkündü. Bu sebeple çalışmanın ikinci aşamasında, sivil cuma namazlarının kılındığı önemli bazı şehirleri kapsayan bir saha araştırması gerçekleştirildi. Bu aşamada sivil cuma namazlarını kıldıran ve bu namazlara karşı olan Melleler'le mülakatlar gerçekleştirildi.

Bunların dışında çalışmanın ilgilendiği diğer bir önemli nokta da, sivil cuma namazlarının hangi gerekçelerle gerçekleştirildiği ve hangi talepleri dile getirdiği meselesi ile bu taleplerin ne ölçüde bir tarihsel arka plana sahip olduğu meselesiydi.

Süreç olarak bu şekilde özetlenebilecek bu çalışmanın, elbette burada kendilerini zikretmeden geçemeyeceğim bazı isimlerin katkısı olmadan bir sonuca ulaşması mümkün olmazdı.

Danışmanım Yrd. Doç. Dr. Fuat Güllüpınar tezin her aşamasında benden esirgemediği tecrübeleri ve tavsiyelerinin yanında, aynı zamanda çalışmanın her bir bölümü için bana sağladığı müzakere imkânı ile ve çalışma boyunca beni cesaretlendirerek çalışmamın olgunlaşmasına ve tamamlanmasına büyük katkı sağladı.

Prof. Dr. Nadir Suğur ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa Altunoğlu yapıcı eleştirileri ve tavsiyeleri ile bu çalışmanın olgunlaşmasına eşsiz katkı sağladılar.
Hem sivil cuma namazlarını kıldıran ve organize eden, hem de bu namazlara karşı olan Melleler ve Âlimler kendileriyle yaptığım görüşmelerde benimle sadece bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan değerli fikir ve tecrübelerini paylaşmadılar. Her biri Peygamberin birer varisi olan bu Âlimler'den huzurunda geçirdiğim birer mülakatlık zamanda hem hayata dair, hem toplumsal barışa dair, hem bilgi ve tevazuya dair çok değerli tecrübeler edindim.
Batman'dan Abdulaziz Ocakhanoğlu, Mehmet Dinç, Şırnak'tan Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Ensari ve Mamoste Zeki, Cizir'den Mamoste Alaaddin Tayanç, Amed'den Kadri Avcı, Muharrem Aslan, Orhan Kaya, Van'dan Ömer Kalkanlı'nın değerli katkıları bana mülakat yapacağım Melleler'le iletişime geçme, onları mülakata ikna etme ve ulaşım imkânı verdi. Kadri Avcı aynı zamanda bu çalışmaya eklediğim sivil cuma namazlarından bazı resimler paylaştı.
Celal İnce değerli katkılarıyla çalışmanın sıkışık bir döneminde Kürtçe mülakatların zamanında Türkçe'ye çevrilmesini sağladı.

Zikrettiğim bu isimlerin her biri bu çalışmanın ortaya çıkmasında bana çok değerli katkılar sağladı. Hepsine sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

Ailemin katkısını ayrıca zikretmeliyim. Çalışmanın başından beri hem çalışmanın bütün sıkıntılarına ve sorunlarına benimle birlikte katlanmak zorunda kalan hem de çalışma boyunca beni hep destekleyen ve beni motive eden ailemin her bireyine teşekkürlerim, her zaman baki kalacaktır.

Özgeçmiş

Nazmi ÇİÇEK

Sosyoloji Anabilim Dalı
Yüksek Lisans

Eğitim

Yüksek Lisans	2013	Hamburg Üniversitesi Sosyoloji
Lisans	2005	Fırat Üniversitesi Sosyoloji
Lise	1999	Elazığ İmam Hatip Lisesi

İş Deneyimi

Araştırma Görevlisi 2010-2012 Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Araştırma Görevlisi 2012- Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri/yılı: 02.02.1982-Karakoçan **Cinsiyet:** Erkek **Yabancı Dil:** Almanca, İngilizce

İçindekiler

Jüri ve Enstitü Onayı ii

Öz iv

Abstract vi

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi viii

Önsöz ix

Özgeçmiş xi

Kısaltmalar Listesi xvi

1. Giriş 1

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı 1

1.2. Araştırmanın Problemi 2

1.3. Araştırmanın Amacı 3

1.4. Araştırmanın Önemi 4

2. Metodoloji 6

2.1. Araştırmanın Modeli 7

2.2. Araştırmanın Sınırlılıkları 9

3. Sivil İtaatsizlik 11

3.1. Tanımı ve Kavramsal Çerçeve 11

3.2. Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Kriterleri 18

3.2.1. Yasaya karşı olması 20

3.2.2. Kamu vicdanına yapılan bir çağrı olması 22

3.2.3. Aleni olması 23

3.2.4. Şiddet içermemesi 24
3.2.5. Sistemin geneline bağlılık- sadece tekil haksızlıklara itiraz .. 28
3.2.6. Politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi 30
3.3. Sivil İtaatsizliğe ne Zaman Başvurulur 31

4. Sivil İtaatsizlik Teorileri 33
4.1. Henry David Thoreau: Haksızlığa Aracı Olmama Sorumluluğu Olarak Sivil İtaatsizlik 33
4.2. Mohandas Karamchand Gandhi ve Sivil İtaatsizlik: Şiddetin Mutlak Reddi ve Hakikatin Gücü 37
4.2.1. Gandhi'nin sivil itaatsizlik teorisi: Satyagraha 37
4.2.2. Gandhi'nin sivil itaatsizlik eylemleri 39
4.3. John Rawls: Çoğunluğun İkna Edilmesi Süreci Olarak Sivil İtaatsizlik 41
4.4. Habermas: Demokratik Hukuk Devletleri İçin Kendini İspat Etme Fırsatı ve Meşruiyetin Koruyucusu Olarak Sivil İtaatsizlik 47
4.5. Hannah Arendt: Örgütsel Bir Eylem Olarak Sivil İtaatsizlik 51
4.6. Ronald Dworkin: Başarılı Bir Sivil İtaatsizlik Teorisinin Ödevleri . 56
5. Türkiye'de sivil itaatsizlik Eylemleri 63
5.1. Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS)'ün 1969 Yılındaki Grevi 65
5.2. Bergama Köylüleri 67
5.3. Cumartesi Anneleri 70
5.4. Düşünceye Özgürlük Kitabı 72

6. Bir Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Sivil Cuma Namazları 75
6.1. Sivil Cuma Namazlarının Gerekçeleri ve Arka Planı 76
6.1.1. Devletin ideolojik Aygıtı Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı 77

6.1.2. İlk Kürt Sivil İtaatsiz: Bediüzzaman Said-i (Kurdi) Nursi 82
6.2. Sivil Cuma Namazları: Kronoloji ve Gerçekler 85

7. Bulgular ve Değerlendirme 89
7.1. Sahadan Notlar 90
7.2. Sivil Cumaların Gerekçeleri ve Amaçları 93
7.2.1. Din alanında dil yasağına itiraz: "Dil Allah'ın bir ayetidir ve Allah'ın ayetlerini yok saymak küfürdür". 93
7.2.2. Hutbelerin içeriklerine itiraz: Kan davasının olduğu ağaçsız köyde ormanlar haftası hutbesine itiraz. 96
7.2.3. Sivil cumaların diğer gerekçeleri 103
7.3. Bir Sivil itaatsizlik Eylemi Olarak Sivil Cuma Namazlarının Özellikleri 104
7.3.1. Yasaya karşı olması 105
7.3.2. Kamu vicdanına ve Diyanet İşleri Başkanlığına çağrı 105
7.3.3. Aleni olması: Tamamı meydana taşan cemaatle hutbe ve namaz 107
7.3.4. Şiddetsiz, hutbeli ve namazlı eylem: Sivil cuma namazları . 108
7.3.5. Devlete ve Diyanete karşı değil, haksız politika ve uygulamaları karşı 109
7.3.6. Hukuki sorumluluğun üstlenilmesi 110
7.4. Son Çare Olarak Sivil Cuma Namazları 111
7.5. Hedefe ulaşan eylemler: Sivil cumalar 112
7.6. İslam'da sivil itaatsizliğin yeri 114
7.7. Sivil Cuma Namazlarının Muhalifleri 115
7.8. Sivil Cumalar ve Çözüm Süreci: Tehdit mi Fırsat mı? 124

8. Sonuç Yerine..... 125

Kaynakça 139

Ekler Listesi 149

Kısaltmalar Listesi

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

BDP: Barış ve Demokrasi Partisi

DGM: Devlet Güvenlik Mahkemesi

DİAY-DER: Din Âlimleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

HADEP: Halkın Demokrasi Partisi

HES: Hidro Elektrik Santrali

HÜDA PAR: Hür Dava Partisi

TÖS: Türkiye Öğretmenler sendikasının

RP: Refah Partisi

1. Giriş

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

“Eğer insanoğlu kendini öldürürse, bunun nedeni ölüm düğmelerine basmayı emredenlere itaat etmek olacaktır. Bu da, insanın; korku, nefret ve hırsın ilkel tutkusuna, ayrıca milliyetçi gurura ve devlet egemenliğine itaat etmesidir” (Fromm 1990: 9). Her okuyucu Fromm’un bu cümlelerindeki sarsıcı ciddiyeti algılar mı bilinmez ama itaat meselesi, her zaman insanlığın sonunu getirebilecek kadar olmasa da göründüğünden daha fazla ciddiyet arz ediyor. Ve yine Fromm’un da uyardığı gibi her itaatin bir erdemsizlik ve itaatsizliğin de bir erdem olduğunu söylemek yanlış olmakla beraber, özellikle haksızlıkların ve adaletsizliklerin diz boyu olduğu bu çağda erdemin çoğu durumda itaatsizliğe refakat ettiğini söylemek yanlış olmaz.

Bu durum özellikle her şart ve durumda itaat etmenin dini argümanlarla meşrulaştırıldığı bir ortamda doğduğu düşünülürse, itaatsizliğin bir ibadet yoluyla gerçekleştirildiği sivil cuma namazlarını daha da önemli hale getirir. 2011 yılında daha çok Kürtçe hutbe ve vaazların yasak olmasına ve hutbelerin içeriklerine ve hazırlanış yöntemine itiraz gündemiyle ortaya çıkan sivil cuma namazlarına, 2013 yılında taleplerinin büyük ölçüde karşılanması sonucunda son verildi.

Sivil cuma namazlarını önemli kılan bir diğer nokta da, bu eylemlerin çözüm süreci gibi Türkiye için son derece hayati olan bir sürecin tam ortasında ortaya çıkmasıdır. Bu noktada akıllara takılan soru, bir itaatsizlik eylemi olarak sivil cumaların çözüm sürecine zarar verip vermediği konusudur. Ancak diğer taraftan sivil cuma namazları, tam da silahların sustuğu ve siyasetin ve sivil toplum hareketlerinin bir mücadele veya hak arama yöntemi olarak öne çıkarıldığı bir dönemde, siyasetin ve toplumsal hareketlerin silaha ve şiddete ne ölçüde alternatif olabileceğini göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Bunun yanında çözüm sürecini başlatan hükümetin ve devletin sivil cuma namazlarına karşı duruşları da, Türkiye'de siyasetin ve sivil toplum hareketlerinin silahın ve şiddetin ne ölçüde alternatifi olduğunun belirlenmesinde son derece önemlidir. Bu bağlamda Türkiye'deki demokrasi için sivil cuma namazları, tam da Habermas'ın ifade ettiği gibi bir denek taşı işlevi görmesi açısından da oldukça önem taşır.

Sivil cuma namazlarının bir sivil itaatsizlik eylemi olarak ele alındığı bu çalışma da, genel olarak sivil itaatsizlik tartışmaları, sivil itaatsizlik teorileri, Türkiye'de din ve devlet ilişkileri, Türkiye'de devletin dini alana müdahalesi ve İslam'da sivil itaatsizlik gibi konularla ilgilenir. Daha özel olarak çalışma Türkiye'de 2011'den beri Kürtler'in yoğun olarak yaşadığı şehirlerde yürütülen sivil cumaları konu edinir. Çalışma sivil cumaları sivil itaatsizlik tartışmaları ve teorileri bağlamında ele alır.

Teorik çerçevesi sivil itaatsizlik literatürüne dayanacak olan çalışmanın saha araştırması 2011'den beri Kürtler'in yoğun olarak yaşadığı şehirlerde yürütülen sivil cumaları konu edecektir. Çalışma kapsamında Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda sivil cumaların düzenlendiği Diyarbakır, Van, Kızıltepe, Şırnak, Batman, Cizre, Nusaybin, Viranşehir ve Mardin şehirlerinden toplam 24 Melle[1] ile görüşüldü.

1.2. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın ilgilendiği temel problem, sivil cumaların ne tür bir toplumsal hareket olarak kabul edilebileceği meselesidir. Bu bağlamda araştırma temel olarak sivil cumaların ne ölçüde bir sivil itaatsizlik eylemi olarak kabul edilebileceği sorusunu cevaplamayı amaçlar. Bu sorunun cevaplanması için de sivil itaatsizliğin temel kriterlerinin ne ölçüde sivil cumalarda da tespit edilebileceği hususu önem arz etmektedir.

[1] Melle kelime anlamı olarak imam demektir. Ancak Kürtler arasında Melle, aynı zamanda bir kanaat önderi, anlaşmazlıkların çözüldüğü merci olarak da kabul edilir.

Araştırmanın ilgilendiği diğer bir problem de sivil cumaların arkasında yatan gerekçelerin neler olduğu konusudur. Özellikle bu eylemleri gerçekleştiren Melleler'le yapılan derinlemesine mülakatlardan yola çıkarak araştırma, sivil cuma eylemlerinin hangi amaçlarla gerçekleştirildiklerini ve hangi hedeflere ulaşmayı amaçladıklarını tespit etmeye çalıştı. Bunun yanında araştırma, sivil cumaların arkasında yatan gerekçeler ve ulaşmayı hedeflediği amaçların sivil cumaya katılmayanlar tarafından da paylaşılıp paylaşılmadığı problemiyle de ilgilendi. Bu hususun tespiti için ayrıca sivil cumalara katılmayan Melle ve imamlarla da mülakatlar gerçekleştirildi.

1.3. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, bir sivil itaatsizlik biçimi olarak sivil cumaları sosyolojik bir bakış açısıyla analiz etmektir. Bu bağlamda, öncelikle sivil itaatsizlik konusunda önde gelen teorisyenlerin konuya yaklaşımları temel noktalarıyla analiz edildi. Bu bölümlerdeki amaç, çalışmada sivil itaatsizlik konusunu temel noktalarıyla ele alarak konuya teorik bir çerçeve çizmekti.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde, birinci bölümde çizilen teorik çerçeveyle belirlenen sivil itaatsizlik eylemlerinin genel karakteristiklerinden yola çıkarak, sivil cumaların bu özellikleri ne ölçüde taşıdıklarını belirlemeye ve bu şekilde "sivil cumalar bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilir mi?" sorusuna cevap aranmaya çalışıldı.

Çalışmanın saha araştırması kısmı ise yapılacak derinlemesine görüşmelerle, sivil cumaların hareket noktasının ne olduğu, sivil cumaların arkasında yatan gerekçeler ve motivasyonların neler olduğu, hangi talepler veya hangi haksızlıkların sivil cumaların gerekçesi olarak ileri sürüldüğü ve sivil cumaların gerekçe olarak nasıl bir tarihsel arka plana sahip olduğu sorularının cevaplanması hedeflenmekte.

Özet olarak bu çalışmanın cevaplamayı amaçladığı sorular şu şekilde sıralanabilir:

- Hangi toplumsal hareketler sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilir?
- Sivil itaatsizlik eylemlerinin amacı nedir?
- Türkiye'deki başlıca sivil itaatsizlik eylemleri nelerdir?
- Sivil cumalar bir sivil itaatsizlik hareketi olarak değerlendirilebilir mi?
- Sivil cumaların temel gerekçeleri ve çıkış noktaları nelerdir?
- Sivil cumaların arkasında yatan gerekçeler ve motivasyonlar nelerdir?
- Hangi talepler veya hangi haksızlıklar sivil cumaların gerekçesi olarak ileri sürülmektedir?
- Sivil cumalar nasıl bir tarihsel arka plana sahiptir?

1.4. Araştırmanın Önemi

Temel amacı, bir sivil itaatsizlik biçimi olarak sivil cumaları sosyolojik bir bakış açısıyla analiz etmek olan bu araştırmanın temel varsayımı sivil cumaların bir sivil itaatsizlik hareketi olarak değerlendirilebileceği iddiasıdır. Bu varsayımın temel dayanak noktası ise, sivil cumaların sivil itaatsizlik eylemlerinin temel özelliklerini büyük ölçüde taşıdığı fikridir.

Bu çalışmanın temelinde yatan diğer bir varsayım da, sivil cumaya katılanların özelde protesto ettikleri şeylerin hutbelerin Kürtçe okunmaması, hutbelerin konularının merkezi olarak Diyanet tarafından belirlenmesi, hutbelerin içerikleri ve camilerde Kürtçe bilmeyen imamların görevlendirilmesi gibi aktüel meseleler olduğudur. Ancak çalışmanın dayandığı diğer bir varsayım da, genel çerçevede sivil cumaların karşı çıktığı şeyin, tarihsel bir arkaplanı olan resmi din anlayışı olduğudur.

Sivil cumalar oldukça yeni bir toplumsal hareket olduğu için bilimsel olarak henüz çok fazla çalışmaya konu olamamıştır. Sadece sivil cumaları sosyolojik bir analizin konusu olarak ele alması yönüyle bu çalışma literatüre katkı

yapabilmeyi hedeflemektedir. Ancak, çalışmanın esas özgün olmaya çalıştığı nokta, sivil cumaları sivil itaatsizlik tartışmaları bağlamında ele alıp, sivil cumaların bir sivil itaatsizlik eylemi olup olmadığı sorusuna cevap aramaya çalışmasında yatar. Bu sorunun cevaplanması bu çalışmanın ulaşabileceği önemli hedeflerden biridir.

Diğer taraftan, sivil cumaların sivil itaatsizlik olarak kabul edilip edilmemesinin saptanması başka bir bağlamda da son derece önem arz etmektedir. Zira dini bir pratik olan cuma namazlarının bir sivil itaatsizlik eylemi biçiminde ifa edilmesi, İslam'da sivil itaatsizliğin yerinin olup olmadığı tartışmaları açısından da önem arz eder. Bu bakış açısıyla bu çalışmada da dini bir pratik olan sivil cumaların, İslam ve sivil itaatsizlik arasındaki ilişki açısından ne anlam taşıdığı, saha araştırmasından elde edilen veriler analiz edilerek saptanmaya çalışılacaktır. Bu sebeple bu çalışma, İslam ve sivil itaatsizlik arasındaki ilişki bağlamında sivil itaatsizlik literatürü için farklı bir soruyu cevaplamaya girişmektedir.

Esasında, sivil cumaları ortaya çıkaran faktörler olarak cuma hutbelerinin Kürtçe okunmaması, hutbelerin konularının merkezden belirlenmesi, hutbelerin içeriği ve camilerde Kürtçe bilmeyen imamların görevlendirilmesi gibi faktörler sayılabilir. Fakat bu çalışma, sivil cumaları motive eden nedenleri, bu faktörlerin ötesinde tarihsel bir açıdan değerlendirmeyi hedefleyerek meseleyi derinlemesine analiz etmek çabasındadır.

2. Metodoloji

Bilimsel bir çalışmanın hangi metodolojiyi kullanması gerektiği, o çalışmanın ispatlamaya çalıştığı varsayımların neler olduğuyla yakından ilgilidir. Bu yüzden bu çalışmada takip edilecek olan yöntemleri çalışmanın temelinde yatan varsayımlardan yola çıkarak anlatmaya çalışacağım.

Bu çalışmanın amacı, bir sivil itaatsizlik biçimi olarak sivil cumaları sosyolojik bir bakış açısıyla incelemektir. Çalışmanın temelinde sivil cumaların ne ölçüde bir sivil itaatsizlik hareketi olarak değerlendirilebileceği sorusu yatmaktadır. Bunun için öncelikle sivil itaatsizlik kavramı ve teorileriyle ilgili, gerek yurtdışı gerekse de yurtiçi kaynakları kapsayan bir literatür analizi yapıldı. Bu literatür analizinden yola çıkılarak, sivil cumalar bir sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilir mi sorusu cevaplanmaya çalışıldı.

Daha sonra özel olarak sivil cumaların hangi gerekçelerle gerçekleştirildiği, hangi rahatsızlıklardan yola çıkıldığı veya hangi amaçları hedeflediği sorularına cevap arandı. Bu aşamada sivil cumaları düzenleyenler ve sivil cumalara katılanlar ile yapılacak mülakatlarla sivil cumaların hangi rahatsızlıklara karşı düzenlendiği, sivil cumaların tarihi bir arka plana sahip olup olmadığı tespit edilmeye çalışıldı. Bunun yanında sivil cumalara karşı olanlarla gerçekleştirilen mülakatlarla da, sivil cumalarda dile getirilen talep ve şikâyetlerin ne ölçüde genel talepler ve şikâyetler oldukları tespit edilmeye çalışıldı. Bu kapsamda sivil cumaların düzenlendiği Diyarbakır, Van, Kızıltepe, Şırnak, Batman, Cizre, Nusaybin, Viranşehir ve Mardin şehirlerinden sivil cumaları düzenleyen ve katılanlardan 12 ve katılmayanlardan da 12 kişi olmak üzere toplam 24 mülakat gerçekleştirildi.

Mülakatların yapıldığı Melleler, iki farklı yöntem kullanılarak seçildi. Öncelikle sivil cuma namazını kıldıran Melleler, amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak belirlendi. Bilindiği gibi nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örneklem yöntemiyle, çalışmanın hedefi için en uygun örneklem seçilir. Patton'un da belirttiği gibi amaçlı örneklem bilgi açısından zengin durumların seçilmesine

imkân veren yöntemdir (Glesne 2013: 59). Bu çalışmada da amaç, sivil cuma namazlarının gerekçelerini ve amaçlarını ortaya çıkartmaktı. Bu verileri sağlayacak en uygun kişiler, doğal olarak sivil cuma namazlarını organize eden veya kıldıran Melleler'di. Her şehirde sivil cuma namazlarını belirli Melleler kıldırdığından dolayı, çalışmanın amacına uygun olarak sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlendi. Diğer taraftan bu çalışma sivil cuma namazlarının dile getirdiği talep ve şikâyetlerin ne derece genel olduklarını da belirlemeyi amaçlamıştı. Bunun için de sivil cumalara katılmayan Melleler'le görüşmek gerekiyordu. Ancak her şehirde görüşme yapılacak pek çok Melle olduğundan dolayı, sivil cumalara katılmayan Melleler rastgele örneklem yöntemiyle belirlendi.

Görüşme yapılan Melleler'den sivil cuma namazlarını kıldıran ve destekleyenlerin yaşları genel itibariyle 50 ile 80 arasında değişiyordu. Bu Melleler'den sadece birisi 40 yaşın altındaydı. Sivil cumaya karşı olan Melleler ise çoğunlukla 33 ile 55 yaşları arasındaydı. Çoğunluğu medrese eğitimi görmüş olan bu Melleler'in neredeyse hepsi Şafii mezhebinden.

Sivil cuma namazlarını kıldıran imamlardan bazıları Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde daha önce imam olarak çalışmış ve emekli olmuş. Geri kalanı ise Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde hiç çalışmamıştı. Eğitim olarak Melleler'in büyük çoğunluğu medrese eğitimi aldıklarını belirttiler. Ancak imam hatip lisesi veya ilahiyat eğitimi gördüklerini belirten Melleler de vardı.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sivil cumalara odaklanarak, sivil itaatsizliğin Türkiye'deki görünümlerine yönelik sosyolojik bir analiz yapmayı amaçlayan bu çalışma, sivil cumalar gibi önemli bir toplumsal olayı bilimsel bir yaklaşımla ele alarak tarafsız bir analizini gerçekleştirme niyetindedir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Çalışmanın ilk aşaması kapsamlı bir literatür analizinden oluşur. Literatür taraması kapsamında ilk olarak sivil itaatsizlik ve toplum sözleşmesi gibi

kavramlar üzerinde durularak çalışmanın kavramsal çerçevesi netleştirilmeye çalışıldı. Yine literatür taraması sayesinde sivil itaatsizlik eylemlerinin temel kriterleri saptanarak, bir toplumsal hareketin sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilmesi için hangi şartları taşıması gerektiği belirlenmeye çalışıldı. Bunun yanında sivil itaatsizliğe hangi durumlarda başvurulabileceği ve sivil itaatsizlik eylemlerinin amaçlarının ne olduğu konuları da literatür taraması ile analiz edildi.

Literatür analizinden sonra yapılan saha çalışmasıyla sivil cumalar hakkında veriler toplandı. Saha çalışması aşamasında sivil cumaları düzenleyen ve sivil cumalara katılan toplam 12 Melle ve imamlarla yapılan mülakatlarla, sivil cumaların hangi rahatsızlıklara karşı düzenlendiği, sivil cumaların tarihi bir arka plana sahip olup olmadığı sorularına cevap arandı. Bunun dışında ayrıca, sivil cumalara katılmayan ve desteklemeyen 12 Melle ve imamla da mülakatlar yapıldı. Bu sayede sivil cumaların temelinde yatan gerekçeler ve ulaşılmak istenen hedeflerin sivil cumalara katılmayanlar tarafından ne ölçüde haklı görüldüğü veya paylaşıldığı tespit edilmeye çalışıldı.

Veri analizi aşamasında ise saha çalışmasından elde edilen veriler analiz edilerek, araştırmanın hipotezleri ve amaçları bağlamında sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonuç ve değerlendirme aşamasında literatürden elde edilen bilgiler sonucunda oluşturulan kavramsal ve kuramsal çerçeve ile sahadan toplanan verilerin analiziyle edinilen bilgilerin sentezlenmesini ve sivil cumaların yürütücüleri ve katılımcıları ile gerçekleştirilen mülakatlar sonucunda sivil cumaların bir sivil itaatsizlik hareketi olarak kabul edilebilirliğini, sivil cumaların arkasında yatan gerekçelerin neler olduğu, hangi talepler veya hangi haksızlıkların sivil cumaların gerekçesi olarak ileri sürüldüğü ve bu haksızlıkların ne ölçüde tarihsel bir arka plana sahip olduğu gibi konuların tartışılıp sonuca bağlanması hedeflenmektedir.

2.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın en önemli sınırlılığı, çalışmanın konusu olan sivil cuma eylemleri konusunda özellikle siyasetin iki kutba ayrılmış olmasına ve sivil cuma eylemlerinin Barış ve Demokrasi Partisi tarafından desteklenmesine dayanır. Bu noktada çalışma açısından iki temel sorun ortaya çıktı.

Öncelikle veri toplama aşamasında görüşme yapılacak Melleler'in tespit edilmesi, onlarla iletişime geçilmesi ve onları mülakat yapmaya ikna etme aşaması sorunlu oldu. Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'in tespiti ancak kişisel ilişkiler ve sosyal çevrenin katkısıyla mümkün olabiliyordu. Sivil cuma namazının kılındığı çoğu şehirde, namazları kıldıran Melleler'le iletişim sağlamak ya hiç mümkün olmadı, ya da iletişime geçilen Melleler güven sorunu nedeniyle mülakat yapmayı kabul etmediler. Zaten bu sınırlılık mülakat yapılan Melleler'in şehirlere göre dağılımını da belirleyen temel faktörlerden birisiydi. Mülakatlar, sadece kişisel ilişkiler ve tanıdıklar aracılığıyla Melleler'le iletişime geçilmenin mümkün olduğu şehirlerde gerçekleşti.

Sivil cuma namazlarının siyasi bir konu olmasının getirdiği diğer bir sınırlılık da, görüşülen Melleler'in bazılarının bazı konularda bilgi paylaşmaması ya da kendilerince başlarını ağrıtacak ifadelerden sakınmaları oldu. Yapılan mülakatlardan ikisi, Melleler'in politik ve "barışçıl" cevaplar vermeleri sebebiyle oldukça kısa kesilmişti.

Diğer bir sınırlılık da sivil cuma namazlarına katılmayan imamların mülakat yapmaya ikna edilmesiyle ilgiliydi. İletişime geçilen imamların neredeyse hepsi, resmi bir görevde olduklarını ya da Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalıştıklarını gerekçe göstererek mülakat yapmayı reddettiler. Diyanet'e bağlı sadece bir imam mülakat yapmayı kabul etti. Ancak o da mülakatta ses kaydının yapılmasını istemedi. Bu yüzden o imamla yapılan mülakatı yazılı olarak yapmak durumunda kaldık.

Çalışma da veri toplama aşamasındaki diğer bir sınırlılık da, sivil cuma namazlarının kılındığı bütün şehirlere ulaşımın hem zaman açısından hem de

diğer imkânlar açısından oldukça zor olmasıydı. Yapılan mülakatların neredeyse hepsi, en uzak şehrin sadece 2 saat mesafede olduğu Mardin, Diyarbakır, Cizre, Kızıltepe, Nusaybin, Viranşehir, Batman ve Şırnak şehirlerinde yapıldı. Sivil cuma namazlarının en önemli merkezlerinden olmalarına rağmen Yüksekova, Hakkâri, Manisa, İzmir ve İstanbul gibi şehirlerde ise bahsedilen sınırlılıklar yüzünden mülakat gerçekleştirilemedi.

3. Sivil İtaatsizlik

3.1. Tanımı ve Kavramsal Çerçeve

Bir olgu olarak tarihi yüzyıllar öncesine kadar geri götürülebilse de, kavram olarak sivil itaatsizlik ilk defa Amerikalı yazar ve doğa tarihçisi Henry David Thoreau tarafından kullanılmıştır. 1848'de kaleme aldığı *"Civil Disobedience"* adlı makalesinde Thoreau, Amerika'nın Meksika'da yürüttüğü savaşı ve hükümetin köle politikasını protesto etmek için kelle vergisini ödemeyi reddettiğini açıklar. Gerek gerçekleştirdiği bu sivil itaatsizlik eylemi gerekse de sivil itaatsizlik hakkındaki düşünceleri, sonraki dönemlerdeki hem sivil itaatsizlik literatürü hem de sivil itaatsizlik eylemleri üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Bugün literatürde, sivil itaatsizlik kavramının tanımları, geniş tanım, dar tanım ve baskın tanım olmak üzere üç ayrı grupta ele alınır. Sivil itaatsizliğin geniş, baskın ve dar tanımları arasındaki ayırım, protesto veya itaatsizlik eylemlerinin sivil itaatsizlik olarak kabul edilip edilmemesinin belirlenmesi hususunda oldukça önemlidir. Ökçesiz'e (1994: 108, 1995: 7-8) göre sivil itaatsizliğin dar tanımları pek çok unsuru içerdiğinden, bu tanımlara göre çok az eylem türü sivil itaatsizlik olarak nitelendirilebilir. Buna karşın geniş tanımlar, çok az sayıda kriter içerdiğinden çok daha geniş yelpazede eylem türünün sivil itaatsizlik olarak tanımlanabilmesine olanak sağlarlar. Sivil itaatsizliğin geniş tanımları genellikle, bir yasanın bilinçli olarak ihlal edilmesi, yasa ihlalinin kamuoyuna açık şekilde gerçekleşmesi ve itaatsizliğin hukuk düzeninin tümünü hedef almayıp hukuk düzenine sadık kalması gibi kriterleri içerirler. Ökçesiz'e göre sivil itaatsizliğin baskın tanımlarında, geniş tanımlarda görülen kriterlere ek olarak bir de şiddet içermemesi dikkat çeker. Sivil itaatsizliğin dar tanımları ise, yasa ihlalinin sonuçlarına katlanmayı göze alma kriterini de barındırır.

Sivil itaatsizliğin en çok rağbet görülen tanımlardan biri, John Rawls'un yapmış olduğu tanımdır. Rawls (1971: 364) sivil itaatsizliği "…genellikle yasa veya hükümet politikalarında bir değişimi gerçekleştirmeyi amaçlayan kamuoyuna açık, şiddet içermeyen, vicdani ancak politik ve yasa karşıtı bir eylem…" olarak

tanımlar. Rawls'un bu tanımı, barındırdığı kriterler göz önüne alınırsa baskın tanım olarak sınıflandırılabilir.

Bir diğer baskın tanımda Bedau (1961: 661; 1991b: 51) ise, bir kişinin, "yalnızca, kendi hükümetinin yasalarını (yasalarından birinin), politikalarını veya kararlarını durdurmak amacıyla yasadışı, aleni, şiddete başvurmadan ve vicdani bir şekilde eylemde bulunuyorsa, sivil itaatsizlik eylemi gerçekleştirmiş" olduğunu düşünür.

Howard Zinn ise sivil itaatsizliği "acil toplumsal hedefler uğruna, yasaların bilinçli ve hedeflenmiş ihlali" (Zinn 1968'den aktaran, Rawls 1971: 364) şeklinde tanımlayarak, sivil itaatsizliğin amacını tanımın merkezine oturtmuştur. Fleish ise tanımında daha çok sivil itaatsizliğin şiddet içermemesi ve kamuya açık olmasını ön plana çıkarıyor. Ona göre "sivil itaatsizlik, devlet gücünün üçüncü kişilerce de açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede, haksız olarak duyumsanan bir edimine karşı, kaba güç kullanmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemidir" (aktaran. Altunel 2011: 445). Ayrıca, sivil itaatsizliği demokratik sistemlere has bir eylem biçimi olarak gören Coşar (2014: 10), sivil itaatsizliği şu şekilde tanımlar:

> Şu ya da bu şekilde adil ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkânların tükendiği noktada son bir çare olarak başvurulan, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı politik bir edimdir.

Robert T. Hall ise geniş olarak kabul edilebilecek tanımında sivil itaatsizlik eylemini, ahlaki gerekçelerle bir yasayı (veya bir grup yasayı) ihlal eden eylem olarak tanımlar (aktaran Smart 1991, 193).

Carl Cohen'e (1966: 2-3) göre sivil itaatsizliğin taşıması gereken bazı temel kriterler vardır. Bu kriterlerin birinin eksik olduğu eylemler, sivil itaatsizlik olarak adlandırılamaz. Ona göre bir sivil itaatsizlik eylemi, yasa ihlaline dayanmalı, kamuoyuna açık olmalı, bir protesto eylemi olmalı ve şiddet içermemelidir. Bu kriterlerden yola çıkarak Cohen sivil itaatsizliği, nitelik olarak şiddet içermeyen, yasadışı ve kamusal bir protesto olarak tanımlar.

Sivil itaatsizliği sadece "yasa ihlal eden kamusal bir eylem" olarak ifade eden tanımlara itiraz eden Morano, bunun çok geniş bir tanım olduğunu ve her türlü suçları ve cinayetleri de kapsadığını belirtir. Bu yüzden ona göre bu tanıma bazı kriterlerin eklenmesi gerekir. Öncelikle yasa ihlalinin amacının tanım için önemli olduğunu belirten Morano (1971: 189), yasa ihlalinin bireysel çıkardan çok vicdani ve derin uzlaşmayı esas alması gerektiğini düşünür. Bunun yanında yasanın, daha büyük yasaların ihlalinin önlemek amacıyla ihlal edilmesinin esas olduğunu ileri sürer. Ayrıca Morano, şiddet içeren ve devrimi hedefleyen eylemleri de sivil itaatsizlik olarak kabul etmez. Buna gerekçe olarak da, şiddetin toplumsal baskı aracı olmasından çok, hukuka saygının karşıtı olmasını gösterir.

Bunun dışında sivil itaatsizliğe, ilahi veya yüce bir anlam yükleyenler de var. O'Connel sivil itaatsizliği Tanrı'nın veya insanlığın daha yüce kanununun tasdiki olarak tanımlarken, Chomsky bir sivil itaatsizlik eylemini haklılaştıran şeyin, hoş görülemez bir şeytan olduğunu ileri sürer. Chomsky'ye göre hiç kimse bir otoriteye her zaman itaat edilmesi gerektiğini söyleyemez (aktaran, Schwartz, 1970: 544).

Bové ve Luneau (2004: 45-46), sivil itaatsizliği şiddete dayanmayan bir eylem biçimi olarak tanımlar. Onlara göre bu eylem biçiminde bireyler, doğrudan ya da dolaylı olarak kanun koyucular üzerinde kamuoyuna yapılan çağrı aracılığıyla baskı kurmak amacıyla, yürürlükteki herhangi bir yasayı aleni ve bilinçli bir şekilde ihlal ederler. Bu eylemlerin amacı da yazarlara göre karşı çıkılan yasaların veya politik kararların değiştirilmesidir. Sivil itaatsizlik literatüründe yazarları ayrı bir yere koyacak bir görüşleri de, sivil itaatsizlik eylemlerinin, nadir de olsa iktidarların devrilmesini de hedefleyebileceğini söylemeleridir. Bu görüşleriyle yazarlar, sivil itaatsizliğin en temel kriterlerinden biri olarak kabul edilen, anayasal düzene sadık kalma özelliğinin her zaman mutlak olmadığını savunmuş oluyorlar.

İhlal ettiği yasayla ilişkisi açısından sivil itaatsizliği, iki ayrı kategoride ele almak mümkündür. Bunlar doğrudan ve dolaylı sivil itaatsizlik türleridir. Doğrudan sivil itaatsizlik eylemlerinin en temel özelliği, sivil itaatsizliğin bizzat karşı çıkılan ve

değiştirilmesi veya ortadan kaldırılması istenen yasanın ihlal edilmesi ile gerçekleşmesidir. Bu tür sivil itaatsizlik eylemlerine örnek olarak Gandhi'nin de yaptığı gibi yasaklanan bir kitabı yayınlatmak veya yasaklı bir kitabı kamuya açık bir alanda topluca okumak eylemleri verilebilir. Bu eylemlerde ihlal edilen yasa, bizzat protesto edilen yasadır. Ancak her durumda, itiraz edilen yasanın ihlal edilmesi mümkün olmayabilir. Bazen karşı çıkılan şey, bir yasadan çok bir politika veya hükümetin bir uygulaması olabilir. Bu tür durumlarda başvurulan yöntem, genellikle itiraz edilen yasa veya politikayla doğrudan ilgisi olmayan başka bir yasanın çiğnenmesidir. Bu tür sivil itaatsizlik eylemleri de, dolaylı sivil itaatsizlik olarak tanımlanır. (Bedau 1961: 657; Cohen 1966: 4; Coleman 1985: 29; Brownlee 2012: 19). Dolaylı sivil itaatsizlik eylemlerine de, bir hükümetin yürüttüğü bir savaşı protesto etmek için vergi ödememek veya nükleer silahları protesto etmek amacıyla tramvay raylarına oturmak gibi eylemler örnek olarak verilebilir. Cohen'e (1966: 4-5) göre, dolaylı sivil itaatsizliğin meşrulaştırılması, doğrudan sivil itaatsizliğin meşrulaştırılmasına göre daha zordur. Dolaylı sivil itaatsizliğin meşrulaştırılmasının zorluğu, ihlal edilen yasanın, protestonun amacıyla ne derece uyumlu olduğu ile ilgilidir. Ancak bu, ona göre dolaylı sivil itaatsizliğin meşrulaştırılamayacağı anlamına gelmez. Dolaylı sivil itaatsizliğin meşrulaştırılması konusunda Fortas ve Griswold, Cohen'den daha olumsuz düşünceye sahiptirler. Her ikisi de, dolaylı sivil itaatsizliğin asla meşrulaştırılamayacağını ileri sürerler (aktaran, Bedau 1991b: 50-51).

Sivil itaatsizlikle ilgili diğer bir ayırım da Bedau'nun pozitif ve negatif sivil itaatsizlik eylemleri arasında yaptığı ayırımdır. Bedau'ya (1961: 654) göre pozitif sivil itaatsizlik eylemlerinde, yasalar tarafından yasaklanan şeylerin yapılması söz konusuyken, negatif sivil itaatsizlik eylemlerinde ise yasaların yapılmasını

öngördüğü şeyleri yapmayı reddetme söz konusudur. Bedau'nun bahsettiği sivil itaatsizlik türleri arasındaki ayrımın neredeyse aynısını Michael Randle (1994: 181-182) *defansif* ve *ofansif* sivil itaatsizlik kavramları ile tanımlar. Ona göre savunmacı (defansif) sivil itaatsizliğin en iyi biçimi, bireylerin kendilerinden vicdani olarak yerine getiremeyecekleri bir talepte bulunan bir yasaya karşı itaatsizlik ettikleri vicdani rettir. Defansif sivil itaatsizliğe örnek olarak Randle, askerlik hizmetine karşı yapılan vicdani reddi verir. Ofansif sivil itaatsizlik ise devletin kabul edilemez bir talepte bulunmak yerine, bireye veya kolektif eylemlere gerekçesiz kısıtlamalar getirdiği durumlarda ortaya çıkar. Bu sivil itaatsizlik türüne örnek olarak toplanma hakkına getirilen kısıtlamalar verilebilir. Randle'a göre bu tür kısıtlamalara karşı gerçekleştirilen yasa ihlalleri, vicdani rette olduğundan daha agresif sivil itaatsizlik biçimini ifade eder. Bayles (1970) ise konuya farklı bir açıdan yaklaşarak, sivil itaatsizliği *bireysel* ve *sosyal* olmak üzere iki kategoride ele alır. Ona göre bireysel sivil itaatsizlik eyleminde temel ahlaki prensiplerden dolayı bir kurala uymayı reddetmek söz konusudur. Bu sivil itaatsizlik türünde eylemcinin amacı bir yasayı protesto etmek veya değiştirmekten ziyade kendi ahlaki tutarlılığını muhafaza etmektir. İkinci sivil itaatsizlik türü olan sosyal sivil itaatsizlikte ise amaç bir yasa, politika veya uygulamanın protesto edilmesi veya değiştirilmesidir.

Schroeder (2007), sivil itaatsizliğin esas fonksiyonunun değişim değil, yeniden inşa olduğu görüşündedir. Schroeder, sivil itaatsizliğin yıkılmadan kalabilen sosyal düzendeki değişimi etkileyen araçtan ziyade, sosyal düzeni yıkıp yeniden inşa eden araç olarak daha iyi anlaşılabilir ve daha iyi hayata geçirilebilir olduğunu iddia eder. Bu yaklaşımıyla Schroeder, sivil itaatsizlik ile devrimi birbirinden ayıran yaklaşımların aksine, sivil itaatsizlik eylemlerinin bazen devrimi de hedeflediğini savunmuş oluyor.

Sivil itaatsizliği sosyal psikolojik bir bakış açısıyla ele alan Morselli ve Passini ise, *prososyal* ve *antisosyal* olmak üzere iki farklı sivil itaatsizlik türünden bahsederler. Morselli ve Passini'ye (2012) göre eğer sivil itaatsizlik, belirli bazı sosyal grupları veya aktörleri dışlamadan, toplumun tamamının faydasını hedefliyorsa prososyaldir. Ancak eğer sivil itaatsizlik belirli bir grubun menfaatini

hedefliyorsa ve diğerlerini de dışlıyor veya onlara zarar veriyorsa, antisosyaldir. Başka bir ifadeyle, yazarlara göre sivil itaatsizliğin prososyal veya antisosyal olması, toplumun tamamının mı yoksa belirli bir kesimin mi faydasını hedeflediğiyle ilgilidir. Porter (2006) ise genel anlamda sivil itaatsizliğin yanında bir de kökene dayalı sivil itaatsizlik biçimi olduğundan bahseder. Kökene dayalı itaatsizlik de genel anlamda sivil itaatsizlik gibi haksız bir yasayı protesto eder. Ancak kökene dayalı itaatsizlik daha dar bir alana hitap eder ve sadece belli bir ırka mensup kişilerin faydasını amaçlar. Bu tür itaatsizliklerin protesto ettiği haksızlıklar ise Porter'a göre egemenlik hakkı ve kendi kendini tanımlama hakkının ihlali gibi konulardır. Bu itaatsizlik türü de sivil itaatsizlik gibi kamuya açık ve yasa ihlaline dayanır ancak her zaman şiddetsiz değildir.

Sivil itaatsizlik literatüründe üzerinde durulan diğer bir konu da sivil itaatsizliğin toplum için veya demokratik düzen için hangi işlevleri yerine getirdiği meselesidir. Bu konuya değinen en önemli düşünürlerden biri olan Habermas, sivil itaatsizliği kendine güvenen her hukuk devleti için bir denek taşı olarak görür. Ona göre sivil itaatsizlik ortaya çıkardığı kamuoyu baskısı aracılığıyla demokratik devletlere hukuki süreçlerde ortaya çıkan hataları düzeltme ve yenilikleri uygulamaya geçirmek için bir fırsat sunmaktadır. Sivil itaatsizliği meşruiyetin koruyucusu olarak adlandıran Habermas'a göre demokratik hukuk devletlerinin meşruiyetlerini tam da sivil itaatsizliğe borçlu olduklarını ileri sürer (Habermas 1983: 38-41).

Benzer bir şekilde, Dworkin'e (1977) göre de sivil itaatsizlik, sürekli bir uyum ve revizyon halinde olan hukuk ve politika açısından geciken düzeltmeler ve yeniliklerin önünü açarak önemli bir işlevi yerine getirir. Bu rolüyle sivil itaatsizlik, hukuk düzenine kendini yenileme fırsatı verir ve bu şekilde vatandaşlar üzerindeki meşruiyet inancını da devam ettirir. Sivil itaatsizlik ile demokrasi arasındaki ilişki üzerine yoğunlaştıkları çalışmalarında Morselli ve Passini (2012) ise, sivil itaatsizliğin toplumun faydasını hedeflediğini ve dolayısıyla demokrasi ile pozitif bir etkileşim içinde olduğunu ve demokrasiyle uyumlu bir fenomen olduğunu iddia ederler. *Prososyal* itaatsizlik olarak adlandırdıkları itaatsizlik biçimi onlara göre hem bireysel düzlemde hem de

toplumsal düzlemde demokrasiyle uyum içindedir. Bu yüzden yazarlara göre sivil itaatsizlik demokrasiyi yıkan değil, aksine koruyan ve güçlendiren bir toplumsal harekettir. Çünkü onlara göre sivil itaatsizlik eylemine başvuran aynı zamanda politik sürece de katılmak isteyenlerdir. Yazarlar aynı zamanda itaatsizliğin olmadığı bir toplumda ilerlemenin veya gelişimin de olmayacağını iddia ederler. Demokrasiyi en çok destekleyen kesim, yine bizzat otoriteye karşı yeri geldiğinde itaatsizlik etmeye en fazla eğilimi olan kesimdir. Bu yüzden insanlar demokrasiyi ne kadar desteklerlerse otoritenin taleplerine karşı itaatsizlik etme isteği de o kadar artar.

Ayrıca, Passini ve Morselli (2009) klasik inanışın aksine itaatsizliğin, itaatin karşıtı olmadığını ileri sürerler. Onlara göre, nasıl ki otoriteye itaat toplumsal hayatın devamını garantileyen bir olgu olarak kabul ediliyorsa, itaatsizlik de otoritenin dejenerasyona uğramasını engelleyen ve bu şekilde otoritenin meşruiyetini koruyan bir olgu olarak kabul edilebilir. Erich Fromm ise sivil itaatsizliğin toplumsal gelişim için önemli bir rol oynadığından bahseder. Ona göre itaatsizlik olmadan hiç bir toplumun gelişmesi söz konusu değildir (aktaran, Passini ve Morselli 2011: 256-257).

Tartışılması gereken diğer önemli nokta da hükümetlerin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı nasıl bir tavır sergilemeleri gerektiği meselesidir. Burada demokratik rejimler ve demokratik olmayan rejimler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Pion-Berlin, Esparza ve Grisham (2012)'a göre otoriter rejimlerin kamuoyuna karşı sorumlulukları zayıf olduğu için, bu rejimler demokratik rejimlere nazaran sivil protestoculara karşı daha kolay ve çabuk bir biçimde şiddete başvurabilirler (Bkz. Pion-Berlin ve diğerleri 2012: 237). Tam da bu noktadan hareketle Rawls gibi teorisyenlerin sivil itaatsizliğin sadece az ya da çok demokratik olan sistemler için söz konusu olabileceği fikri daha da anlaşılır hale gelir.

Rawls gibi sivil itaatsizliğin sadece demokratik sistemlerde söz konusu olabileceğini savunan Habermas (1983: 43-44), da sivil itaatsizliğe karşı devletin nasıl bir tavır takınması gerektiği meselesini de tartışır. Devletin yasadışı davranan bireylere tepkisinin aşırı olmaması ve kural ihlalcisine

saygının muhafaza edilmesi gerektiğini düşünen Habermas'a göre mahkemelerin sivil itaatsizlik eylemcilerine adi suçluymuş gibi muamele etmemeleri gerekir. Özellikle yargıçlar ve hâkimler sivil itaatsizlik eylemcilerinin hukuk devletinin meşruiyet taleplerinden kaynaklanan onurunu göz önünde bulundurmalıdırlar. Habermas, başarısız bir sivil direnişe gösterilen pervasız tepkinin, daha beterine yol açabileceğini belirtir.

Hükümetin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı tavrının nasıl olması gerektiği konusunun literatürde giderek daha fazla tartışıldığını belirten Smith'e (2012) göre teorisyenler bu konuda çoğunlukla eylemcilere yakalandıktan sonra nasıl muamele edildiği noktasına yoğunlaşır. Fakat Smith'e (2012) göre hükümet yetkililerin ve özellikle polisin eylemcileri yakalama öncesi sivil itaatsizlik eylemcilerine karşı nasıl muamele gösterdiği konusu da en az bunun kadar önemlidir. Smith makalesinde polisin "müzakere edilmiş uzlaşma" olarak tanımladığı yöntemi kullanması gerektiğini düşünür. Bu yöntemde polisin eylemcilerle eylemden önce veya sırasında diyalog kurup, sivil itaatsizliğin gerçekleşmesinin veya kamuoyu tarafından fark edilmesinin engellenmemesi sağlanır. Devletin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı tavrının devletin bir organı olan adalet kurumlarıyla sınırlı tutulması ve fakat diğer organı olan polis kuvvetlerinin göz ardı edildiği gerçeği düşünülünce, Smith'in bu yaklaşımı oldukça önemli hale geliyor.

3.2. Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Kriterleri

Hangi eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebileceğine veya hangisinin sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceğine, sivil itaatsizlik eylemlerinin temel kriterlerine bakılarak karar verilir. Bu temel kriterlerin çoğu, yukarıda bir kısmını verdiğimiz sivil itaatsizlik tanımlarında karşımıza çıkmaktadır. Sivil itaatsizliğin bu kriterleri arasında yasaya karşı olması, kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirilmesi, politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi, şiddet içermemesi, kamu vicdanına bir çağrı olması ve sistemin geneline değil sadece belirli haksızlıklara karşı gerçekleştirilen bir itiraz olması sayılabilir.

Ancak burada bir noktanın altının çizilmesi gerekir. Bir eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilmesi için, saydığımız bu kriterlerin hangilerini mutlaka taşıması gerektiği konusu, sivil itaatsizlik literatüründe üzerinde uzlaşılmış bir mesele değildir. Bazı teorisyenler bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için sayılan tüm kriterleri taşıması gerektiğini düşünürken, bazıları da bu kriterlerin bir veya bir kaçının sivil itaatsizlik eylemlerinde bulunmayabileceğini ileri sürer. Yukarıda sivil itaatsizlik tanımlarından bahsederken, bu tanımların genel olarak geniş tanımlar, dar tanımlar ve baskın tanımlar olarak gruplandırıldığını belirtmiştik. İşte sivil itaatsizlik tanımları arasındaki bu ayrım, tanımların hangi kriteri dikkate aldığı veya hangisini göz ardı ettiği noktasıyla ilgilidir.

Örneğin, sivil itaatsizlik eylemlerinin şiddet içermemesi gerektiği fikri, tüm teorisyenlerin üzerinde uzlaştığı bir kriter değildir. Dolayısıyla şiddetsizlik genel olarak sivil itaatsizliğin kriterleri arasında sayılsa bile, bazı teorisyenlere göre yapılan bir eylemin şiddet içermesi, her zaman onun bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilmesine engel değildir. Sivil itaatsizliğin belirli şartlar altında şiddete de başvurabileceği anlar vardır.

Sivil itaatsizliğin kriterlerine geçmeden önce belirtilmesi gereken diğer bir nokta da, bu kriterlerin birbirlerinden bağımsız olmadıkları, aksine birbirleriyle önemli derecede bağlantılı olduklarıdır. Sivil itaatsizliğin bir kriterinin yerine getirilmesi, çoğu zaman direkt olarak başka bir kriterinin de yerine getirilmesini gerekli veya kaçınılmaz kılar. Bazen de bir kriterin yerine getirilmesi, ancak başka bir kriterin de var olmasıyla anlamlı olur. Mesela bir sivil itaatsizlik eyleminin kamu vicdanına yönelik bir çağrı olabilmesi için, onun aleni olması veya kamuoyu önünde gerçekleşmesi gerekir. Dolayısıyla, sivil itaatsizliğin kamu vicdanına çağrı olması özelliği, ancak onun aleni olması özelliği ile beraber anlamlı olur. Sivil itaatsizliğin özellikleri arasındaki bu ilişkilere, aşağıda her bir kriterin incelenmesi sırasında değinmeye çalışılacaktır.

Son olarak, sivil itaatsizliğin kriterlerinin hiçbiri hakkında tam bir uzlaşı olduğunu söylemek mümkün değildir. Aşağıda kriterlerin tartışılması sırasında görülebileceği gibi, nerdeyse her kriter için birbirinden oldukça farklı yaklaşımların olduğunu görmek mümkündür. Bu kriterlerden en geniş konsensüsün olduğunu söyleyebileceğimiz sivil itaatsizliğin kamu vicdanına yapılan bir çağrı olması ve yasaya karşı olması gibi kriterlerde bile farklı yaklaşımlara rastlanabilir. Bu noktayı göz önüne alarak bu çalışmada, her bir kriter için mümkün olduğunca farklı yaklaşımların ele alınmasına çalışılacaktır.

3.2.1. Yasaya karşı olması

Sivil itaatsizliğin en temel kriterlerinden biri, onun yasa ihlaline dayanan, dolayısıyla yasadışı bir eylem olmasıdır. Zira genel olarak sivil itaatsizlik, bir yasanın çiğnenmesi şeklinde gerçekleştirilen bir eylemdir. Sivil itaatsizliğin bu özelliği, bir haksızlık durumunda sivil itaatsizliğe ne zaman başvurulabileceği sorusuyla yakından ilgilidir. Çünkü sivil itaatsizlik, bir haksızlık durumunda bütün yasal yollar denenip çözüme ulaşılamayınca, başvurulan bir hak arama yöntemidir (Coşar 2014: 10).

Hugo A. Bedau için yasa ihlali, sivil itaatsizlik eylemi için temel bir şart konumundadır. Ona göre ne kadar vicdani veya etkili olursa olsun, hükümeti hedef alan protestolar, bir yasa ihlali barındırmıyorsa sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemezler. Bedau (1961: 653-654), sivil itaatsizliği daima kişiyi hapse götürecek türden girişimler olarak tarif eder. Cohen'e göre de bir sivil itaatsizlik eyleminin mutlaka bir yasayı ihlal etmesi gerekir. Ona göre ne kadar heyecanlı, sıra dışı ve mantık dışı olursa olsun, eğer barışçıl bir protesto, yasayı ihlal etmiyorsa, sivil itaatsizlik değildir. Sivil itaatsizlik doğrudan doğruya yasanın yasakladığı bir şeyi yapmalı veya yasanın emrettiği bir şeyi yapmayı reddetmelidir. Politik yapının bazı yasalarının ihlali, evrensel ve zorunlu bir kriterdir. Bunun yanında sivil itaatsizlikteki yasa ihlali bilinçli ve kasıtlı olmalıdır. Çünkü Cohen'e göre sivil itaatsizlik, rastlantısal olarak gerçekleşen bir eylem değildir (Cohen 1966: 2; Gene 1973: 476).

Burada önemli bir noktanın altının çizilmesi gerekir. Temel olarak bir yasa ihlali olmadan bir sivil itaatsizlik eyleminden bahsetmek mümkün değildir. Ancak ihlal edilen yasanın ille de karşı çıkılan veya değiştirilmesi istenen yasa olması gerekmez. Sivil itaatsizlik eylemcisi, çoğu durumda itiraz ettiği yasayla doğrudan ilgisi olmayan başka bir yasayı da ihlal edebilir. Rawls'un, "dolaylı sivil itaatsizlik" olarak tanımladığı ve protesto edilen konuyla ilgisiz başka bir yasanın ihlal edildiği sivil itaatsizlik eylemlerinin temelinde, bir haksızlık konusuna kamuoyunun dikkatini çekmek ve kamuoyunun vicdanına başvurma düşüncesi vardır. (Bkz. Rawls 1971:365). Kaldı ki eylemcilerin her durumda itiraz ettikleri yasayı çiğneme olanakları da olmayabilir. Mesela bir bireyin, devletin başka bir ülkeyle savaşa girmesine izin veren bir yasayı ihlal etme imkânı yoktur. Bu durumda birey, eğer bu yasayı protesto etmek isterse, bunu ancak bu yasayla ilgisi olmayan başka bir yasayı ihlal ederek gerçekleştirebilir. Bunun da ötesinde, sivil itaatsizliğin sadece haksız yasalara karşı değil, aynı zamanda haksız politika veya uygulamalara karşı olabileceği gerçeğinin de göz ardı edilmemesi gerekir. Çünkü bu tür durumlarda sivil itaatsizlik eylemcisinin haksız politika veya uygulamalara itiraz etmek için, ilgisiz bir yasayı ihlal etmekten başka seçeneği yoktur.

Sivil itaatsizliğin yasa karşıtlığına dayanması ile ilgili bir tartışma konusu da, yasa karşıtlığının neyi içerdiği meselesidir. Bu noktada iki seçenek söz konusu olabilir. Öncelikle, bir yöntem olarak yasa karşıtlığından bahsedilebilir. Burada kastedilen şey, haksızlığa karşı gelmek için bir yasanın ihlal edilmesidir. Bu yasa karşıtlığı bir önceki paragrafta da bahsedilen hem doğrudan hem de dolaylı sivil itaatsizlik için geçerli olabilir. Yasa karşıtlığından anlaşılabilecek diğer bir seçenek ise, haksız olduğu iddia edilen ve dolayısıyla protesto edilen şeyin bizzat bir yasa olduğudur. Bu noktada akla gelen soru, bir itaatsizlik eyleminin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için, protesto edilen şeyin mutlaka bir yasa olması gerekir mi sorusudur.

Başka bir deyişle, sivil itaatsizliğin yasa karşıtı olması kriterinin, onun sadece haksız yasaları protesto ettiği anlamını çıkarmak, kavramın kapsamını ciddi biçimde daraltacaktır. Çünkü sivil itaatsizlik eylemlerinin hedefinde, haksız

yasaların yanında, hükümetlerin veya idarecilerin haksız politikaları ve uygulamaları da olabilir. Nitekim Rawls'a (1971: 371-372) göre sivil itaatsizliği haklı kılan üç temel kriterden biri, onun ciddi haksızlıklara karşı olmasıdır. Bu haksızlıklar da yazılı bir yasadan kaynaklanmaktan ziyade toplumun ortak adalet duygusuna aykırı olmalarıyla tespit edilir. Dolayısıyla, sivil itaatsizliğin mutlaka bir yasaya karşı olması gerekmez. Haksız yasaların yanında, hükümetlerin haksız politikaları ve gerek hükümetlerden gerekse de çoğunluktan kaynaklanan diğer haksızlıklara karşı da sivil itaatsizliğe başvurulabilir.

3.2.2. Kamu vicdanına yapılan bir çağrı olması

Sivil itaatsizliğin yasa ihlaline dayanan bir eylem olması, doğal olarak onun meşruiyetinin de sorgulanmasını beraberinde getirir. Çünkü yasa ihlaline dayanan bir eylemin, genel olarak ya toplumsal düzeni bozduğu veya başka insanların haklarını ihlal ettiği varsayılır. Ancak yasayı çiğnemesine rağmen, sivil itaatsizliğin yukarıda saydığımız özellikleri arasında, bir sivil itaatsizlik eylemine meşruiyet kazandıran temel kriterler vardır. Bu kriterlerin başında da, sivil itaatsizliğin kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması gelir.

Sivil itaatsizlik eylemlerindeki yasa ihlali, genellikle sembolik olmanın ötesine geçmez. Bu yüzden sivil itaatsizlik eylemlerindeki asıl amaç, yasaları yok saymak değildir. Yasa ihlalinin esas amacı çoğunluğu bir haksızlık konusunda haberdar etmek veya onları haksızlık hakkında ikna etmektir. Bu durum özellikle dolaylı sivil itaatsizlik eylemlerinde daha belirgindir. Yukarıda da değinildiği gibi, dolaylı sivil itaatsizlik eylemlerinde protesto edilen yasa veya hükümet politikasıyla ilgisi olmayan başka bir yasa ihlal edilir. Bu sembolik yasa ihlalinin amacı, kamu vicdanına hitap etmektir.

Sivil itaatsizliğin kamuoyuna bir çağrı olması, Rawls'a (1971: 364) göre toplumda var olduğu kabul edilen ortak bir adalet anlayışına dayanır.

Toplumdaki azınlık gruplar ya da haksızlığa uğrayanlar, sivil itaatsizlik aracılığıyla çoğunluğun ortak adalet duygusuna hitap ederler.

3.2.3. Aleni olması

Bir sivil itaatsizlik eyleminin kamu vicdanına yönelik bir çağrı olabilmesi için, o eylemin kamuoyu tarafından fark edilecek şekilde gerçekleşmesi gerekir. Dolayısıyla, sivil itaatsizliğin diğer bir temel karakteri de, onun kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Çoğu düşünüre göre saklı bir şekilde gerçekleştirilen itaatsizlikler, sivil itaatsizlik olarak kabul edilemezler.

Sivil itaatsizliğin kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirilmesinin çok önemli iki işlevinden bahsedilebilir. Öncelikle bir yasayı ihlal etmesine rağmen, sivil itaatsizliğin aleni bir şekilde gerçekleştirilmesi, ona kamuoyu nezdinde bir meşruiyet kazandırır. Arendt'e (1986: 137) göre sivil itaatsizliği, kamuoyundan çekinen sıradan bir suçtan ayıran en temel özelliği, tam da onun kamuoyu önünde gerçekleşmesidir. Sivil itaatsizliğin aleni bir şekilde gerçekleştirilmesinin diğer önemli işlevi de, onun kamuoyuna yönelik bir çağrı olması ile yakından ilgilidir. Aleni bir şekilde gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemi aracılığıyla, kamuoyunun vicdanına hitap edilmiş olur ve kamuoyunun protesto edilen haksız yasa veya hükümet politikası ile ilgili haberdar olması sağlanır. Sivil itaatsizlikle çoğunluğun adalet duygusuna hitap edildiğini belirten Rawls da Arendt gibi, sivil itaatsizliğin kamuoyu önünde gerçekleştirilen bir eylem olduğunu düşünür. Ona göre sivil itaatsizlik eylemleri, kamuoyu tarafından yeterince algılanabilecek şekilde gerçekleştirilir (Rawls 1971: 366).

Sivil itaatsizliğin aleni bir şekilde gerçekleştirildiğini söylemekten öte, bazı düşünürler gizli olarak gerçekleştirilen eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürerler. Bir sivil itaatsizlik eyleminin kamuoyu önünde gerçekleştirilmesi gerektiğini söyleyen Cohen'e (1966: 2) göre alenilik sivil itaatsizliğin dört temel kriterinden biridir. Ona göre saklı eylemler sivil itaatsizlik olarak değer kazanmazlar.

Öte yandan Ronald Dworkin ise, bütün sivil itaatsizlik türlerinin kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleşmesi gerektiği fikrine itiraz eder. Köle avcısına yardım etmeyi reddeden birini örnek veren Dworkin, bazı sivil itaatsizlik türlerinin amaçlarına en iyi biçimde, eylem saklı kaldığında ulaşabileceğini ileri sürer (Dworkin 2014: 162-163). Kimberley Brownlee (2010: 1.1) de bazen sivil itaatsizliğin gizli kalmasının daha iyi olabileceğini belirtir. Brownlee'ye göre, eğer bir birey herhangi bir yasayı ihlal edeceğini önceden belli ederse, hem kendisine politik muhalif kazandırmış olur hem de yasal otoritelere eylemini önleme fırsatı vermiş olur. Bu yüzden bazen bildirilmemiş ya da gizli itaatsizlik, kamuoyu önünde gerçekleşen itaatsizliklere göre daha faydalı olabilir**.**

3.2.4. Şiddet içermemesi

Sivil itaatsizliğin bir diğer önemli karakteri de, şiddeti reddetmesidir. Sivil itaatsizliğin bu özelliği, yasa ihlaline dayanmasına rağmen ona meşruiyet kazandıran faktörlerden birisidir. Sivil itaatsizliğin şiddeti reddetmesi, aynı zamanda onun kamu vicdanına yönelik bir çağrı olmasıyla da yakından ilgilidir. Çünkü kamu vicdanına yapılan çağrının ikna etmeye yönelik bir amacı vardır. Sivil itaatsizliğin şiddet içermesi, kamuoyunu ikna etmesi bir yana, tam tersine kamuoyunun sivil itaatsizliğe karşı tavır almasına yol açabilir. Bu yüzden de kamu vicdanına seslenmeyi hedefleyen sivil itaatsizliğin şiddet içermemesi gerekir.

Sivil itaatsizliğin mutlaka şiddeti reddetmesi gerektiği fikri, literatürde üzerinde uzlaşılmış bir nokta değildir. Her ne kadar şiddetsizliğin sivil itaatsizlik için belirleyici bir kriter olduğu fikri yaygın olsa da, sivil itaatsizliğin belli şartlarda şiddete başvurabileceğini savunan görüşler de vardır. Bedau'ya (1991a: 8) göre şiddetsizliğin sivil itaatsizlik tartışmalarındaki yeri tartışmalıdır. Gandhi ve King gibi pasifistler prensip olarak şiddeti reddederken, aralarında filozofların da bulunduğu diğer düşünürler, sivil itaatsizliğin şiddet içerip içermemesi gerektiği sorusunun bir prensip değil bir taktik sorunu olduğunu belirtir.

Sivil itaatsizliğin şiddet içerip içermemesi konusunda literatürde temel olarak üç farklı yaklaşım gözlemlenebilir. Birinci yaklaşım şiddeti sivil itaatsizliğin meşruiyeti için bir tehlike olarak görüp tamamen reddeder. İkinci yaklaşım ise sivil itaatsizliğin şiddet içerebileceğini belirtmekle beraber, sivil itaatsizlik için söz konusu olan şiddetin fiziki şiddetten çok tehdit ve korkutmadan ibaret olduğu düşünür. Son olarak, sivil itaatsizliğin devrimi de hedefleyebileceğini ve şartlar gerektirdiğinde fiziki şiddete başvurabileceğini ileri süren üçüncü bir yaklaşım söz konusudur.

Şiddeti sivil itaatsizliğin meşruiyeti için bir tehlike olarak görüp sivil itaatsizliğin kesinlikle şiddet içermemesi gerektiğini savunanların başında, Rawls ve Habermas gelir. Şiddetsizliği sivil itaatsizliğin temel karakterlerinden bir olarak gören Rawls'a göre sivil itaatsizlik, yasalara karşı itaatsizliğe yine yasalara olan sadakatin sınırları dâhilinde başvurduğundan dolayı şiddet içermez (Corlett 1997: 243). Sivil itaatsizliği şiddet içermeyen politik bir eylem biçimi olarak tanımlayan Gene Sharp (1969: 115-116) ise protesto eylemlerinde şiddetin kullanılmasının eyleme iki açıdan zarar vereceğini ileri sürer. Öncelikle Sharp'a göre eylemcilerin şiddete başvurmaları, eylemler sırasında karşı karşıya geldikleri polisin ve devletin diğer görevlilerinin eylemcilere karşı daha agresif olmalarını beraberinde getirir. Çünkü ona göre barışçıl ve şiddet içermeyen bir protesto eyleminde polisler de eylemcilere karşı kolay kolay şiddete başvurmaz. Ancak eylemcilerin şiddete başvurmaları polisleri bir meşru müdafaa pozisyonuna sokar ve eylemcilere karşı daha agresif olmalarına yol açar. Bunun da ötesinde Sharp'a göre protesto eylemlerinin şiddet içermesi, eylemcilerin otoritenin meşruiyetini ortadan kaldırma şanslarını büyük ölçüde ortadan kaldırır. Çünkü şiddet, otorite karşısında eylemcileri haksız bir konuma düşürür ve diğerlerinin eylemcilere karşı beslediği sempatiyi de ortadan kaldırır.

Sivil itaatsizliğin şiddet içerebileceğini belirtmekle beraber, söz konusu olan şiddetin fiziki şiddetten daha çok tehdit veya korkutma olduğunu düşünenlere örnek olarak Corlett ve Bové/Luneau sayılabilir.

Corlett ise sivil itaatsizliğin şiddetle ilişkisi hakkında oldukça önemli bir noktanın altını çizer. Corlett, sivil itaatsizliğin devrimi amaçlayan bir şiddet tehlikesi

içermediğini kabul eder. Ancak, ona göre sivil itaatsizlik yine de bir tehdit ve korkutma içerir (Allen 2009: 21-22). Benzer şekilde, Bové ve Luneau ise sivil itaatsizliğin şiddetsiz olmasının, düşünülen aksine onun pasifist olduğu ve güç kullanımından yoksun olduğu anlamına gelmediğini ileri sürerler. Onlara göre söz konusu olan sadece insanlığın bütünlüğüne saygısı olan bir güç kullanımıdır. Yazarlara göre şiddetsizlik "… barış adına her türlü mücadeleyi reddeden ve toplumsal mücadeleye ilgisizliğe çok yakın, aptalca sızlanan bir pasifizm olmadığı gibi, tokat atacak ele yanağını uzatan kişinin sofu havariliği de değildir. Sivil itaatsizlik şiddeti reddeder, mücadeleye evet der!" (Bové ve Luneau 2004: 66).

LeGrande (1967) ise yukarıda özetlenen görüşlerden farklı olarak, sivil itaatsizlik eylemlerinin hem şiddet içeren hem de şiddeti dışlayan türlerinin olabileceğini belirtir. Kamusal protestoların üç gruba ayrıldığını ileri süren LeGrande, bu üç protesto türünden ikisinin şiddeti dışlayan ve şiddet içeren sivil itaatsizlik olduğunu söyler. LeGrande, şiddeti reddeden sivil itaatsizlik eylemlerine örnek olarak işbirliğinden kaçınan, isyandan ve şiddetten uzak, pasif direniş, pozitif eylem ve şiddet içermeyen direkt eylem gibi eylemleri gösterir. Şiddet içeren sivil itaatsizlik ise ona göre fiziki kuvvetin gelişigüzel ve keyfi kullanıldığı, sokak isyanı (riot) gibi eylemlerdir.

Cohen ise, ilk çalışmalarında şiddet içermemesini sivil itaatsizliğin temel bir kriteri olarak kabul etmesine rağmen, daha sonra bu fikrini değiştirip sivil itaatsizliğin, dikkatli ve ölçülü olmak şartıyla, gerektiğinde şiddet de içerebileceğini kabul etmiştir. Ancak Cohen, bu fikir değişikliğine rağmen sivil itaatsizlik eylemlerinin büyük çoğunluğunun şiddeti reddetmesi gerektiğine inanır. Buna gerekçe olarak sivil itaatsizlik eylemcisinin bütün iyi vatandaşlar gibi şiddetten hoşlanmamasını, şiddet içeren sivil itaatsizliğin şiddeti dışlayan sivil itaatsizlik kadar etkili olamayacağını ve daha iyi bir toplum isteyen sivil itaatsizlik eylemcisinin şiddete başvurmasının insani bir toplumun oluşmasına engel olduğu iddiasını gösterir (aktaran, Gene, 1972: 478).

Sivil itaatsizliğin devrimi de hedefleyebileceğini ve şartlar gerektirdiğinde fiziki şiddete başvurabileceğini ileri süren yaklaşıma örnek olarak Schroeder, Raz,

Honderich ve Morreal'in yaklaşımları verilebilir. Bu yaklaşımı savunanlardan Schroeder'e göre, sivil itaatsizliğin esas olarak her durumda şiddetsiz olması zorunlu değildir. Fakat sivil itaatsizlik, itaatsizlik ettiği sistemin orantısız gücü tarafından zorunlu olarak şiddetsizleştirilmiştir (Schroeder, 2007).

Joseph Raz (1991: 160-161) da sivil itaatsizliğin mutlaka şiddet içermemesi gerektiği fikrini doğru bulmaz. Raz, şiddet içermeyen sivil itaatsizliğin, şiddetin yol açacağı zararın önlenmesi gibi çeşitli sebeplerden dolayı şiddet içeren sivil itaatsizliğe göre daha tercih edilebilir olduğunu kabul etse de, bu sebeplerin politik bir amaca ulaşmak için bir araç olarak şiddeti tamamen yasaklamayı meşrulaştırmadığını düşünür. Raz'a göre sivil itaatsizliğin karşı çıktığı "şeytan"[2] çok büyük olabilir ve kendisi de masum insanlara yönelik şiddete bulaşmış olabilir. Raz, tam da bunu engellemek için şiddete başvurmanın doğru olabileceğini savunur. Ayrıca Raz, ambulans şoförlerinin grev yapmaları gibi bazı barışçıl eylemlerin de çoğu şiddet içeren eylemden çok daha ciddi sonuçlara yol açabileceğini iddia eder. Aldıkları ücretin düşük olduğunu düşünen ambulans şoförlerinin bunu protesto etmek amacıyla greve gitmeleri, şiddetten tamamen arinmiş ve son derece barışçıl bir eylemdir. Hatta bu eylem grevin ambulans şoförlerini de kapsayacak şekilde yasal bir hak olduğu bir ülkede gerçekleştiriliyorsa bir yasa ihlali bile değildir. Ancak buna rağmen böyle bir eylem, acil olarak hastaneye ulaşması gereken pek çok hastanın ya ölümüne ya da ciddi sağlık sorunları yasamalarına yol açabileceği için şiddet içermese de son derece zararlı bir eylem olurdu.

Honderich ve Morreall'da sivil itaatsizliğin bazen şiddet içerebileceği görüşünü savunurlar. Morreall'a göre sivil itaatsizlikte şiddet kullanılabilir, çünkü şiddet bir güç çeşididir ve sivil itaatsizlik de güç kesinlikle kullanılabilir. Honderich ise, sivil itaatsizliğin sadece tehdit içerdiğinde şiddet kullanabileceğini belirtir (aktaran, Smart 1991: 201).

[2] Raz, muhalifleri çalışma kamplarına hapseden Sovyetler Birliğini örnek olarak verir (Raz 1991: 161).

3.2.5. Sistemin geneline bağlılık- sadece tekil haksızlıklara itiraz

Sivil itaatsizliğin diğer bir kriteri de, yapılan itaatsizlik eylemlerinin sistemin tamamına değil de, sadece haksız olduğuna inanılan tekil yasa veya politikalara karşı olmasıdır. Bu yönüyle sivil itaatsizlik, sistemin geneline olan sadakatinden vazgeçmemiş olur. Bunun yanında sivil itaatsizliğin bu karakteri, ona meşruiyet kazandıran özelliklerinden biridir.

Sivil itaatsizliğin sistemin geneline olan bağlılığı, literatürde çoğunlukla onu devrimden ayıran en önemli özelliği olarak kabul edilir. Devrimler genel olarak mevcut sistemi yıkmayı hedeflerken, sivil itaatsizliğin hedefi sadece mevcut sistemde var olduğu düşünülen haksızlıkların düzeltilmesidir. Sivil itaatsizliğin bu özelliği, çoğu düşünüre göre mevcut hukuk düzeni için önemli işlevler yerine getirir.

Habermas'a (1983) göre sivil itaatsizliğe başvuranlar, direniş savaşçılarından farklı olarak mevcut düzenin demokratik yapısını kabul eder. Ona göre, sivil itaatsizliğin mevcut düzene olan sadakati, demokratik devletler için önemli bir işleve sahiptir. Çünkü sivil itaatsizlikle girişilen yasa ihlalleri, bir cumhuriyete kendini yenileme imkânı verir ve bu şekilde de vatandaşlar nezdindeki meşruiyetini güçlendirmiş olur. Habermas, kendine güvenen her demokratik devletin, sivil itaatsizliği kendi yapısının bir parçası olarak gördüğünü ve demokratik hukuk devletlerinin sivil itaatsizliğe muhtaç olduklarını ileri sürer.

Carl Cohen (1966: 3), sivil itaatsizliği devrimden ayıran en temel özelliğinin, onun mevcut hukuk düzenine olan bağlılığı olduğunu düşünür. Sivil itaatsizliğin devrim olmadığını belirten Cohen'e göre devrim, sivil itaatsizlikten farklı olarak anayasal otoriteyi yıkmayı hedefler veya en azından bazı alanlardaki otoritesini reddeder. Sivil itaatsizlik ise mevcut otoriteyi ve hukuk sisteminin genel meşruiyetini kabul eder.

Hannah Arendt de (1972: 76-77) sivil itaatsizliğin devrimden, hukuk düzenine olan bağlılığı dolayısıyla farklı olduğunu belirtmekle beraber, sivil itaatsizlikle devrim arasındaki farkın, onun sıradan suç ile arasındaki fark kadar belirgin

olmadığını düşünür. Arendt'e göre hem sivil itaatsizlik eylemcisi hem de devrimci "dünyayı değiştirmeyi" hedeflerler. Theodor Ebert ise sivil itaatsizliğin sistemin geneline olan bağlılığının, onu terörden ayırdığını belirtir. Sivil itaatsizlik eylemcilerinin politik rakipleri ve protesto edilen konuyla ilgisi olmayan üçüncü kişileri rahatsız etmemesi, onu amacı muhatabını şiddete dayalı yollarla bir karara zorlamak olan terör eyleminden farklı kılan temel unsurdur. Ebert'e göre terörden farklı olarak sivil itaatsizlik eylemcisi, muhatabını taleplerinin sosyal uzlaşmaya uygun olduğuna ikna etmeyi amaçlar (Ebert 2012: 61-62).

Cohen ve Arendt gibi Lefkowitz de sivil itaatsizliğin devrimden ve vicdani retten farklı olduğunun altını çizer. Ona göre sivil itaatsizlik bir veya bir kaç yasa da değişikliği hedeflerken devrim bir devletin yıkılıp yerine başka bir devletin kurulmasını amaçlar. Sivil itaatsizlik ona göre vicdani retten de farklıdır. Çünkü yasanın değişimini hedefleyen sivil itaatsizliğin aksine vicdani retçiler yasanın değişiminden çok bazı bireylerin bir yasaya uymaktan muaf tutulması için caba sarf ederler (Lefkowitz 2007: 205).

Sivil itaatsizliğin sistemin tamamına olan bağlılığına dikkat çeken düşünürlerden biri olan Dworkin, bir kişinin kendi toplumunun yasalarına prensip olarak itaat etme sorumluluğunun olduğunu kabul eder. Ancak Dworkin, bireyin haksız ve akıl dışı olan bazı yasalara da itaatsizlik etmeye hakkı olduğunu da belirtir. Ona göre bu yaklaşım, sivil itaatsizliğin bazen etik olarak onaylanabilir hatta bazen de gerekli olduğuna inananların düşüncesidir. Fakat onlara göre sivil itaatsizliğin etik olarak onaylanabilirliği bir istisnadır. Genel olarak kabul edilen prensip ise bireyin şahsen onaylamadığı fakat haksız bulmadığı yasalara bile itaat etmesi gerektiğidir (Dworkin 2011:318).

Sivil itaatsizlik eylemlerinde bir yasa ihlalinin söz konusu olmasına rağmen sistemin geneline bağlılığın devam etmesi, bu eylemlerde geleceğe bakan bir yönün varlığına işaret eder. Özellikle bir itiraz yöntemi olarak şiddeti dışlayarak bir sivil itaatsizlik eylemcisi, gelecek için birlikte yaşam veya işbirliği ihtimallerini yok etmemiş olur. Sabl'a (2001: 308) göre sivil itaatsizlik eylemlerinin bu özellikleri, onların "sivil" olmalarının bir gereğidir.

Morano (1971: 185-188) ise, hukuk sisteminin geneline bağlılığın, bütün yasaların adaletli olduğunu peşinen kabul etmeyi gerektirmediğini ve sivil itaatsizliğin de hukuk sistemi için bir gereklilik olduğunu ileri sürer. Morano, sivil itaatsizlik ile hukuki sorumluluğun birbirleriyle çeliştiğini, dolayısıyla hukuki sorumluluğun sivil itaatsizliği bir eylem biçimi olarak elediğini ileri süren klasik düşünceye itiraz eder. Bu düşünceye hukuku mutlakileştirdiği gerekçesiyle karşı çıkan Morano'ya göre, hukuk kurallarına en ufak detaylarına kadar itaat etmek, hukukun mutlakileştirilmesi sonucunu beraberinde getirir. Ona göre, sivil itaatsizlik her zaman ve sadece uzlaşamaz bir şekilde hukuki sorumlulukla çelişmez. Sivil itaatsizlik çoğu durumda hukuki sorumluluk ile büyük oranda uyum içindedir. Sivil itaatsizliği peşinen sorumsuzluk ve rahatsız edici olmakla suçlamak, çoğunluğun tiranlığına, gücün yozlaşmaya eğilimli olması ve ulusun şovenizmi gibi hayatın gerçeklerini hesaba katmayan bir yaklaşıma yol açar. Bu yüzden de hukuki sorumluluk kavramının bir şekilde sivil itaatsizlik ile uyumlu olması gerekir. Zira hukuki sorumluluk kavramı, mevcut yasaların otomatik olarak adaletli olarak kabul etmek demek değildir.

3.2.6. Politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi

Yasa ihlaline dayanmasına rağmen sivil itaatsizliğe meşruiyet kazandıran diğer bir faktör de, sivil itaatsizlik eylemcilerinin, davranışlarının hukuki ve politik sorumluluklarının bilincinde olmaları ve bunları üstlenmeleridir. Sivil itaatsizliğin bu kriteri, onu işlediği suçtan dolayı ceza almaktan kaçan sıradan suçlulardan ayıran en temel özelliklerden birisidir (Anbarlı 2007: 86). Ayrıca sivil itaatsizliğin, sistemin geneline değil de, sadece belli bir yasaya veya politikaya yönelik bir itiraz olması da, sivil itaatsizlik eylemcilerinin itaatsizliklerinin hukuki sorumluluğunu üstlenmesini beraberinde getirir.

Hannah Arendt'e (1994) göre yasa ihlali sonrası verilen cezaya rıza göstermenin yasa ihlalini meşrulaştıracağı fikri, bilinenin aksine Gandhi ve sivil itaatsizlik geleneği tarafından ortaya atılmamıştır.

Sivil itaatsizlik eyleminde, yasa ihlalinin politik ve hukuki sorumluluğunun kabul edilmesinin, toplum sözleşmesi açısından da bir anlamı vardır. Toplum sözleşmesinin bir boyutu da, yasa çiğneme veya suç işleme durumunda öngörülen cezaya razı olmaktır. Toplum sözleşmesi ile her bireyin, bir yasayı çiğnemesi durumunda veya bir haksızlık yapması durumunda verilecek cezaya razı olacağına dair söz verdiği varsayılır. Bu şekilde her birey, yasa ihlallerinin cezasız kalmamasını kabul ederek her fırsatta yasaların ihlal edilmesinin önlenmesi suretiyle toplum sözleşmesinin devamı yönünde irade göstermiş olur. Toplum sözleşmesiyle bu sözü veren her bireyin, bireysel yasa ihlalleri durumunda da verilen cezaya rıza göstererek sözünde durduğu ve toplum sözleşmesine sadık kaldığı kabul edilir (Ökçesiz 1994: 22-23).

Ancak bu noktada, literatürde sıkça tekrar edilmesine rağmen, hem sivil itaatsizlik eylemlerinde yasa ihlalinin sorumluluğunun üstlenilmesi gerektiği fikrine, hem de bahsedilen toplum sözleşmesi anlayışına bir yönden itiraz getirilebilir. Bu iki yaklaşım da hem yasalara karşı, hem de sözleşmeye karşı her durumda ve sadece bireyi sorumlu kabul eder. Toplum sözleşmesiyle varlık sahibi olmasına ve toplum sözleşmesine taraf olmasına rağmen, devlet veya iktidarın toplum sözleşmesini ihlal etme olasılığı ve iktidarın toplum sözleşmesini ihlal etmesi halinde meşruiyetini kaybedeceği gerçeği ihmal edilir. Yine buna bağlı olarak bireyin toplum sözleşmesine uyma sorumluluğunun ortadan kalkacağı veya bireyin toplum sözleşmesinden çekilme hakkına sahip olacağı gerçeği de göz ardı edilir.

3.3. Sivil İtaatsizliğe ne Zaman Başvurulur

Haksız olduğuna inanılan bir yasaya veya haksız bir uygulamaya karşı sivil itaatsizliğe ne zaman başvurulması gerektiği tartışmalı bir konudur. Sivil itaatsizlik literatüründe üzerinde büyük oranda uzlaşılan görüş, sivil itaatsizliğe bütün barışçıl ve yasal yollar denendikten sonra başvurulması gerektiği yönündedir. Ancak bu, oldukça genelleyici bir yaklaşımdır. Zira bazı haksız yasalara veya haksız uygulamalara karşı yasal ve barışçıl yollardan çözüm

aramaya çalışmak, haksız yasanın veya uygulamanın yol açacağı haksızlıklar ve bu haksızlıkların ulaşabileceği boyutlar açısından zaman kaybına yol açabilir. Bu zaman kaybı da sivil itaatsizlik eylemlerinin ulaşmaya çalıştıkları hedef açısından başarısız olmalarına veya işe yaramamalarına neden olabilir.

Dolayısıyla, bütün durumlarda sivil itaatsizliğe başvurmak için, diğer bütün barışçıl ve yasal yollara başvurup sonuç alamamış olmak gerekmez. Bazı durumlarda bir haksızlığı önlemek veya bir haksızlığa aracı olmamak için hızlı bir şekilde karar verip harekete geçmek gerekebilir. Böyle durumlarda sivil itaatsizlikten başka seçenekler arayıp zaman kaybetmek, sivil itaatsizliğe başvurmanın sebebi olan ve sivil itaatsizliği meşrulaştıran ahlaka aykırı davranış veya haksızlıkla sonuçlanabilir (Dworkin 2014: 152). Güvenlik güçlerinin haksız yere savaş açtığı ve bombaladığı insanların hayatlarını kurtarmak için, canlı kalkan olmaya karar veren kişilerin durumları buna örnek olarak verilebilir. Canlı kalkan olmaya karar veren kişilerin, tehlike altındakileri kurtarmak için harekete geçmeden önce başka yasal veya barışçıl yola başvurarak çözüm aramaya çalışmaları, zaman kaybına sebep olup tehlike altındaki insanların hayatlarını kurtarmada gecikmeye yol açabilir.

Bu konuda Thoreau ve Dworkin'nin görüşleri oldukça önemlidir. Thoreau, haksız yasaların varlığına dikkat çekerek, onlara memnuniyetle itaat mi etmeli yoksa değiştirmeye çalışmalı mı? Yasa değiştirilmek isteniyorsa, bunu başarıncaya kadar o haksız yasaya itaat etmeye devam mı etmeli yoksa derhal o yasayı ihlal mi etmeli diye sorar. Thoreau (2014: 38), haksız bir yasaya karşı direnişe geçilmesi durumunda ulaşılacak çözümün karşı çıkılan haksızlıktan daha kötü sonuçlar doğurması bahanesiyle sivil itaatsizliğe hemen başvurmama fikrini kabul etmez. Çünkü ona göre durumun daha da kötüleşmesinin sorumlusu haksız yasayı ihlal eden sivil itaatsiz değil, bizzat hükümetin kendisidir. Dworkin ise, yasaların insanlardan, vicdanlarına aykırı eylemlerde bulunmasını emrettiği durumlarda, sivil itaatsizliğe başvurmak için bir aciliyetin olduğunu düşünür. Ona göre böyle durumlarda, yasa ihlal edilmeden önce var olan bütün yasal yolların denenmesi gerekmez (Dworkin 2014: 151-152).

4. Sivil İtaatsizlik Teorileri

Sivil İtaatsizliğin tanımını ve kavramsal çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra, sivil itaatsizlik literatürüne en önemli katkıyı yapan ve sivil itaatsizlikle ilgili fikirlerine en fazla önem veren teorisyenlerin konuyla ilgili temel fikirlerine de göz atmak gerek.

4.1. Henry David Thoreau: Haksızlığa Aracı Olmama Sorumluluğu Olarak Sivil İtaatsizlik

Amerikalı yazar ve doğa tarihçisi Henry David Thoreau, sivil itaatsizlik literatürü için oldukça önemli bir düşünürdür. Bir sivil itaatsizlik teorisyeni olmasının yanında, aynı zamanda bir sivil itaatsizlik aktivisti olan Thoreau 1848'de kaleme aldığı, *"Devlete Karşı itaatsizlik Görevi Üzerine"* adlı makalesinde bu kavramı ilk defa kullanan kişidir. Thoreau esas olarak kurumların ve devletin bireylerin günlük hayatı üzerindeki kontrolünün ve kötü etkilerinin artmasına karşı eleştirel bir duruş sergiler. Özellikle Amerikan hükümetinin dominant bir aktör olarak günlük hayattaki etkinliği üzerinde duran Thoreau'ya göre Amerikan hükümeti, gerek ekonomiyi insan haklarından üstün tutarak gerekse de hukuk ve ahlak anlayışıyla bireysel özerkliğe karşı suç işleyen bir aktördür (Bingham, 2006). Ancak onun sivil itaatsizlik teorisi ve pratiği, esas olarak Amerikan hükümetinin köle politikası ve Meksika ile yürüttüğü savaşa olan karşıtlığı üzerine temellenir. Thoreau, Amerikan hükümetinin köle politikasına ve Meksika ile yürüttüğü savaşa tepki göstermek için, kafa vergisi olarak adlandırılan vergiyi ödemeyi reddeder. Dört yıl boyunca bu vergiyi ödemedikten sonra bir gün karşılaştığı vergi memuru vergiyi ödemesi konusunda Thoreau'yu uyarır. Hatta vergi memuru kabul etmesi halinde onun yerine vergi borcunu ödeyebileceğini teklif eder. Ancak Thoreau kelle vergisini, hükümetin köle politikasını ve Meksika ile yürüttüğü savaşı desteklememek için, dolayısıyla ilkesel nedenlerle ödemediğini ifade ederek, vergi memurunun da onun yerine vergiyi ödemesi teklifini reddeder. Bunun üzerine tutuklanan Thoreau bir gece tutuklu kaldığı

hapishanede *“Devlete Karşı itaatsizlik Görevi Üzerine*” adlı makalesini yazar. Bu makalesinde Thoreau hem kendisinin sivil itaatsizliğe başvurma gerekçesini, hem de sivil itaatsizlik hakkında temel fikirlerini anlatıyor.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bir sivil itaatsizlik eylemcisi olarak Thoreau’nun, düzenin tamamına itirazı yoktur. Onun sadece düzenin haksız kısmına itirazı vardır. Kendi ifadesiyle Thoreau hemen şimdi daha iyi bir hükümetin olmasını ister. Ancak, yine de Thoreau’nun yazılarında hükümete karşı duyduğu nefret açık bir şekilde görülebilir. Ona göre hükümetin halkın faydasına gerçekleştirdiği herhangi bir şey yoktur. Tam aksine hükümet halkın gelişmesinin önündeki bir engel olarak tasvir edilir. Thoreau’nun gönlünde yatan şey, hükümetin tamamen yok olmasıdır. Ona göre “en iyi hükümet, en az yöneten hükümettir” …”En iyi hükümet hiç yönetmeyen hükümettir**.”** Bu görüşlerine paralel olarak Thoreau, devlete hizmeti ve itaati şiddetli bir şekilde reddeder. Ona göre hükümete karşı çıkmak bir vicdan işidir (Thoreau, 2014: 29-31).

Thoreau, makalesinde haksız yasalara karşı nasıl davranılması gerektiğini, onlara itaat mi edilmeli yoksa onları değiştirmeli mi; eğer değiştirmek gerekiyorsa bu başarılıncaya kadar yasaya itaat mi etmeli yoksa hemen ihlal etmeye başlanmalı mı? diye sorar. Bu noktada Thoreau, sivil itaatsizlik literatüründe yaygın olarak karşımıza çıkan, yasayı ihlal etmeden önce tüm yasal yolların denenmesi gerektiği fikrine açık bir şekilde karşı çıkar. Yasaları değiştirmek için çoğunluğun ikna edilmesi gerektiği, çünkü direnişe geçilmesi durumunda durumun daha da kötüleşebileceği görüşüne karşı çıkan Thoreau, haksız yasaların çiğnenmesi gerektiğinde ısrar eder(Thoreau 2014: 38-39).

Thoreau’nun sivil itaatsizlik anlayışı, bir noktada yaygın sivil itaatsizlik anlayışından oldukça önemli bir farklılık gösterir. Ona göre insanın kötülüğü ortadan kaldırmak için çaba göstermek gibi bir sorumluluğu yoktur. Ancak herkesin bir haksızlığa katılmamak ve haksızlığın aracı olmamak gibi bir sorumluluğu vardır (Thoreau 2014: 37). Tam da bu nokta, Thoreau’nun sivil itaatsizlik anlayışının devreye girdiği yerdir. Zira Thoreau’nun yaklaşımında sivil itaatsizlik, yaygın anlayışın aksine var olan haksızlığa karşı çıkıp onu önlemekten çok haksızlığa aracı olmamaktan ibarettir.

Bu fikirlerini onun Amerikan hükümetinin köle politikası ve Meksika ile yürüttüğü savaşı protesto etmek için başvurduğu sivil itaatsizlik yönteminde de görebiliriz. Thoreau'nun başvurduğu yöntem Amerikan hükümetinin köle politikasına ve Meksika ile yürüttüğü savaşa karşı çıkmak veya bunları protesto etmekten ziyade, bunlara aracılık etmemektir. Bunun için de Thoreau yukarıda anlatıldığı gibi kafa vergisini ödemeyi reddeder. Thoreau' ya göre vatandaşların, hükümetin köle politikasına karşı olmaları ve çağrıldıklarında Meksika'ya karşı savaşmayı reddetmeleri, sorumluluklarını yerine getirdikleri anlamına gelmez. Çünkü ona göre insanlar, hükümetin köle politikasına ve Meksika ile yürüttüğü savaşa kendi rızalarıyla doğrudan olmazsa bile, dolaylı olarak ödedikleri vergilerle veya hükümete seçimde oy vererek desteklemiş olurlar (Thoreau 2014: 37).

Özet olarak, Thoreau'nun sivil itaatsizlik anlayışı için şu saptamalar yapılabilir. Öncelikle, Thoreau için sivil itaatsizlik bireysel ve vicdani bir eylemdir. Onun bu anlayışına göre sivil itaatsizlik, bireysel olarak da gerçekleştirilebilecek bir eylemdir. Gerek kendisinin kelle vergisini ödemeyi reddederek gerçekleştirdiği eylem, gerekse de onun, Amerikan hükümetinin Meksika'yla yürüttüğü savaş ve köle politikasına karşı Amerikan vatandaşlarından beklediği itaatsizlik biçimi, bunu ortaya koyar. Thoreau'nun sivil itaatsizlik anlayışında başka insanlarla birlikte hareket etme veya onları harekete geçirme söz konusu değildir (Bentouhami 2007).

Carl Cohen ise, Thoreau'nun eyleminin başka bir gerekçeyle sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürer. Sivil itaatsizliğin devrim olmadığını, çünkü devrimin anayasal otoriteyi devirmeyi amaçladığını belirten Cohen, Thoreau'nun da bir devrimci gibi davrandığını savunur. Cohen, haklı olarak bu görüşüne, Thoreau'nun "Sivil İtaatsizlik Görevi Üzerine" adlı makalesindeki hükümetle ilgili görüşlerine dayandırır. Bu makalesinde Thoreau, açık şekilde hükümeti tamamen tanımamayı önerir (Cohen 1966: 3-4; Bentouhami 2007). Bilindiği gibi, sivil itaatsizliğin en temel kriterlerinden birisi de, devlete veya anayasal düzene karşı olmaması, sadece haksız olan yasa veya politikalara karşı olmasıdır. Ancak, Thoreau'nun devletin tamamen ortadan kalkmasını

isteyen tutumu, sivil itaatsizliğin bu temel kriteriyle çelişmektedir. Cohen'in Thoreau'nun eylemini devrimciliğe benzetmesine paralel olarak Schroeder de (2007) Thoreau'nun sivil itaatsizliğinin şiddeti dışlamadığına dikkat çeker.

Yukarıda da belirtildiği gibi Thoreau'nun sivil itaatsizlik anlayışının temel noktası, bir haksızlığa veya haksız bir politika veya uygulamaya aracı olmamaktır. Ona göre bireyin bunun dışında, kötülüğü önlemek gibi bir sorumluluğu yoktur.

Ancak bu görüşüyle Thoreau, sivil itaatsizlik ile ilgili çok önemli bir noktayı göz ardı etmektedir. Özellikle Dworkin'in bahsettiği üç sivil itaatsizlik türünü düşünürsek, Thoreau'nun görüşünün, sivil itaatsizliğin sadece bir türü için geçerli olabileceğini ve onun sivil itaatsizliğin diğer türlerini göz ardı ettiğini söyleyebiliriz. Dworkin'in, köle avcısına, kaçan köleyi teslim etmesi istenen kuzeyli örneğinde (Bkz. Dworkin 2014: 152) olduğu gibi, bazen kişinin ortadaki haksızlığa aracı olması söz konusu olmasa bile, bu haksızlığı önleyecek konumda ise, onu önleme sorumluluğuna sahip olduğu durumlar da söz konusu olabilir.

Ancak Thoreau, bireyin haksızlığa aracı olmamak dışında, kötülükleri önlemek gibi bir sorumluluğunun olmadığını ifade ederek, gerek sivil itaatsizlik literatüründe yoğun olarak işlenen gerekse de eylemsel olarak sık sık karşılaşılan bir sivil itaatsizlik türünü göz ardı etmiş oluyor. Sonuç olarak, bu iki noktadan hareketle, Thoreau'nun sivil itaatsizlikle ilgili görüşlerinin esas öneminin, onun bu kavramı literatüre kazandırmış olması olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, onun sivil itaatsizlik anlayışının, bugünkü sivil itaatsizlik literatüründe geniş ölçüde kabul gören bazı konularla çeliştiğini söyleyebiliriz.

4.2. Mohandas Karamchand Gandhi ve Sivil İtaatsizlik: Şiddetin Mutlak Reddi ve Hakikatin Gücü

Thoreau'nun sivil itaatsizlik ile ilgili görüşlerine kendi zamanında çok fazla rağbet edilmese de, yankıları Thoreau'dan yaklaşık yarım asır sonra güçlü bir biçimde görüldü. İngiltere'de hukuk eğitimi gören Hintli Mohandas Karamchand Gandhi için Thoreau'nun sivil itaatsizlik makalesi bir dönüm noktası olmuştur. Thoreau'nun sivil itaatsizlik hakkındaki fikirlerinden oldukça etkilenen Gandhi, hem sivil itaatsizlik anlayışı ile teoride hem de sivil itaatsizlik uygulamalarıyla pratikte sivil itaatsizlik tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilir. Sivil itaatsizlik anlayışı büyük oranda "*satyagraha*" adını verdiği felsefesine dayanan Gandhi'nin başvurduğu sivil itaatsizlik yöntemleri de onun bu yaklaşımını büyük ölçüde yansıtır. Bu yüzden Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışını teorik ve uygulama olmak üzere iki bölümde ele almak yerinde olur. Bu bağlamda öncelikle onun sivil itaatsizlik hakkındaki teorik yaklaşımından oluşan "*satyagraha*" felsefesini inceleyip daha sonra bu düşüncelerini hayata geçirdiği sivil itaatsizlik eylemlerine göz atacağız.

4.2.1. Gandhi'nin sivil itaatsizlik teorisi: Satyagraha

Gandhi'nin sivil itaatsizlik geçmişi büyük oranda Güney Afrika ve Hindistan'da geçirdiği yılları içerse de, temeli henüz İngiltere'deki öğrencilik yıllarında Thoreau'nun sivil itaatsizlik makalesini okumasıyla atılır. Onun sivil itaatsizlik düşüncesinde Thoreau'nun yanında Tolstoy'un da etkisi vardır. Gerek Thoreau'nun pasif eylem tarzı ve gerekse de Tolstoy'un ahlak anlayışı Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışının gelişmesinde önemli rol oynar (Aygün, 2006: 69-70).

Gandhi'nin sivil itaatsizlik teorisinin temelinde, onun hakikate tutunma veya hakikatin gücü olarak tanımladığı "*satyagraha*" düşüncesi yatar. Şiddet kullanmayı kesinlikle reddeden bu anlayışı Gandhi, Güney Afrika'da Hintlilerin ırkçılığa karşı verdikleri şiddet içermeyen direnişlerini tanımlamak için ortaya

atar. Ona göre sivil itaatsizlik de, şiddet içermediğinden ve kanunun müeyyidelerini kabul ettiğinden dolayı bir satyagraha yoludur (Gandhi ve Thoreau 2012: 83-84).

Öncelikle bir pasifist olarak kabul edilmesine rağmen Gandhi, satyagraha'nın pasif direnişten oldukça farklı olduğunun altını çizer. Zira Gandhi'nin satyagraha felsefesi, tam bir eyleme çağrı niteliğindedir. Bu anlayışa göre bir haksızlık görüldüğünde hemen harekete geçilmeli ve politik olarak uygun koşulların oluşması beklenmemelidir (Galtung, 2014: 220-221).

Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışının en önemli ve en belirgin karakteri, hiçbir şekilde şiddete başvurmamasıdır. Çünkü ona göre şiddet, şiddeti uygulayanın özgürlüğünü kısıtlar (Aygün 2006: 58). Onun şiddeti dışlaması ise yine satyagraha felsefesi çerçevesinde anlamını bulur. Satyagraha anlayışına göre insan mutlak hakikati bilemez ve bu yüzden de cezalandırmaya yetkin olamaz. Bu sebeple Gandhi'nin satyagraha felsefesi itaatsizlik eylemlerinde şiddete başvurmayı tamamen dışlar (Gandhi ve Thoreau 2012: 83).

Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışındaki diğer bir önemli nokta da, onun yasalara karşı saygılı olması ve yasaların verdiği cezalara da razı olmasıdır. Ona göre bir satyagrahi (satyagraha felsefesini benimseyen) toplum yasalarına kendi iradesiyle boyun eğer ve bunu ilahi bir görev olarak kabul eder. Gandhi, bir insanın ancak hangi yasanın adaletli hangisinin adaletsiz olduğunu öğrendikten sonra, adaletsiz olduğuna inandığı yasaya itaatsizlik etme hakkına kavuştuğunu ileri sürer (Gandhi'den aktaran Ökçesiz 1994: 41).

Johann Galtung'a (2014: 216-217) göre Gandhi'nin satyagraha'dan oluşan sivil itaatsizlik teorisi ve onun sivil itaatsizlik eylemleri arasında normlar, önermeler ve ahlaki emirlerden oluşan bir katman olmasına rağmen, her ikisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Ona göre Gandhi'nin teorisindeki normlar, önermeler ve ahlaki emirler satyagraha'nın söylem düzeyini oluştururken, satyagraha'nın pratiği onun maddeleşmiş halini oluşturur.

4.2.2. Gandhi'nin sivil itaatsizlik eylemleri

İngiltere'deki hukuk eğitimini tamamladıktan sonra bir şirkette avukat olarak çalışmak için Güney Afrika'ya giden Gandhi, burada beyazlar tarafından yerlilerin yanında göçmenler ve özellikle soydaşları Hintlilere karşı uygulanan ayrımcı uygulamalara ve politikalara hem şahit olur hem de bu ayrımcılıklara bizzat maruz kalır. Onun sivil itaatsizlik eylemlerinin ilk örnekleri de Güney Afrika hükümetinin bu ayrımcı politikalarına karşı gerçekleştirdiği sivil itaatsizlik eylemleridir.

Ökçesiz (1994) ve Aygün'e (2006) göre Gandhi'nin gerçekleştirdiği ilk *satyagraha*'sı, dolayısıyla ilk sivil itaatsizlik eylemleri, Güney Afrika'da bütün Hintlilerin parmak izlerinin alınıp kayıt altına alınmasını öngören ve polise Hintlilerin evlerine izinsiz girme yetkisi veren bir yasaya karşı gerçekleştirdiği satyagraha kampanyalarıdır. Hintlileri kayıt altına alan resmi dairelerin gönüllülerce işgali gibi eylemlerden oluşan bu satyagraha kampanyaları 1906'dan 1914'e kadar devam eder. Kayıt için başvurmadığı için pek çok Hintliyle beraber bizzat kendisi de ilk defa tutuklanan Gandhi, Hintlilere sokak satıcılığı yaparak tutuklanıp hapishanelerde yer kalmayacak şekilde doldurmaları çağrısında bulunur. 1908'de ise üç bin Hintliyle beraber Johannesburg'taki bir camiinin önünde kayıt belgelerini yakar. Gandhi'nin Güney Afrika'daki diğer bir sivil itaatsizlik eylemi de, Hükümetin Hintlilere seyahat yasağı getirdiği yasaya karşı giriştiği eylemdir. Bu yasaya göre Güney Afrika'daki göçmenlerin eyaletler arası seyahat etmeleri yasaktı. Gandhi'nin çağrısıyla Hintliler eyaletler arası sık sık seyahat ederek bu yasayı işlemez hale getirmeye çalıştılar (Aygün, 2006: 59-60). Gandhi'nin Güney Afrika'daki ayrımcılığa karşı yürüttüğü satyagraha eylemleri onun orada bulunduğu dönem boyunca çeşitli biçimlerde devam eder.

Gandhi 1915'te Hindistan'a döndüğünde ise, ilk olarak zengin toprak sahiplerinin işletmeleri için kiraya verdikleri toprakları için yüksek kiralar talep ettikleri köylülerin bu zengin toprak sahiplerine karşı yürüttükleri protestoları desteklemek amacıyla satyagraha eylemleri gerçekleştirir. Bu eylemler

sırasında tutuklanan Gandhi, köylülerin sorunlarını geniş kesimlere yayarak köylülere önemli kazanımlar sağladı. Daha sonra Gandhi, Hindistan'daki İngiliz sıkıyönetiminin yasalarına karşı çok geniş satyagraha eylemleri gerçekleştirir. Gandhi'nin gerçekleştirdiği bu sivil itaatsizlik eylemleri arasında, iplik işçilerinin eylemlerine verdiği destek, Kheda bölgesindeki köylülere vergi ödememe eyleminde verdiği destek, sansüre karşı yasak kitapları basma ve dağıtma eylemi, Milliyetçi Partinin başında sömürge ülkelerinin mallarını ve kurumlarını (bu kurumlar tarafından verilen unvanları reddetmek gibi) boykot etme eylemi, vergi vermemek ve içki içmeme kampanyaları ve İngiliz giysilerini boykot edip sadece kendi ürettikleri kumaştan yapılan elbiseler giymek gibi eylemler sayılabilir.

Gandhi'nin yürüttüğü en önemli sivil itaatsizlik eylemi ise onun meşhur tuz yürüyüşüdür. İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan'da Hintlilerin tuz üretmesi yasaktı ve tuz üretimi İngilizlerin tekelindeydi. Gandhi, İngilizlerinin tuz üretimi üzerindeki bu tekelini kırmak amacıyla sembolik olarak tuz üretmeye karar verir. 72 kişiyle başladığı meşhur tuz yürüyüşüne, yol boyunca uğradığı her yerleşim yerinde Hintlilerden destek ve katılımlar olur. Gandhi 24 gün sonra ulaştığı Dandi adlı bölgede sembolik olarak kıyıdan tuz alarak tuz yasasını ihlal etmiş olur. Aygün'e (2006) göre Gandhi'nin tuz yürüyüşü eyleminin etkileri sadece tuz üretimini İngilizlerin tekeline alan yasanın ihlaliyle sınırlı değildi. Bu itaatsizlik eylemi, aynı zamanda sömürge yönetimi tarafından konulan diğer yasaların da Hintliler tarafından tanınmamasını beraberinde getirdi.

Gandhi'nin tüm bu sivil itaatsizlik eylemlerinde öne çıkan en önemli nokta, onun şiddeti kesin olarak reddetmesidir. Bütün satyagraha eylemlerinin barışçıl olmasına dikkat eden Gandhi, Hintlilere de eylemlerde şiddete başvurmamalarını söylüyordu. Öyle ki kendisinin olmadığı bir kasabada Hintlilerin polise karşı şiddet kullanıp 22 polisi öldürmeleri üzerine Gandhi bütün satyagraha kampanyalarını durdurur. Hintlilerin şiddetten vazgeçmediklerini gören Gandhi, daha da ileri giderek İngilizlerden kendisini tutuklamalarını ister. Bu davranışıyla Gandhi, Hintlilere şiddeti kesin bir biçimde reddettiği mesajını vermek ister (bkz. Aygün 2006: 87-88).

Sonuç olarak, Thoreau gibi Gandhi için de söylenebilecek ilk şeylerden birisi, onun bir sivil itaatsizlik teorisyeni olmasının yanında ayrıca sivil itaatsizlik eylemcisi olduğudur. Özellikle onun satyagraha felsefesi çerçevesinde oluşturduğu fikirleri, kendisini Gandhi'nin eylemlerinde de göstermektedir. Bu yüzden de Gandhi'nin sivil itaatsizlik teorisi ve eylemleri arasında güçlü bir tutarlılık tespit etmek mümkündür. Bunun dışında şiddeti reddetmesi de Gandhi'nin satyagraha olarak tanımlanan sivil itaatsizlik eylemlerinin en önemli özelliklerinden birisidir. Fakat şiddeti reddetmesi Gandhi'nin pasifist bir eylem anlayışına sahip olduğu anlamına gelmez. Aksine Gandhi, bir haksızlık durumunda uygun politik şartların oluşmasını beklemeden hemen harekete geçilmesi gerektiğini salik verir.

4.3. John Rawls: Çoğunluğun İkna Edilmesi Süreci Olarak Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik literatürüne en fazla etki eden isimlerin başında gelen John Rawls'un (1971) sivil itaatsizlik teorisi, üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Rawls, sivil itaatsizliği tanımlar ve sivil itaatsizliğin demokratik otoritelere karşı gerçekleştirilen diğer itiraz biçimleriyle benzerlikleri ve farklılıkları açısından karşılaştırır. Teorisinin ikinci bölümde Rawls, sivil itaatsizliğin dayanaklarını ele alır ve sivil itaatsizliği haklı kılan şartların hangileri olduğunu tartışır. Teorisinin üçüncü bölümünde ise, sivil itaatsizliğin rolünün veya fonksiyonlarının neler olduğu konusu üzerinde durur (Rawls: 1971: 363-364).

Öncelikle belirtmek gerekir ki Rawls'a göre sivil itaatsizlik teorisi, arada bir ciddi yasa ihlalleri olarak ortaya çıksa da, sadece genel anlamda adil olan toplumlar için geçerlidir. Adil bir toplum da ona göre demokratik bir yönetim biçiminin varlığını gerektirir. Dolayısıyla, Rawls'a göre sivil itaatsizlik eylemleri ancak demokratik toplumlarda veya az ya da çok adil demokratik bir devlette söz konusu olabilir. Sivil itaatsizlik teorileri de, sivil itaatsizliğin meşru olarak kurulmuş demokratik otorite karşısındaki rolü ve uygunluğu konusuyla ilgilenir. Sivil itaatsizliğe kimlerin başvuracağı konusunda da Rawls, adil ve demokratik

bir devletteki anayasal düzenin meşruiyetini kabul etmeyi bir şart olarak ileri sürer. Ancak (Rawls, 1971: 363; Bleiker 2002: 37; Brownlee, 2012: 141). Andrew Sabl (2001: 310-311) Rawls'un bu kriterinin çok az sayıda itaatsizlik örneğine sivil itaatsizlik olarak tanımlanabilme olanağı verdiğini belirtir. Buna örnek olarak Sabl, sivil itaatsizlik literatüründe en sık atıfta bulunulan King, Thoreau ve Gandhi'nin itaatsizlik eylemlerine değinir. Ona göre bu isimlerin hiç birinin sivil itaatsizliğe başvurduğu toplum, Rawls'un anladığı biçimde adile yakın olarak tarif edilemez.

Rawls'un adile yakın bir toplum ve demokratik bir yönetim biçiminin var olduğu varsayımı, onun sivil itaatsizlik teorisinin temel dayanağını oluşturur. Rawls, böyle bir toplumda ciddi adaletsizlikler söz konusu olsa da, özgür ve eşit bireylerin bir işbirliği veya uzlaşı içinde olduklarını ve bu özgür bireylerin işbirliğinin temelinde de ortak adalet duygusunun yattığını varsayar. Rawls'un teorisinde sivil itaatsizlik tam da bu noktada anlamını bulur. Ona göre bir eylemci sivil itaatsizliğe başvurarak, çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmiş olur ve bireylerin çoğunluğunun üzerinde uzlaştığı işbirliğinin ihlal edildiği uyarısında bulunmuş olur (Rawls 1971: 382, Moraro 2007). Rawls'a göre sivil itaatsizlik aracılığı ile çoğunluğu " … tekrar düşünmeye, kendilerini bizim yerimize koymaya ve bize dayattıkları şartlara süresiz olarak katlanmamızı bizden beklememeleri gerektiğini fark etmeye çağırırız" (Rawls 1971: 383).

Literatürde sıkça başvurulan tanımında Rawls (1971: 364) sivil itaatsizliği, "genellikle yasalarda veya hükümet politikalarında bir değişim sağlamayı hedefleyen, kamuoyuna açık, şiddet içermeyen, vicdani ancak yasa ihlal eden politik bir davranış …" olarak tanımlar. Bu biçimdeki bir sivil itaatsizlik eylemiyle eylemciler toplumun çoğunluğunun adalet duygusuna hitap eder; özgür ve eşit bireyler arasındaki toplumsal uzlaşmanın prensiplerinin dikkate alınmadığını ilan etmiş olur. Rawls bu tanımla ilgili iki noktanın altını çizer. Öncelikle ona göre bu tanımdaki şekliyle sivil itaatsizlik eylemi, ille de protesto edilen yasanın ihlal edilmesini öngörmez. Bu tanım hem doğrudan hem de dolaylı sivil itaatsizlik türlerini de içerir. Bazen adil olmadığına inanılan yasayı ihlal etmemenin geçerli bir sebebi olabilir. Bu durumlarda ona göre bir eylemci adaletsizliğe vurgu

yapmak için trafik kurallarını da ihlal edebilir. Rawls'un altını çizdiği ikinci nokta da yine bu tanımda tasvir edilen biçimiyle sivil itaatsizlik eylemleri ona göre yasa karşıtı olmalıdır. Sivil itaatsizlik eylemiyle karşı çıkılan yasa, anayasaya uygun olsa bile Rawls'a göre itaatsizliğe devam edilmelidir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemleri ile esas olarak anayasaya uygun olmayan yasalara değil, adil olmayan yasalara itiraz edilir (Rawls 1971: 365). Rawls sivil itaatsizliğin politik bir eylem olduğunu belirtir. Bu da sadece sivil itaatsizliğin iktidarı elinde bulunduran çoğunluğa hitap etmesinden değil, aynı zamanda anayasayı ve sosyal kurumları genel olarak düzenleyen politik ilkeler tarafından yönlendirilen ve meşrulaştırılan ilkeler olmasından da kaynaklanır.

Rawls'a (1971: 366) göre sivil itaatsizliğin özelliklerinden biri de, kamusal bir eylem olmasıdır. Bu da sadece onun kamusal prensiplere dayanmasından değil, bunun yanında kamusal alanda meydana gelmesiyle ilgilidir. Sivil itaatsizlik açık bir şekilde gerçekleştirilir ve gizli değildir. Rawls'a göre sivil itaatsizliğin kamuoyu önünde gerçekleştirilmesi, onun aynı zamanda şiddeti reddetmesi ve barışçıl olmasını da beraberinde getiren nedenlerden biridir. Sivil itaatsizlik ona göre özellikle insanlara karşı şiddetten kaçınır. Sivil itaatsizliğin şiddeti reddetmesi, Rawls'a göre onun başka bir özelliğiyle ilişkilidir. Rawls, bir eylemcinin başkalarının özgürlüklerine zarar vermesinin, onun eyleminin sivil itaatsizlik karakterini zedeleyeceğini belirtir.

Sivil itaatsizliğin barışçıl olmasının diğer bir nedeni de, sivil itaatsizliğin yasaya karşı itaatsizliğinin, yine yasalara olan sadakatin sınırları dâhilinde olmasıdır. Rawls'a göre (1971: 366-367) sivil itaatsizlik eylemleri ile yasa ihlal edilir, ancak yine de yasalara olan sadakat, eylemin kamusal ve şiddetsiz karakterleri ve eylemin yasal sonuçlarına katlanmaya razı olmakla gösterilmiş olur. Rawls'a göre yasaya gösterilen bu sadakat, çoğunluğa eylemin gerçekten politik olarak vicdani ve samimi olduğunu ve çoğunluğun adalet duygusuna hitap ettiğini göstermede önemli rol oynar.

Rawls, sivil itaatsizliğin bu tanımlama biçimiyle yasal protesto ve vicdani ret ile diğer değişik direniş biçimleri arasında bir tür olduğunu ve yasalara sadık bir itiraz biçimi olduğunu ileri sürer. Sivil itaatsizlik eylemleri ona göre açık bir

biçimde militan eylemlerden ayrılır. Sivil itaatsizliği militan eylemlerden ayıran faktörlerin başında sivil itaatsizliğin militan eylemin aksine şiddet içermemesi, mevcut politik düzenle çok derin bir zıtlık içine girmemesi ve bu düzeni adile yakın veya kısmen adil olarak kabul etmesi ve çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmesidir. Rawls'a göre militan eylemler çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmez. Yine sivil itaatsizlik eylemcisini militan bir eylemciden ayıran diğer bir farklılık da, sivil itaatsizlik eylemcisinin yasa ihlalinin yasal sonucunu üstlenmeye hazır olmasıdır. Çünkü militan eylemcinin yasa ihlalinin sonucuna rıza göstermesi, onun yasaların meşruiyetini tanıması anlamına gelir. Militan bir eylemci ise yasa ihlali eyleminin yasal sonuçlarına katlanmaya razı olmadığı için cezadan kaçınmaya çalışır (Rawls 1971: 367, Buttle 1985: 650).

Peki, Rawls'a göre sivil itaatsizliği meşrulaştıran faktörler nelerdir? Öncelikle Rawls'a göre sivil itaatsizliğin meşrulaştırılması için bireysel ahlaklılık ilkelerine veya dini doktrinlere başvurulmaz. Ve yine sivil itaatsizlik yalnızca bireysel veya grup çıkarları üzerinde de temellendirilerek de meşrulaştırılamaz. Sivil itaatsizliğin meşrulaştırılmasında daha çok politik düzenin temelinde yatan ortak adalet anlayışına başvurulur. Ona göre sivil itaatsizlik, demokratik düzenlerde vatandaşların politik ilişkilerini düzenlerken dikkate aldıkları bir ortak adalet anlayışının var olduğu fikrine dayanır ve bu ortak adalet anlayışının sürekli ve bilinçli olarak ihlal edilmesi durumunda ortaya çıkar. Rawls'un burada sözünü ettiği ortak adalet anlayışı, aslında toplum sözleşmesinden başka bir şey değildir. Ona göre ortak adalet anlayışının, dolayısıyla toplum sözleşmesinin ihlal edilmesi, ya bir teslimiyete, ya da bir başkaldırıya yol açar. Toplumdaki bir azınlık sivil itaatsizliğe başvurarak çoğunluğun ortak adaleti ihlallerini tekrar gözden geçirmeye veya azınlığın taleplerini tanımaya zorlar (Rawls 1971: 365-366).

Rawls'a göre sivil itaatsizliğin haklı olmasının ilk şartı, karşı çıktığı haksızlıkların türü ile ilgilidir. Buna göre sivil itaatsizliği temel ve açık haksızlıklar ve bu haksızlıkların ortadan kaldırılmasında engel teşkil eden diğer haksızlıklarla sınırlı tutmak gerekir. Bu haksızlıklar da ona göre eşit özgürlükler ve fırsat

eşitliği ilkelerinin ihlal edilmesi ile sınırlıdır. (Rawls 1971: 371-372; Schlossberger 1989: 150).

Sivil itaatsizliğin meşru olarak kabul edilebilmesinin diğer bir şartı da, sivil itaatsizliğe başvurmadan önce, diğer yasal ve barışçıl yolların denenmiş olmasıdır. Rawls'a göre sivil itaatsizliğe ancak politik çoğunluğa yapılan normal çağrıların karşılıksız kalması ve diğer yasal protesto ve gösterilerin de sonuca ulaşmaması durumunda başvurulabilir. Zira sivil itaatsizlik, bütün yasal yollar denendikten sonra başvurulacak olan son çaredir. Ancak bu noktada Rawls, bazı durumlarda sivil itaatsizliğe başvurmadan önce diğer yasal yolların denenmiş olması zorunluluğunun ortadan kalkabileceğini belirtir. Rawls örnek olarak yasama organının eşitlik ilkesini ihlal ederek zayıf ve savunmasız bir azınlığın dininin yasaklanmasını veriyor. Ona göre bu tür bir durumda sivil itaatsizlik bile son derece yumuşak bir karşı çıkış olarak kalabilir (Rawls 1971: 373; Schlossberger 1989: 150).

Rawls'a göre sivil itaatsizliğin haklı olabilmesi için üçüncü bir şartın daha dikkate alınması gereklidir. Bu üçüncü şart ise yukarıda bahsedilen ilk iki şartın sivil itaatsizliğin meşru olabilmesi için her zaman yeterli olamayabileceği gerçeğinden kaynaklanır. Bu şart da Rawls'a göre anayasal düzeni tehlikeye atmamak ve kanunlara ve anayasaya olan saygıyı muhafaza etmektir. Rawls bunu söyle açıklar. Bir toplumda belli bir azınlığın sivil itaatsizliğe başvurma hakkı varsa, diğer azınlıkların da aynı şartlarda sivil itaatsizliğe başvurma hakları vardır. Bu durumda sivil itaatsizliğe başvurma hakkına sahip olan çok sayıda grubun olması muhtemeldir. "Diğer şeyler eşit kabul edilirse, eğer iki azınlık aynı derecede haksızlığa aynı süre boyunca maruz kalır ve her ikisinin aynı derecede samimi normal politik başvuruları aynı şekilde sonuçsuz kalırsa her ikisi de sivil itaatsizliğe başvurmada aynı derecede haklıdırlar" (Rawls 1971: 374). Gerçekleşme ihtimali çok düşük olsa bile, Rawls'a göre aynı anda bütün grupların sivil itaatsizliğe başvurması, ciddi kargaşaya yol açabilir. Bu yüzden ona göre yukarıda bahsedilen ilk iki şart yerine gelse bile sivil itaatsizliğe başvurmada bir sınır söz konusudur. Bu sınır da anayasal düzenin sağlığıdır. Ona göre sivil itaatsizliğin uygulanması, yasa ve anayasaya olan saygıda bir

eksilmeye yol açmayacak ve herkes için kötü olan sonuçlara yol açmayacak düzeyde olmalıdır. Ancak sivil itaatsizlik için gerekli olan tüm bu şartlar gerçekleşmiş olsa bile, Rawls hala sivil itaatsizliği meşru kabul etmede oldukça gönülsüz görünmektedir. Ona söre sivil itaatsizlik için bahsedilen koşullar hala tam değildir. Bu koşullara ek olarak Rawls, sivil itaatsizliğe başvurulurken masum denilebilecek üçüncü taraflara zarar verme olasılığının da göz önünde tutulması gerektiğini ileri sürer (Rawls, 1971: 373-374).

Rawls'un sivil itaatsizlik teorisinin üçüncü bölümü de (1971: 382- 391), sivil itaatsizliğin anayasal bir sistemde oynadığı rolü ile ilgilidir. Sivil itaatsizliğin anayasal sistemler için yerine getirdiği en önemli işlevlerden birisi Rawls'a göre anayasal düzenin istikrar sağlamasına yaptığı katkıdır. İllegal olmasına rağmen, ölçülü ve yerinde bir muhakeme ile başvurulan sivil itaatsizlik ona göre adil kurumların korunması ve güçlenmesine katkı sağlar. Yine adalete sadakat çerçevesinde başvurulan sivil itaatsizlik, haksızlıkların ortaya çıkmasını engeller ve ortaya çıktıklarında da giderilmelerine yardımcı olur.

Rawls'un sivil itaatsizlik teorisinde öne çıkan en önemli noktalardan birisi, onun sivil itaatsizliği bir çoğunluğu ikna çabası olarak görmesidir. Sivil itaatsizlik eylemelerini çoğunluğun adalet duygularına uyma konusunda uyaran Rawls, eğer gerekli şartları taşımaz ve çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmezse, bir sivil itaatsizlik eyleminin çoğunluğun daha fazla baskıdan yana tavır almalarına sebep olabileceğini belirtir (Rawls, 1971: 385-386). Rawls, sivil itaatsizlik eylemlerinin her zaman çoğunluğun adalet duygularına hitap etmesi gerektiğini ileri sürerek adeta azınlığın kendi haklarını elde etmek için öncelikle çoğunluğun ikna edilmesini bir şart olarak öne sürer. Bu görüşüyle çoğunluğa büyük önem veren Rawls'un bu anlayışında, azınlığın kendi haklarını çoğunluktan talep etmeleri gerektiği fikri ortaya çıkar.

Öyle görünüyor ki Rawls için anayasal düzenin sağlığı meselesi her şeyin üstündedir. Ona göre, anayasal düzenin sağlığını tehlikeye atmamak için haksızlıklara boyun eğip, sivil itaatsizlik hakkından vazgeçilmelidir. Thoreau ile karşılaştırıldığında, Rawls'un bireyin ya da haksızlığa uğrayanların haklarını nasıl ikinci plana ittiği görülür. Çünkü Thoreau, bir haksızlık karşısında sivil

itaatsizliğe başvurulunca önlenmeye çalışılan haksızlıktan daha büyük bir zarara yol açması durumunda bile, sivil itaatsizlikten vazgeçilmemesi gerektiğini savunur. Zira böyle bir durumda da sorumlu olan sivil itaatsizliğe başvuran eylemci değil, yine bizzat hükümetin, dolayısıyla anayasal düzenin ta kendisidir.

Rawls, her fırsatta sivil itaatsizliğin anayasa ve yasalara saygısızlık etmeden ve başkalarına da zarar vermeden uygun bir yöntemle uygulanması halinde kamuoyu nezdinde karşılık bulacağını, çünkü kamuoyunun her zaman adaletten yana olacağını ileri sürer. Ancak günümüzde ciddi haksızlıklara veya adaletsizliklere karşı olmalarına ve tamamen barışçıl olup insanlara hiç zarar vermemelerine rağmen, çoğu sivil itaatsizlik girişimleri kamuoyu nezdinde hiç de Rawls'un öngördüğü gibi bir sempati ile karşılanmıyor. Kamuoyu çoğu zaman adaletin yanında yer alıp, sivil itaatsizliği anlamaya çalışmak yerine, bu eylemleri itibarsızlaştırıp, onların ortadan kaldırmayı amaçladıkları veya karşı çıktıkları haksızlıkları ve adaletsizlikleri de tamamen görmezden gelebilirler. Barışçıl olmalarına rağmen, çoğu zaman sivil itaatsizlik eylemleri kamuoyundan destek görmek yerine, gizli hedeflerinin olduğu, başkalarınca ve çoğu zaman dış güçler tarafından kandırıldıkları ve amaçlarının büyük oranda güya kusursuz işleyen düzeni sarsmak veya bozmak ve ilerleyen, büyüyen ülkenin önünü kesmek olduğu gibi suçlamalarla karşılaşırlar. Dolayısıyla, Rawls'un barışçıl sivil itaatsizlik eylemlerinin, kamuoyu nezdinde gerekli ilgiyi ve desteği göreceği varsayımı, her zaman geçerli olmayabilir.

4.4. Habermas: Demokratik Hukuk Devletleri İçin Kendini İspat Etme Fırsatı ve Meşruiyetin Koruyucusu Olarak Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik literatürünün diğer bir önemli temsilcisi de Jürgen Habermas'tır. Öncelikle belirtmek gerekir ki Rawls gibi Habermas da, sivil itaatsizliğin sadece bütünüyle işler durumda olan bir hukuk devleti şartlarında ortaya çıkabileceğini savunur. Böyle bir hukuk düzeninde sivil itaatsizlik eylemcisi, direniş savaşçısından farklı olarak, mevcut düzenin meşruluğunu kabul eder. Habermas'a göre haklı bir sivil itaatsizliği mümkün kılan şart, bireysel ahlak,

özel bir hak veya hakikate ayrıcalıklı erişimden ziyade, sadece hukuk devletinde de yasal düzenlemelerin gayri meşru olabileceği gerçeğidir. Yasal düzenlemelerin gayri meşruluklarının kriteri ise yine, yalnızca modern devletin vatandaşları tarafından gönüllü olarak tanınma beklentisinin dayanağı olan ve herkes için anlaşılır olan ahlaki prensiplerdir (Habermas, 1983: 39). Habermas sivil itaatsizliği şu şekilde tanımlar:

> Sivil itaatsizlik, yalnızca özel inançlara veya kişisel çıkarlara dayanmaması gereken ve ahlaki olarak *temellendirilen* bir protestodur; genel olarak önceden haber verilen ve polis tarafından sonucu öngörülebilecek olan kamuya açık bir eylemdir; hukuk düzeninin tamamına yönelik bir itaatsizliğe yol açmadan sadece bazı hukuk kurallarının *kasıtlı ihlalini* içerir; hukuk ihlalinin yasal *sonuçlarını üstlenmeye* hazır olmayı gerektirir; sivil itaatsizliğin kendisini gösterdiği hukuk ihlali sadece sembolik niteliktedir – buradan da protestonun sadece şiddetsiz araçlarla sınırlı olduğu ortaya çıkar (Habermas 1983: 35).

Bu tanımdan da görülebileceği gibi Habermas sivil itaatsizliği bir taraftan devletin resmi kurumlarına hitap etmek diğer taraftan da politik çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmek amacıyla gerçekleştirilen şiddet içermeyen, sembolik ve illegal bir protesto biçimi olarak tanımlar (Smith 2008: 76). Ancak Habermas, sivil itaatsizliği daha çok Amerikan'ın Bati Almanya'da konuşlandırmayı planladığı nükleer silahlara karşı yürütülen protestolar bağlamında ele almıştır (Thomassen 2007: 202, White ve Farr 2012). Sivil itaatsizliğin temel olarak demokratik bir hukuk devleti için önemli rol oynadığını belirten Habermas'a göre hukuk devleti, tamamlanmış bir yapı olarak değil, aksine belirli şartlar altında meşru bir hukuk düzenini yenilemeye veya genişletmeye ihtiyaç duyan korumasız, kandırılabilir bir kuruluş olarak görünür (Habermas, 1983: 40). Tam da bu noktada Habermas'a göre sivil itaatsizlik, böyle hatalar veya eksiklikler barındırması muhtemel olan hukuk devleti için önemli bir fonksiyonu yerine getirir. Hukuk devleti için sivil itaatsizlik, yanlışları düzeltmek ve yenilikleri uygulamaya geçirmek için son fırsattır. Bu yüzden Habermas, kendine güveni olan her anayasal demokrasinin sivil itaatsizliği olmazsa olmaz olduğu için kendi politik kültürünün normalleşmiş bir yapı taşı

olarak gördüğünü belirtir. Ona göre sivil itaatsizlik demokratik hukuk devletleri için bir sınav işlevi görür (Habermas 1983: 32-40).

Çoğunluğun adalet duygusuna yönelik bir mesaj olarak tanımladığı sivil itaatsizliğin meşruiyeti meselesi, Habermas'ın (1983: 32-33) üzerinde yoğun olarak durduğu konulardan birisidir. Bu konuda onu meşgul eden noktalardan birisi, sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyetlerini kaybetmemeleri için nelere dikkat etmeleri gerektiği meselesidir. Bu bağlamda iki temel kriter öne çıkmaktadır. Öncelikle ona göre sivil itaatsizlik eylemlerinin şiddet içermesi, onların kamuoyu nezdindeki meşruiyetlerini azaltan bir faktördür. Özellikle sivil itaatsizlik eylemelerine eklemlenen veya bu eylemlerde ortaya çıkan küçük çaplı kargaşa veya şiddet olayları sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyetlerine zarar verir ve hükümet tarafından da eylemlere müdahale etmek için bir bahane olarak kullanılabilir. Burada Habermas, hükümetin küçük çaplı arbede ve şiddet olaylarını bahane ederek sivil itaatsizlik eylemlerine müdahale etmesini kabul edilebilir olarak görmese de, şiddetsizliği sivil itaatsizliğin meşruiyeti için temel bir kriter olarak kabul eder. Yine Habermas'a göre devrimi hedefleyip hedeflemedikleri de sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyeti için önemli bir kriterdir. Her ne kadar hukuk sınırlarını aşsa bile ona göre sivil itaatsizlik eylemlerindeki yasa ihlalleri sadece sembolik anlam taşırlar ve devrimi hedeflemezler. Zira Habermas'a göre devrimi hedefleyen eylemler, demokratik bir cumhuriyetin anayasal ilkeleriyle uyum içinde değildir. Yine sivil itaatsizliği meşrulaştıran diğer bir önemli faktör de, hukuk devletlerinin ahlaki bir meşruiyet talebinin veya ihtiyacının olmasıdır. Habermas'a göre hukuk devletleri vatandaşlarından hukuk düzenini cezalandırılma korkusundan ziyade özgür iradeleriyle kabul etmelerini bekler (Habermas 1983: 32-36).

Habermas sivil itaatsizliği sadece meşruluk veya yasallık bağlamında ele almaz. Ona göre sivil itaatsizlik esasında demokrasi kültürü ile ilgili bir olgudur. Bundan yola çıkarak Habermas'a göre devletlerin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı tavırlarının, onların demokrasi kültürlerinin olgunluk derecesini gösterdiği ileri sürülebilir. Nitekim Habermas Amerika ve Almanya'nın olgun bir politik kültüre

sahip olduklarını ileri sürer. Buna gerekçe olarak da Habermas, bu ülkelerde sivil itaatsizlik eylemlerine gösterilen toleransı gösterir (Thomassen 2007: 202).

Sivil itaatsizlik eylemlerine karşı devletin nasıl bir tavır takınması gerektiği meselesini tartışan Habermas'a göre bu konuda hem devlete hem de kural ihlalcisine sorumluluklar düşmektedir. Öncelikle kural ihlalcisinin itiraz yöntemini titizlikle kontrol edip, mevcut duruma uygun olup olmadığını dikkatli bir şekilde incelemesi gerekir. Diğer taraftan devletin de yasadışı davranan bireylere tepkisinin aşırı olmaması ve kural ihlalcisine karşı saygıyı yine de muhafaza etmesi gerekir. Sivil itaatsizlik eylemleri ile sıradan suçlar arasındaki farkın kendisini, hukuk siteminin bu iki yasa ihlali karşısında takındığı tavırda da göstermesi gerektiğini düşünen Habermas'a göre mahkemelerin sivil itaatsizlik eylemcilerine adi suçluymuş gibi muamele etmemeleri gerekir. Özellikle yargıçlar ve hâkimlerin otoriter legalizme düşmemeleri için sivil itaatsizlik eylemcilerinin hukuk devletinin meşruiyet taleplerinden kaynaklanan onurunu göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Habermas, başarısız olmuş bir sivil itaatsizlik denemesine gösterilen aşırı tepkinin, kötü sonuçlara yol açabileceği belirtir (Habermas 1983: 42).

Ancak devlet ve yasa ihlalcisi arasındaki bu karşılıklı itidal, sivil itaatsizlik eyleminin tamamen yasal sınırlar içinde kalması gerektiği ve uysallaşması gerektiği anlamına gelmez. Habermas sivil itaatsizlik eylemlerini legalleştirilmesini doğru bulmaz. Çünkü sivil itaatsizliğin yasal hale gelmesi, aynı zamanda onun normalleşmesi ve riskten arınması anlamına gelir. Her türlü kişisel riskten arinmiş bir yasa ihlalinin hem ahlaki temelleri sorunlu hale gelir hem de onun çağrı olma niteliği zayıflar. Bu durum da, sivil itaatsizlik eyleminin vereceği mesajın etkisinin azalmasına sebep olur. Bu yüzden Habermas, sivil itaatsizlik eylemlerinin yasallıkla meşruluk arasında kararsızlık içinde kalması gerektiğini ileri sürer (Habermas 1983: 42-43).

White ve Farr'a (2012: 33) göre Habermas'ın görüşleri günümüz sosyal ve politik teorilerde haksız bir şekilde büyük oranda konsensüs ve onaylama bağlamında ele alınmıştır. Ancak White ve Farr, sivil itaatsizlik konusundan yola çıkarak Habermas'ın görüşlerinin konsensüs hakkında sanılandan daha büyük

bir şüphe barındırdığın ileri sürer. Zira White ve Farr'a göre sivil itaatsizlik açık bir şekilde "Hayir" içerir.

Özet olarak Habermas, sivil itaatsizliğin sadece demokratik hukuk devletleri için söz konusu olduğunu belirtir. Sivil itaatsizliğin bu devletlerde önemli bir rolü olduğunu ileri süren Habermas'a göre sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletlerine barındırdıkları hatalar ve eksiklikleri giderme fırsatı verir. Yine bu işlevleriyle sivil itaatsizlik eylemleri, demokratik hukuk devletleri için meşruiyetin sağlanmasında önemli katkı sağlar. Bu bağlamda Habermas, kendine güveni olan demokratik hukuk devletlerinin sivil itaatsizliği ayrılmaz bir parçası olarak gördüklerini belirtir. Habermas sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyetlerini kaybetmemeleri için iki önemli kritere dikkat etmeleri gerektiğini belirtir. Birincisi sivil itaatsizlik eylemlerinin şiddete başvurmamaları gereklidir. Bununla beraber Habermas, sivil itaatsizlik eylemlerinin devrimi de hedeflememeleri gerektiğini düşünür.

4.5. Hannah Arendt: Örgütsel Bir Eylem Olarak Sivil İtaatsizlik

Hannah Arendt'in sivil itaatsizlikle ilgili görüşlerine geçmeden önce, sivil itaatsizliği toplum sözleşmesine dayandırması sebebiyle, öncelikle onun toplum sözleşmesi hakkındaki fikirlerine kısaca değinmek gerekir. Arendt, geleneksel olarak insanların bir yasaya itaat etme sorumluluğunun, onların o yasayı onaylamış olmaları veya bizzat o yasanın yapıcısı olmalarına dayandırıldığını hatırlatır. Bu şekilde insanlar bir yasaya itaat ederken, yabancı bir iradeden ziyade kendi iradelerine itaat etmiş olurlar. Kant ve Rousseau'nun ödev konusuna getirdikleri çözüme dayandırdığı bu anlayışı Arendt, toplum sözleşmesi bağlamında tartışır.

Arendt, bireylerin toplumsal sözleşmeyle çoğunluğun isteklerine itaat etmek gibi bir sorumluluk altına girdikleri yönünde bir düşünce olduğunu ileri sürer. Bu düşünceyi eleştiren Arendt, bireylerin çoğunluğun isteklerine uymayı öngören bu toplum sözleşmesi modelinin karşısına, Amerikan yasalarının ruhuyla özdeşleştirdiği uzlaşmaya ve aktif katılıma dayalı bir toplum sözleşmesi modeli

koyar (Arendt, 1972: 84-85). Bu sözleşme modelini daha iyi anlamak için, onun bahsettiği üç tip toplum sözleşmesi modelini tanımak gerekir.

Hannah Arendt, onyedinci yüzyılla ilgili birbirinden farklı üç çeşit toplum sözleşmesi modelinden bahseder ve bu modellerin sivil itaatsizlik ile olan ilişkilerine değinir. Arendt'in İncil'e dayalı sözleşme olarak tanımladığı ve insanlarla Tanrı'ları arasında gerçekleşen birinci modelde insanlar, Tanrıdan gelecek her türlü emre itaat edecekleri hususunda bir uzlaşmaya varırlar. İkinci modelde tek tek bireyler toplum sözleşmesiyle, kendi güvenliklerini sağlaması karşılığında bu sefer dünyevi olan bir egemene bütün haklarını ve iktidarlarını devrederler. Thomas Hobbes'un toplum sözleşmesindeki *Leviathan*'da karşılığını bulan bu toplumsal sözleşme modelini de Arendt, dikey toplumsal sözleşme olarak tanımlar.

Üçüncü olarak Arendt, John Locke'un toplum sözleşmesi modelinden bahseder. Bir yönetimden ziyade, bir toplumu meydana getiren bu toplum sözleşmesi modelinde, bütün bireyler, sözleşme aracılığıyla kendilerini karşılıklı olarak birbirlerine karşı sorumluluk altına soktuktan sonra, kendi yönetimleri ile ilgili bir sözleşmeye varırlar. Arendt'in yatay toplum sözleşmesi olarak tanımladığı bu modelde, tek tek bireylerin yetkileri sınırlandırılmışken, yönetimi de oluşturacak olan toplumun gücüne sınırlandırma getirilmemiştir (Arendt, 1972: 85-86).

Arendt'e göre bu üç toplum sözleşmesi modelinden üçüncüsü olan yatay toplum sözleşmesini diğerlerinden üstün kılan nokta, onun toplumun her bireyini diğer tüm bireylere karşı sorumluluk altına sokmasıdır. Ona göre insanların sadece zincire vurulduklarında eyleme geçebildikleri eski direniş hakkı teorilerinin aksine, bu yatay toplum sözleşmesinde insanların zincirlenmeyi önleme hakkı vardır.

Arendt'e göre yatay toplum sözleşmesinde insanlar "Hobbes'un "herkesi sindiren" ve bu şekilde birleştiren Leviathan'ında olduğu gibi değil, birbirlerine karşılıklı olarak verdikleri sözün gücüyle birleşirler" (Arendt, 1972: 86-87). Tam da bu üçüncü sözleşme modelinden yola çıkılarak, Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışında toplum sözleşmesinin önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Arendt'e göre her birey kurulu bir toplumun içine doğar ve mevcut toplumsal düzenle "sessiz bir konsensüs" içine girer. Ancak bu sessiz konsensüs, sadece doğan bireyin yetişkin olduğunda itiraz etme hakkı bulunuyorsa anlamlı olur. Dolayısıyla bireyin sessiz konsensüsü aynı zamanda potansiyel bir itaatsizliği de içinde barındırır. Bu yüzden, Arendt'e göre doğan her bireyin konsensüsü, yetişkin bir birey olduğunda itaatsizlik etme hakkına dayanır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Arendt (1972: 83), sivil itaatsizliği temel olarak Amerikan yasaları çerçevesinde ele alır. Sivil itaatsizliğin günümüzde dünya çapında bir fenomen olmasına rağmen, köken ve esas olarak Amerikan toplumuna ait bir fenomen olduğunu savunan Arendt'e göre, başka hiçbir dil ve hiçbir ülkede bu kavram için özel bir kelime yoktur. Sivil itaatsizliğin ne zaman ortaya çıkacağı konusunda Arendt şunları yazar. "Sivil itaatsizlik yeterli sayıda vatandaşın ya değişimin artık normal yollarla gerçekleşmesinin mümkün olmadığına ve şikâyetlerin dikkate alınmayacağına veya etkili olamayacağına, ya da tam tersine bir değişime gittiğine ve meşruluğu ve anayasaya uygunluğu ciddi olarak tartışmalı olan bir politikada ısrar ettiğine ikna oldukları zaman ortaya çıkar" (Arendt 1972: 74). Sivil itaatsizliğin amacı konusunda ise Arendt, sivil itaatsizliğin zorunlu ve istenen bir değişikliği sağlamaya ya da zorunlu veya memnun olunan bir durumu devam ettirmeye veya düzeltmeye yönelik olduğunu düşünür.

Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışının en önemli noktası, onun tek bir bireyin eyleminin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmesidir. Sivil itaatsizliğin en temel karakteristiği olarak bir grup eylemi olmasını gören Arendt'e göre bir sivil itaatsizlik savunucusu, sadece bir grubun üyesi olarak harekete geçebilir. Bu fikri desteklemek için Arendt, Nicholas Puner'in çalışmasından alıntı yapar. Buna göre bir tek bireyin sivil itaatsizliğinin çok fazla etkili olma ihtimalinin olmaması sebebiyle, sivil itaatsizlik eylemleri ancak ortak bir çıkar grubu oluşturan insan grubu tarafından gerçekleştirilebilir (Kalla, 1986: 261, Arendt 1972: 55). Bu noktada Arendt, sivil itaatsizliğe başvuranlar ile vicdani retçilerin birbirlerinden ayrılması gerektiğini savunur. Ona göre sivil itaatsizlik eylemcilerini vicdani retçilerden ayıran temel özellikleri, sivil

itaatsizliğe başvuranların ortak çıkardan ziyade ortak bir düşünce ve hükümetin politikalarına karşı çıkma kararı etrafında birleşen organize olmuş azınlıklar olmalarıdır. Sivil itaatsizlik eylemcisi vicdani retçiden farklı olarak bir grubun üyesi olarak eylemde bulunur. Sivil itaatsizlikte söz konusu olan durum, yasalara vicdani olarak karşı duran bireylerle ilgili değildir. Tam tersine burada söz konusu olan, örgütlü azınlıklardır (Arendt 1972: 56, 98).

Arendt'in bu yaklaşımı göz önüne alınırsa, sivil itaatsizlik literatüründe sıkça bahsedilen pek çok ünlü sivil itaatsizlik eyleminin aslında sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceği sonucuna ulaşılır. Bu eylemler arasında sivil itaatsizlik kavramını ilk defa kullanan Henry David Thoreau'nun eylemi ve literatürde sıkça ilk sivil itaatsizlik eylemi olarak anılan Sokrates'in eylemi de sayılabilir. Çünkü her iki durumda da sadece bireysel eylemler söz konusudur.

Hannah Arendt, sivil itaatsizlik ile sıradan suçların da birbirlerinden ayrılması gerektiğine dikkat çeker. Arendt, sivil itaatsizliğin de diğer tüm suç davranışları gibi itaatsizliğin sadece bir türü olduğunu hatırlattıktan sonra, sivil itaatsizlik ile sıradan suçları birbirinden ayıran temel özellikleri sıralar.

Arendt'e göre sıradan suçlar gizli işlenirken, sivil itaatsizlik kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirilir. Sıradan suçluların kamuoyunun dikkatinden çekindiğini belirten Arendt, sivil itaatsizlik eyleminin sadece polis veya hükümet tarafından değil, aynı zamanda kamuoyu tarafından da takip edildiğini ve sivil itaatsizlik eylemcisinin de bunun farkında olduğunu iddia eder (Arendt, 1972: 75, Koyama, 2012: 73). Yine sıradan suçlular, bir suç örgütüne üye olsalar da bireysel çıkarlar için çaba gösterir ve kamuoyunun rızasını almayı hedeflemezler. Bu suçlular ceza kurumlarının gücü karşısında hemen boyun eğer. Ancak Arendt'e göre, sıradan suçlulardan farklı olarak sivil itaatsizlik eylemcisi bireysel çıkarlardan ziyade bir grup adına hareket eder. Sivil itaatsizlik eylemcisinin yasayı ihlal etmesinin nedeni kendisi için bir fayda sağlamak değil, daha ziyade sahip olduğu anlayış farklılığıdır (Arendt, 1972: 75-76).

Arendt'e göre sivil itaatsizliğin diğer önemli bir karakteristiği de barışçıl olması ve şiddet içermemesidir. Bu özelliği sivil itaatsizliğin bir devrim hareketinden de

ayrılmasını gerektirir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemcisinin kamuoyunu ikna etmek için şiddeti kullanması, onun "isyancı" olarak nitelendirilmesini beraberinde getirir. Arendt, bu noktada sivil itaatsizlik ile devrimin sahip oldukları ortak niteliklerine rağmen birbirinden farklı olduklarını hatırlatır. Her ikisinde de dünyayı değiştirmek hedefinin var olması söz konusu olsa da, sivil itaatsizliğin şiddet içermemesi, Arendt'e göre onun devrim olmadığının bir göstergesidir. Çünkü bir devrimci mevcut otoritenin genel çerçevesini ve hukuk siteminin genel meşruiyetini kabul etmezken, sivil itaatsizlik eylemcisinin bunlara karşı bir itirazı yoktur (Arendt 1972: 76-77).

Hannah Arendt, yasayı ihlal edenin ihlalden dolayı alacağı cezayı göze almış olmasının onun giriştiği yasa ihlalini meşrulaştırdığı fikrini reddeder. Arendt örnek olarak tecavüz suçunu verir. Bir tecavüzcünün işlediği suçu alacağı cezayı göze alarak işlemesi, onun bu suçunu meşrulaştırmaz. Bu yüzden Arendt, "kendini feda etme unsurunun" ihlalcinin ciddiyetini ve yasaya bağlılığını gösterdiği fikrini reddeder. Dolayısıyla, Arendt'e göre yasa ihlali sonucu verilecek cezaya razı olmak, sivil itaatsizliğin kriterlerinden biri değildir (Arendt 1972: 66-67).

Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışının en tartışmalı noktası, onun tek tek bireylerin eylemlerinin sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceği düşüncesidir. Yukarıda da değinildiği gibi Arendt, bireylerin itaatsizliğinin sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceğini, çünkü sivil itaatsizlik savunucusunun ancak bir grubun üyesi olarak ortaya çıkabileceğini ve ancak bu şekilde sözünü dinletebileceğini iddia eder. Onun bu görüşü, oldukça başarılı örnekleri sayılabilecek pek çok bireysel sivil itaatsizlik eylemi düşünülünce, eleştirilmeyi hak eden bir görüştür. Zira tarih boyunca tek bir birey tarafından gerçekleştirilen, ancak hem amacına ulaşması hem de ününün bugüne kadar kavuşması açısından, bir grup tarafından gerçekleştirilen çoğu sivil itaatsizlik eyleminden çok daha başarılı ve etkili olan çok sayıda sivil itaatsizlik eylemi sayılabilir. Buna örnek olarak ilk akla gelen eylemler ise Sokrates'in yasa ihlali ve Antigone'un kralın yasaklamasına karşın kendi kardeşinin cesedini gömmesi eylemleridir.

Kalla (1986: 264-267) da Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışı üzerine yazdığı makalesinde, onun bireysel eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilemeyeceği fikrini eleştirir. Arendt'in buna gerekçe olarak bireysel itaatsizlik eylemlerinin genellenemez ve öznel olmasını gösterdiğini hatırlatan Kalla, vicdanı ile eylemde bulunan bireylerin itaatsizliklerinin de sivil itaatsizlik olarak kabul edilebileceğini savunur. Kalla, Sokrates örneğinden yola çıkarak Arendt'in bu görüşünün kabul edilemeyeceğini belirtir.

Sonuç olarak Hannah Arendt'e göre sivil itaatsizlik, esas olarak ortak bir düşünce etrafında birleşmiş olan insan grubu tarafından, zorunlu ya da istenen bir değişikliği sağlamak amacıyla, kamuoyuna açık bir şekilde, şiddete başvurmadan gerçekleştirilen eylemlerdir.

4.6. Ronald Dworkin: Başarılı Bir Sivil İtaatsizlik Teorisinin Ödevleri

Diğer bir önde gelen sivil itaatsizlik teorisyeni olan İngiliz hukukçusu Ronald Dworkin'e (1985: 105) göre sivil itaatsizlik, bencillik, öfke, gaddarlık veya delilik duygusuyla hareket eden sıradan suçlardan farklıdır. Ona göre sivil itaatsizlik, devletin veya politik birliğin meşruiyeti sorguladığında bir devlet sınırının içerisinde ortaya çıkan iç savaşlardan da farklıdır. Çünkü sivil itaatsizliğe girişenler, otoriteyi bu derece sorunsallaştıranlar değildirler. Onlar hem hükümetin hem de toplumun temel meşruiyetini kabul ederler.

Ronald Dworkin, sivil itaatsizlik teorisinde öncelikle bir sivil itaatsizlik teorisinin amacının veya işlevinin ne olması gerektiğini tartışarak başlar. Ona göre sadece, insanların haksız olduğuna inanılan yasaları çiğneme hakkına sahip olduğunu açıklayan bir sivil itaatsizlik teorisi, işe yarar bir teori değildir. Çünkü haksız olan bir yasaya itaat edilmemesi gerektiğini neredeyse herkes kabul eder. Bunun ötesinde bir sivil itaatsizlik teorisinin, çiğnenen yasanın adil olup olmadığı konusunda önemli ölçüde uyuşmazlık olduğu durumlarda bile, insanların nasıl davranması gerektiği hakkında herkesi bir fikir birliğine sevk

etmesi gerekir (Dworkin, 1985: 105-106, 2014: 149-150). İşe yarar bir sivil itaatsizlik teorisi bir yasaya karşı itaatsizliği, o yasayı savunan ve o yasanın adil olduğunu düşünenler nezdinde de meşrulaştırabilen teoridir.

Dolayısıyla, başarılı bir sivil itaatsizlik teorisi, ihlal edilen yasayı savunanları ikna etmeden de sivil itaatsizliği meşrulaştırabilmelidir Dworkin'e göre. Robert Goodin'e (1987: 461) göre Dworkin'in bu yaklaşımında sivil itaatsizlik eylemlerinin yasanın adil olmadığı düşüncesinin içeriğinden çok bu düşüncenin biçimine vurgu yapılır.

Dworkin, başarılı bir sivil itaatsizlik teorisinin açıklaması gereken iki temel soru olduğunu ileri sürer. Bu sorulardan birincisi, politik bir kararın yanlış veya vicdana aykırı olduğunu düşünen insanların yapması gereken doğru davranışın ne olduğu sorusudur. Başarılı bir sivil itaatsizlik teorisinin cevaplaması gereken diğer soru da, hükümetin temsil ettiği çoğunluk adil olduğuna inansa da, insanların bir yasayı haksız olduğuna inandıkları için ihlal ettiği durumlarda hükümetin yasa ihlaline karşı nasıl bir tavır sergilemesi gerektiği sorusudur.

Bu soruları en iyi şekilde cevaplanabilmesi için Dworkin bir tür empati fikrini ortaya atar. Ona göre birinci soru bağlamında çoğunluğun kendilerine şu soruyu sorması gerekir: "Onların düşüncelerine sahip olsaydık yapmamız gereken en doğru davranış ne olurdu?". Azınlığın da ikinci soru bağlamında kendilerine şu soruyu yöneltmeleri gerekir: "Eğer biz politik güce sahip olsaydık ve çoğunluğun düşüncesinde olsaydık bizim için en doğru davranış ne olurdu?" (Dworkin, 1985: 106). Dworkin'in sivil itaatsizlik teorisi, temel olarak bu iki soruya verilen cevaplar üzerine kurulmuştur. Şimdi bu sorulara Dworkin'in verdiği cevapları tartışacağız.

Öncelikle Dworkin'e göre, bir yasanın haksız olduğuna inanan insanların yapması gereken doğru davranışın ne olduğunu konu edinen birinci sorunun cevabı, hangi tür sivil itaatsizliğin söz konusu olduğuyla yakından ilgilidir. Dworkin genel olarak üç çeşit sivil itaatsizlik eyleminden bahseder: Dürüstlüğü esas alan, adaleti esas alan ve politikayı esas alan sivil itaatsizlik türleri (Dworkin, 1985: 106-107; 2014: 151-156; Barker, 1992: 290).

Dürüstlüğü esas alan sivil itaatsizlik, yasaların insanlardan kötü ya da vicdani olmayan taleplerde bulunduğu ve bireylerin vicdanının o yasaya uymaya izin vermediği durumlarda ortaya çıkan sivil itaatsizlik türleridir. Dworkin'e göre böyle durumlarda insanların yapması gereken şey, o yasalara karşı itaatsizlik etmektir. Bu sivil itaatsizlik türü için Dworkin, şiddet ve teröre başvurmamak dışında başka herhangi bir koşulun geçerli olmadığını düşünür. Mesela ona göre bireylerin sivil itaatsizlik eylemine başvurmadan önce, itiraz edilen politik karardan dönme fırsatı vermek için diğer tüm hukuki yolların denenmiş olmaları gerektiği şartı bu sivil itaatsizlik türü için ileri sürülemez.

Yine Dworkin, bu birinci tür sivil itaatsizlik durumlarında, yasa ihlalinin durumu daha da kötüleştirebileceği gerekçesiyle sivil itaatsizlikten vazgeçilmesi ve yasaya itaat etmeye devam edilmesi gerektiği fikrini de reddeder. Çünkü bu tür sivil itaatsizlik durumlarında bir aciliyet söz konusudur. Bu durumlarda yasa ihlalinden önce yasal yolların denenmesini beklemek, çoğu zaman telafi edilemeyecek zararlara yol açabilir. Burada bahsedilen birinci tür sivil itaatsizlik durumları için Dworkin, Amerika'daki siyahilerin bulunup yakalandıklarında öldürülmelerini öngören meşhur *Fugitive Slave Act* (Firari Köle Yasası) çerçevesinde köle avcısından kaçan bir köleyi avcıya teslim etmesi istenen bir kuzeyli ve Amerikan bayrağına saygı duruşunda bulunması istenen öğrenci veya Yehova Şahidinin durumlarını örnek olarak gösterir. Her iki durumda da ona göre yakın bir zamanda değiştirileceği umulan bir yasaya değiştirilene kadar itaat etmek telafi edilemeyecek zarara yol açar. (Dworkin, 1985: 106-108; Barker, 1992: 290-291).

Dworkin'in bahsettiği bu birinci tür sivil itaatsizlik hakkında şu tespitler yapılabilir. Bu sivil itaatsizlik türünün amacı ne bir yasayı protesto etmek ve bu yolla yasanın veya politikanın değiştirilmesini sağlamak, ne de kamuoyunun vicdanına seslenip onları bir haksızlık hakkında haberdar etmektir. Bu sivil itaatsizlik türü, ya doğrudan bir haksızlığa aracı olmamak veya boyun eğmemek, ya da var olan bir haksızlığı hükümetin adım atmasını beklemeden ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.

İkinci olarak Dworkin, vicdani olarak her hangi bir sorun barındırmasa da, haksız olduğuna inanılan bir yasa veya hükümet politikasına karşı yürütülen ve "adaleti esas alan" olarak nitelendirdiği sivil itaatsizlik türlerinden bahseder. Dworkin'e göre bu tür durumlarda sivil itaatsizliğe başvurabilmek için daha fazla şartın yerine getirilmiş olması gereklidir. Bu yüzden yukarıda bahsedilen birinci tür sivil itaatsizlik için geçerli kabul edilmeyen şartların çoğu, adaleti esas alan sivil itaatsizlik türü için geçerli kabul edilir.

Öncelikle, adaleti esas alan bu sivil itaatsizlik türlerinde, birinci tür sivil itaatsizlik durumlarında olduğunun aksine yasa ihlali için bir aciliyet söz konusu değildir. Bu yüzden Dworkin, birinci tür sivil itaatsizlik için yanlış bulduğu, sivil itaatsizliğe tüm yasal yolların denenmesinden sonra son çare olarak başvurulması fikrinin bu ikinci tür sivil itaatsizlikler için geçerli olduğunu söyler (Dworkin, 1985: 108, Barker 1992: 290-291).

Ona göre adaleti esas alan sivil itaatsizliklerde hedef bir politikayı değiştirmektir ve bu da iki yolla yapılır. Birinci yolu Dworkin iknaya yönelik olarak tanımlar. Burada amaç, çoğunluğu savundukları politikanın haksız olduğuna ikna etmek ve fikirlerini değiştirip o politikadan vazgeçirmektir. İkinci yol ise Dworkin'e göre iknaya yönelik değildir. Burada ise hedef karşıtları ikna etmeyi amaçlamadan, haksız politikayı savunan çoğunluğun, bu tutumlarına devam etmeleri halinde karşılaşacakları bedeli daha da ağırlaştırmayı çalışır. Çeşitli stratejileri olan bu yöntem zorlamaya yönelik bir yöntemdir. Dworkin, sivil itaatsizliğin bu iki stratejilerinden iknaya dayalı olanının daha haklı gösterilebilir olduğunu düşünür. Bu yüzden Dworkin, iknaya dayalı sivil itaatsizliğe öncelik verir. İknaya dayanmayan sivil itaatsizliğe başvurmak için ise bazı şartların yerine gelmesi gerekir.

Dworkin'e göre gayri ahlaki ve haksız olduğuna inanılan bir yasa veya hükümet politikası, ancak ikna edici sivil itaatsizlik yöntemleriyle değiştirilemiyorsa zorlamaya yönelik sivil itaatsizlik yöntemlerine başvurulabilir. Ancak bu yöntemlerin de şiddet içermemesi ve amaca ulaşma şanslarının yüksek olması gerekir. Dworkin bu ikinci tür sivil itaatsizliğe, Amerika'daki Yurttaş Hakları Hareketini ve Vietnam Savaşını protesto etmek için askerlik belgelerini yakan

eylemcileri gösterir. Her ikisinde de ona göre eylemciler, haksız buldukları bir politikayı değiştirmeyi amaçlamaktadırlar (Dworkin, 1985: 107-110; 2014: 152-154).

Dworkin'e (1985: 109) göre bu ilk iki tip sivil itaatsizlik arasındaki temel bir farklılık vardır. Ona göre dürüstlüğü esas alan sivil itaatsizlik türleri, korunmaya yöneliktir. Bu sivil itaatsizlik türlerinin tek amacı, vicdanın reddettiği eylemlerden kaçınmaktır. Buna karşın Dworkin, adaleti esas alan sivil itaatsizlik türlerini ise araçsal ve stratejik olarak tanımlar. Bu sivil itaatsizlik türlerinde amaç, adil olmayan yasaları veya politikaları ortadan kaldırmaktır. Buna karşın, Dworkin'e göre bu ilk iki sivil itaatsizlik türünün ortak özelliği, ikisinin de meşru sivil itaatsizlik olmalarıdır (Goodin, 1987: 462).

Üçüncü olarak da Dworkin, bir politikaya haksız ya da gayri ahlaki olduğuna inanıldığı için değil de, sadece yanlış, akıldışı veya yıkıcı olduğuna inanıldığı için karşı çıkılan sivil itaatsizlik türlerinden bahseder. Dworkin bu sivil itaatsizlik türlerini "politikayı esas alan" sivil itaatsizlik olarak tanımlar. Bu tür sivil itaatsizliğe başvuranlar, karşı çıktıkları politikanın sadece kendileri veya herhangi bir azınlık için değil, herkes için kötü olduğunu iddia ederler. Bu eyleme başvuranlar aynı zamanda hem kendi menfaatlerinin hem de çoğunluğun menfaatlerinin nerede olduğunu çoğunluktan daha iyi bildiklerini düşünürler. Dworkin'in adaleti esas alan sivil itaatsizlik eylemleri için bahsettiği iki eylem biçimi politikayı esas alan sivil itaatsizlik türleri için de geçerlidir. Bu sivil itaatsizlik türlerinde de iknaya dayalı ve zorlamaya dayalı olmak üzere iki değişik stratejiden bahsedilebilir. (Dworkin, 1985: 110-111; 2014: 155-156; Barker, 1992: 291).

Dworkin'nin, başarılı bir sivil itaatsizlik teorisinin cevaplaması gereken iki sorudan birincisi hakkındaki fikirlerini bu şekilde özetledikten sonra, onun ikinci soru hakkındaki fikirlerine de bakalım. Ona göre bu soru da, insanların bir yasayı haksız olduğuna inandıkları için ihlal ettiği durumlarda, hükümetin yasa ihlaline karşı nasıl bir tavır sergilemesi gerektiği sorusudur.

Öncelikle Dworkin (1985: 113-114), sivil itaatsizlik eylemcisinin bir yasayı haklı olarak ihlal etse bile hükümet tarafından asla cezalandırılmaması gerektiği fikrine katılmaz. Ona göre aynı durumda olan herkesin yapacağı ve yapması gereken şeyi yapmış olsa bile, yasa ihlal eden birinin cezalandırılmasında herhangi bir çelişki yoktur. Ancak Dworkin, bunun tersini düşünmenin de aynı derecede yanlış olduğunun ileri sürer. Zira ona göre sebebi ne olursa olsun ve ne kadar ulvi bir amaç uğruna olursa olsun yasa ihlal eden birinin hükümet tarafından mutlaka cezalandırılması gerektiği fikri de doğru değildir. Tam da bu noktada sorulması gereken soru, hükümetin hangi durumlarda yasa ihlalcisini cezalandırması gerektiği sorusudur. Burada Dworkin, utilitaristlerin gözetlediği toplumun genelinin faydası ilkesinin gerekli olduğunu, ancak sivil itaatsizlik eylemcisinin cezalandırılabilmesi için tek başına yeterli bir şart olmadığını ileri sürer. Utilitaristlere göre bir suçlu, ancak toplumun geneline faydası olacaksa cezalandırılmalıdır. Sivil itaatsizliğin sıradan suçlardan farklı olduğunu düşünen Dworkin, bu farklılığın kendisini cezalandırma aşamasında da göstermesi gerektiğini düşünür. Ona göre bir sivil itaatsizlik eylemcisinin amacı, sıradan suçlu birinin amacından daha iyidir. Bu sebebiyle, utilitaristlerin öne sürdükleri koşul yerinde olsa bile hiç cezalandırılmaması ya da daha hafif bir şekilde cezalandırılması daha doğrudur. Bu düşünce Dworkin'in birinci soruya verdiği cevapla yakından ilgilidir. Çünkü ona göre haksız olduğuna inanılan bir yasayı çiğneyen birisinin doğru davrandığını kabul ettikten sonra, bunun o kişinin cezalandırılmaması ya da daha hafif bir şekilde cezalandırılması için bir gerekçe olarak kabul etmemek bir çelişkidir.

Sivil itaatsizliğe başvuranların hükümet tarafından cezalandırılması meselesinin yanında, sivil itaatsizliğe başvuranların da bizzat cezalandırılmayı talep edip etmemeleri gerektiği sorusu da sivil itaatsizlik literatüründe üzerinde durulan bir meselesidir. Dworkin bu konuya toptan bir yaklaşım geliştirmek yerine, sivil itaatsizlik türlerine göre farklı değerlendirmeye gitmektedir.

Çoğu sivil itaatsizlik teorisyeni, cezalandırılmayı talep etmeyi veya cezalandırılmayı göze almayı bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilmesinin ön şartı olarak kabul ederken Dworkin, bu konuya haklı olarak farklı bir yorum

getirir. Ona göre her sivil itaatsizlik eylemcisinin cezalandırılmayı talep etmesi veya göze alması gerektiği fikri özellikle dürüstlüğü esas alan sivil itaatsizlik türleri için doğru değildir. Dworkin, bazı sivil itaatsizlik türlerinin gizli kalması gerektiğini, dolayısıyla eylemcilerin bu sivil itaatsizliklerin sonucunda cezalandırılmamak için çaba göstermesi gerektiğini ileri sürer. Çünkü ona göre cezalandırılmamış olmak, bazı sivil itaatsizlik türlerinin amaçlarına ulaşmaları için bir gerekliliktir. Bu noktaya örnek olarak Dworkin köle avcısından kaçan bir Afrikalıyı saklayarak "Firari Köle Yasasını" ihlal eden birinin durumunu verir. Adaleti esas alan ve politikayı esas alan sivil itaatsizlik türlerinde ise ona göre eylemcilerin cezalandırılmayı talep etmeleri doğru olabilir. Çünkü bu sivil itaatsizlik türlerinde cezalandırılmaya razı olmak hatta gönüllü olmak stratejinin bir parçası olabilir. Bu durum özellikle iknaya dayalı olan sivil itaatsizlik eylemleri için geçerlidir (Dworkin, 1985: 114-115; 2014: 160-163).

Dworkin'nin sivil itaatsizlik teorisinin en önemli özelliği, onun üç ayrı sivil itaatsizlik türünden bahsetmesidir. Bu yaklaşımı ile Dworkin, sivil itaatsizliğe genelleyici bir perspektifle yaklaşan ve öne sürdükleri sivil itaatsizlik kriterlerinin tamamen temsil edebildiği neredeyse hiçbir tekil sivil itaatsizlik eyleminin olmadığı klasik yaklaşımların düşmekten kurtulamadığı hatayı tekrarlamamaktadır. Çünkü gerçekten de Dworkin'in tasarladığı gibi sivil itaatsizlik eylemleri, çeşitli yönlerden birbirlerinden farklı özellikler barındırabilirler. Bu yüzden onun sivil itaatsizlik eylemlerini üç ayrı tür halinde ele almasının, onun yaklaşımının sivil itaatsizlik eylemlerini açıklamada pek çok klasik yaklaşımdan daha yetkin hale getirdiği söylenebilir.

5. Türkiye’de sivil itaatsizlik Eylemleri

Sivil itaatsizlik konusuna bu şekilde bir teorik ve kavramsal çerçeve çizdikten sonra, Türkiye'de sivil itaatsizliğin nasıl bir geçmişe sahip olduğuna bakacağız şimdi. Ancak bunu yaparken basit bir şekilde Türkiye’de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemlerini kronolojik veya önemine göre sıralayıp, hangi sivil itaatsizlik eylemlerinin gerçekleştirdiğine bakmayacağız. Zaten böyle bir çalışma içinde Türkiye’de gerçekleştirilen ve sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilecek eylemlerin tümünü konu edinmek imkân dâhilinde değildir. Çünkü Türkiye’nin sivil itaatsizlik geçmişinin bugüne kadar değişik toplumsal grupların birbirinden farklı yöntemlerle gerçekleştirdikleri sivil itaatsizlik eylemleri ile hem sayıca hem de çeşit olarak oldukça zengin bir içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’de gerçekleştirilen önemli bazı sivil itaatsizlik eylemleri ve diğer toplumsal hareketleri saymak gerekirse, aralarında 1969 Çorum Alpagut Linyit İşletmeleri’nin işçilerce işgali, 1989 Bahar Eylemleri, Cevizli TEKEL fabrikası isçilerinin Kartal SSK Hastanesi’ne yürüyüşleri, karayolu işçilerinin Diyarbakır’da toplu boşanma davaları açmaları ve Siverek’te de çocuklarını toplu satışa çıkarmaları, 2006’daki Güzel İzmir Temizlik İşçilerinin eylemleri, Türk-İş Sendikasının 3 Ocak direnişi ve 2009 yılındaki Tekel isçilerinin eylemleri gibi ses getiren ve ilginç yöntemlere başvurulan eylemlerin olduğu işçi ve sendikaların sivil itaatsizlik eylemleri; çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen öğrenci eylemleri; ilk olarak O. Murat Ülke’nin 1 Eylül 1995 yılında askerlik celbini basın önünde yakarak başlattığı Vicdani Red eylemleri; Greenpeace gibi çevreci örgütlerin değişik bina ve mekânlara çevre kirliliğine ve nükleere karşı pankartlar asma eylemleri; sağlık personelinin dönem dönem yaptığı ve “Beyaz Eylemler” olarak bilinen acil vakalar dışında iş bırakma ve eczanelerin kepenk kapatma eylemleri, Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık Eylemi gibi birbirinden farklı alanda ve yöntemde sivil itaatsizlik eylemleri sayılabilir (Anbarlı 2006: 205-258, Eser 2008: 143-166).

Ancak ifade edildiği gibi bu çalışmada, sadece hem oluşturduğu etki açısından hem de literatüre konu olması açısından önemli sayılabilecek bazı sivil

itaatsizlik eylemlerini incelemekle yetineceğiz. Bu bölümdeki amaç daha ziyade, gerçekleştirilen eylemler ve bu eylemlere karşı devletin gösterdiği tepkinin yanında mümkün olduğu kadar kamuoyu ve literatürde bu eylemlere nasıl bakıldığını inceleyerek, Türkiye'de nasıl bir sivil itaatsizlik kültürü veya anlayışının olduğunu tartışmaktır. Burada iki sorunun cevaplandırılması oldukça büyük önem taşımaktadır. Yukarıda özellikle Habermas'ın sivil itaatsizlik teorisini incelerken, onun sivil itaatsizliği kendine güvenen demokratik devletler için bir kendini ispat etme şansı olduğunu ve demokratik devletlerin sivil itaatsizliği kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğünü ifade etmiştik. Buradan yola çıkarak amaç, gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri ve bu eylemlere kamu kurumlarının gösterdiği tepki üzerinden Türkiye'nin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı ne derecede bir olgunluğa sahip olduğunu tartışmaktır. İkinci olarak Türkiye'de halkın sivil itaatsizliği ne ölçüde bir hak arama yöntemi olarak benimsediğine ve toplumda ne ölçüde bir sivil itaatsizlik kültürünün var olduğuna bakmaya çalışacağız.

Bu çalışmanın esas konusunu teşkil eden sivil cuma eylemleri, Türkiye'de gerçekleşmiş bir sivil itaatsizlik eylemi olmasının yanında, son yıllarda Türkiye'de sivil itaatsizliğe ilgisi artmış olan ve sivil itaatsizliğe bir protesto metodu olarak en fazla başvuran kesim olan Kürtler tarafından gerçekleştirilen bir eylem olması sebebiyle de önem taşımaktadır. Bu yüzden çalışmanın bu bölümünde, Kürtler tarafından gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri ek bir başlık altında ayrıca tartışılacaktır. Burada amaç, genel olarak Türkiye'de sivil itaatsizlik bölümündeki tartışmaya benzer bir şekilde, bir protesto metodu olarak sivil itaatsizliğin Kürtler arasında ne ölçüde kabul gördüğünü tartışmaktır.

Bu bölümde Türkiye'deki sivil itaatsizlik eylemlerinin incelenmesinden sonra Türkiye'de sivil itaatsizliği zorlaştıran faktörlerin neler olduğu ve devletin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı genel olarak nasıl tavır aldığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Özet olarak bu bölümdeki amaç, bir sivil itaatsizlik eylemi olarak sivil cuma eylemlerinin, nasıl bir sivil itaatsizlik atmosferine doğduğunu ortaya çıkarmaktır.

5.1. Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS)'ün 1969 Yılındaki Grevi

Türkiye'deki ciddi anlamdaki en eski sivil itaatsizlik eylemlerinden birisi, Türkiye Öğretmenler Sendikasına (TÖS) bağlı öğretmenlerin 15 Aralık 1969 pazartesi günü başlayıp, 18 Aralık 1969 perşembe günü son verdikleri ve ilk, orta ve yüksek bütün okullarda uyguladıkları dört günlük uyarı grevidir. Sendika o yıllarda genel kurul kararıyla yayınladığı bildiride, birden fazla konuyu protesto etmek amacıyla greve başvuracaklarını ilan etmişti. Protesto edilen konuların başında; "yabancı etkiler altında, sırtı halka dönük, eşitlikten uzak, tüketici, kalitesiz bir eğitim", o günkü eğitimin "sömürgeci ülkelerin yolladığı uzman, barış gönüllüsü ve üretim artığı bayat süt tozları" ve o günkü genel işleyiş ve görünüşleriyle milli bir eğitim olma niteliğini kaybetmesi ve öğretmenlerin aldığı maaşların oldukça düşük olması geliyordu. Eylemcilerin bildiride dile getirdiği talepler arasında, yabancı uzman ve barış gönüllülerinin eğitim kurumlarından atılması ve zehirleyici olduğu iddia edilen yabancı malzemeli beslenme eğitiminin durdurulması, öğretmen, eğitmen ve eğitim görevi yapanların maaşlarının arttırılması, kamu personeli için sendikacılık olanaklarının sağlanması, sendika çalışmalarından dolayı ceza almış olan eğitimcilerin görevlerine döndürülmesi ve boykota katılan öğretmenlerin cezalandırılmaması isteği ön plana çıkıyor (TÖS bildirisi, 1969). Türkiye genelinde yapılan eyleme 109 binden fazla öğretmen katıldı. Greve katılan öğretmenlerden yaklaşık 50 bini hakkında adli inceleme başlatılmış. Bu adli süreçlerden sonra öğretmenlere açığa alınma, maaş kesim cezası, kıdem indirimi, il dışına sürgün, okul müdürlüğünden alınma, derece indirme ve ihraç gibi cezalar verildi (Eğitimsen, Koç 2009, Şafak 2010).

TÖS'ün gerçekleştirdiği derslere girmeme eylemi, sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebileceğini gösteren özelliklere sahiptir. Öncelikle eylemciler bildiride de ifade ettikleri gibi, bazı haksızlıkları ve haksız uygulamaları protesto etmeyi amaçlamaktadır. Bunun yanında eylemciler yine bildiride de görülebileceği gibi, greve başlamadan önce diğer uyarı ve düzeltme metotlarına

başvurup bir sonuç alamadıklarını net bir şekilde ifade ediyorlardı.

> *"Bu durumda, … hepsi de «ağır ve oturaklı» olan öğretmenlerimize yakışan tutum önce dişlerini ve kemerlerini sıkmak, yeterli yöneticileri her fırsatta nezaket ve ciddiyetle uyarmak ve onların müzminleşmiş sorunlara çözüm getirmelerini beklemek olmalıydı. Bu yol çok denendiği halde bu kapıları defalarca aşındırıldığı halde yöneticiler harekete getirilemedi. Bundan sonra öğretmenlerimize düşen, başlarını kaldırmak, ve … son sözünü söylemektir"* (TÖS bildirisi, 1969).

Dolayısıyla, bu grev eyleminden önce yasal yollara başvurulduğu ve bir sonuç alınamadığı görülüyor. Bildiride ayrıca eylemin sembolik nitelikte olduğu da açık bir biçimde ifade ediliyor. Bütün bu yönlerden yola çıkarak TÖS'ün gerçekleştirdiği derslere girmeme eyleminin bir sivil itaatsizlik eylemi olarak kabul edilebileceği söylenebilir.

Bunun yanında, bu eylemde bir sivil itaatsizlik eyleminde olmaması gereken yönlere de rastlamak mümkündür. Öncelikle eylemcilerin girişimlerinin hukuki sorumluluğunu üstlenmeye hazır olmadıklarını görüyoruz. Zira TÖS'ün bildirisindeki taleplerden birisi de, greve katılan öğretmenlere idareleri tarafından ceza verilmemesidir (TÖS'ün grev bildirisi 1969, 3.i maddesi). Oysa sivil itaatsizliğin temel niteliklerinden birisi, yasa ihlalinin hukuki sorumluluğunun üstlenilmesidir. Bunun yanı sıra bu eylemlerde sivil itaatsizlikle bağdaşmayan diğer bir yön de, gerek bildiride gerekse de eylem sırasında dile getirilen bazı şikâyet ve taleplerin sivil itaatsizliğin bir haksızlığa karşı olması veya bir hak talebi olması ilkesiyle uyuşmamasıdır. Bildiride şikâyet edilen noktalardan birisi, o günkü eğitimin "«millî» bir eğitim olma niteliğini yitirmiş" olmasıdır (Bkz. TÖS'ün bildirisi 1969). Aksoy'a göre de eylemcilerin isteklerinden birisi de, "… eğitim ve öğretimin anayasal (ulusal) bir çizgiye getirilmesidir" (Aksoy 1975: 100). Oysa eğitimin milli olması talebi, Türkiye'de toplumun bütün kesimlerinin üzerinde uzlaştığı bir talep değildir. Birçok kesim için eğitim sisteminde bugüne kadar var olagelen haksız uygulamalar, tam da "milli" veya "ulusal" bir eğitimin oluşturulmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, milli veya ulusal bir eğitim talebi, toplumun bir kısmı için haksız uygulamaları beraberinde getirir

ve bu yüzden bir hak talebi olmaktan ziyade tam da dayatma ve haksızlık olarak kabul edilir. Oysa sivil itaatsizlik eyleminin, bir haksızlığa karşı olması veya bir hak talebinde bulunması gerekir.

Dönemin hükümeti ise eylemcilerin şikâyetlerine kulak verip taleplerini yerine getirme noktasından son derece uzak tavırlar içindeydi. Muammer Aksoy'un 1975 yılında bu grevler hakkında kaleme aldığı çalışmada ifade ettiğine göre, boykot üzerine bir *"Hukuk Fırtınası"* koparılmak istenmiş ve boykot *"iktidarın hırçın bir tepkisine"* maruz kalmıştır (Aksoy 1975: 6, 19). 109 bin kişinin başvurduğu bir eylemde 50 binden fazla kişi hakkında adli kovuşturma açılmış olması da bu fırtınanın boyutlarını gözler önüne seriyor. Habermas'ın Almanya'daki bir sivil itaatsizlik hazırlığı hakkında medyanın tavrını eleştirdiği, "medya planlar hakkında ulusal güvenliği tehdit eden bir saldırganın savaş hazırlıkları gibi haber yapıyor" (Habermas 1983: 32) ifadesiyle tasvir ettiği ortama son derece benzeyen bir durum söz konusu olsa gerek. Bütün bu gerçekler, en azından o yıllarda, Türkiye'de demokratik bir itiraz yöntemi olarak sivil itaatsizliğe veya benzer protesto yöntemlerine tahammülsüzlüğü gözler önüne seriyor.

Sonuç olarak öğretmenlerin 1969 yılında gerçekleştirdikleri protesto boykotu, hukuki sorumluluğun üstlenilmemesi ve "milli" eğitim talebi gibi hak talebiyle bağdaşmayan noktalar barındırmasına rağmen, birçok yönden bir sivil itaatsizlik eylemi olarak nitelenebilir. Ayrıca eylemcilerin maruz kaldığı adlî soruşturmalar ve grevin tartışılma biçimi, o dönemde sivil itaatsizliğe bir tahammülsüzlüğün olduğunu gösteriyor.

5.2. Bergama Köylüleri

Türkiye'nin sivil itaatsizlik geçmişindeki en önemli eylemlerden birisi de, 1990'lı yılların başında Bergamalı köylülerin, bölgede uluslararası bir firmanın yine bölgede çıkarılan altın madeninin siyanürle ayrıştırılması ve ortaya çıkan zehirli atıkların da bölgede oluşturulan siyanür havuzlarında depolanması yoluyla

çevreyi kirletmesine karşı gerçekleştirdikleri eylemlerdir. 1989 yılında Eurogold adlı Almanya ve Avusturya'ya ait bir firma, Bergama'ya bağlı Ovacık, Çam köy ve Narlıca köylerinin oldukça verimli olan arazilerinde altın arama ruhsatı alıyor. Firma daha sonra Ovacık ve Çamköy köylerine oldukça yakın bir yerde, altın madenini ayrıştırdığı tesisler ve içinde siyanür olan bir havuz inşa ediyor ve zehirli siyanürü de bu havuzda depoluyor. Zaman içinde havuzun dolmasıyla yeni havuzlar da inşa edilmiş durumda. Eurogold firması ayrıca bütün bu tesislerin yapılacağı alanda binlerce çam ve zeytin ağacını da kesiyor (Reinart 2003, İnce 2014a).

Bergama köylülerinin uzun yıllar süren protesto eylemleri de işte bütün bu gelişmelere karşı gerçekleşti. Köylülerin eylemleri, Eurogold firmasının altın aramak için gerekli izinleri alıp çalışmaya başlamasından sonra başlıyor. 1990'ların ilk yıllarında başlayan protesto eylemleri, 1996 yılında kitlesel hale dönüştü. 2000'li yılların başlarından sonra ise köylülerin mücadelesi zayıflayarak son buldu (Özen 2009, İnce 2014a).

Bergama köylüleri birbirinden farklı sivil itaatsizlik eylemlerine başvurdular. Köylülerin ilk eylemi, İzmir-Çanakkale karayolunu 6 saat boyunca trafiğe kapatmak oluyor. Köylüler bu eylemi, Yargıtay'ın faaliyet durdurma kararına rağmen firmanın faaliyetlerine devam etmesi nedeniyle gerçekleştirdiler. Daha sonra Bergamalı köylüler, altın işletmesinin geleceği hakkında bir referandum yaptılar. Köylülerin en dikkat çekici eylemleri ise Gandhi'nin de eylem yöntemlerinden olan nüfus sayımına katılmama ve yarı çıplak yürüme eylemleriydi. Bunların dışında Mayıs 1997'de Danıştay'ın madeni kapatma kararına rağmen firmanın faaliyetlerini durdurmaması üzerine 4000 köylü, maden tesislerini iki gün boyunca kuşattılar. Bu eylemden sonra maden bir ay boyunca kapatıldı. Ağustos 1997'de ise bu sefer köylüler üç otobüsle Boğaz Köprüsü'ne çıkarak kendilerini köprüye halatlarla bağladılar. Bunların dışında madendeki faaliyetlere karşı 1997'de elliden fazla eylem gerçekleştirildi (Konyar 1999, Anbarlı 2001: 325-326, Reinart 2003: 202-204, İnce 2014a).

Ancak Bergamalı köylüler mücadele yöntemi olarak sadece protesto eylemleri gerçekleştirmediler. Mücadelenin çeşitli dönemlerinde köylüler firmanın faaliyetleri hakkında birçok defa mahkemelere başvurdular. Bu başvurular

arasında en önemli olanları, 652 köylünün Çevre Bakanlığının firmaya verdiği ruhsatın iptali için İzmir İdare Mahkemesinde açılan ve temyiz edilerek Danıştay'a giden üç ayrı dava ve bu davalar sonucu Danıştay'ın madene verdiği kapatma kararını uygulatmayan dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz, bazı bakanları ve İzmir Valisi hakkında açılan ve kazanılan tazminat davaları sayılabilir. Bu hukuki süreçlerin sonucunda bazı kazanımlar da elde edildi. Bergama köylülerin mücadeleleriyle elde edilen hukuksal başarılar arasında Danıştay'ın ve İzmir İdare Mahkemesinin 1997 yılında Çevre ve Orman Bakanlığı'nın Eurogold firmasına verdiği siyanür liçi yöntemiyle altın madeni işletme iznini iptal etmesi de vardı (Reinart 2003: 202-204, Cangı 2014). Ancak paragrafta da ifade edildiği gibi mahkemelerin bütün kararlarına rağmen, altın madenindeki faaliyetler durdurulmadı.

Bergama köylülerinin sivil itaatsizlik eylemleri, kamuoyunun dikkatini çekmek ve gündemde olmak açısından Türkiye'de gerçekleşmiş en başarılı sivil itaatsizlik eylemlerinden birisi olmasına rağmen, dönemin hükümeti ve diğer idarecileri köylülerin taleplerini dinlemekten oldukça uzak olduğunu söyleyebiliriz. Sivil itaatsizlik eylemlerinde sıkça görüldüğü gibi, bu eylemler de son derece yoğun eleştiriler ve ithamlara maruz kaldı. Birçok kişi tarafından Bergama eylemcileri, ülkenin ekonomik kalkınmasını ve ulusal çıkarlarını zedelemekle itham edilmişti. İddialar arasında eylemcilerin altın madeninin faaliyete geçmesiyle kendi ekonomik çıkarları zedelenecek olan Almanya tarafından, bazı Alman vakıfları aracılığıyla kullanıldıkları söylemi de vardı. Bu iddiayı dile getirenlerden birisi de, 2002 de suikastla öldürülen Necip Hablemitoğlu'nun daha sonra mahkeme tarafından mahkûm edilecek olan kitabında da yer alıyordu (Bkz. Hablemitoğlu 2003).

Genel itibarıyla bakıldığında Bergama köylülerin protesto eylemleri, bir sivil itaatsizlik mücadelesi olarak değerlendirilebilir. Öncelikle eylemler, köylülerin yasam alanlarının kirletilmesi gibi son derece büyük bir haksızlığa karşı gerçekleştirildi. Köylüler eylemlerinde şiddete başvurmadılar ve eylemler kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirildi. Köylüler protesto eylemleriyle paralel olarak mahkemelere başvurdular dolayısıyla diğer yasal yolların denenmiş olması ilkesinin tam olarak yerine getirildiği söylenemez. Ancak

köylülerin karşı karşıya kaldıkları durumun aciliyeti söz konusu olduğundan, onlardan böyle bir şey zaten beklenemez. Çünkü mahkemeler başvuruları değerlendirip Bergamalı köylüler lehine karar verse bile, bu sürede geçen zaman içinde firma binlerce ağaç kesmek gibi geri dönüşü olmayan ve geç kalınabilecek adımlar atabilirdi. Dworkin'in yukarıda da aktarılan teorisinde savunduğu gibi, aciliyet söz konusu olan durumlarda insanlardan yasal yollara başvurup bu sürecin sonuçlanmasını beklemeleri düşünülemez.

5.3. Cumartesi Anneleri

Türkiye'de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri arasında tartışmasız en önemlisi ve diğer bütün itaatsizlik veya protesto eylemlerinden ayrı tutulması gerekeni, Cumartesi Annelerinin eylemleridir. Bu eylemler ne düşük maaşı protesto etmek için, ne de çevrenin kirletilmesini engellemek için yapıldı. Eylemlerin herhangi bir kitabın yayından kaldırılması veya ifade özgürlüğünün kısıtlanması gibi gerekçeleri de yoktu. Eylemcilerin üniversitede serbestçe eğitim görebilmek veya barajların yapımının durdurulması gibi talepleri de yoktu. Her biri Türkiye'de gerçekleştirilmiş sivil itaatsizlik eylemlerinden birine konu olmuş olan ve son derece saygıdeğer, haklı ve yerinde olan bu taleplerin hepsi, Cumartesi Anneleri'nin eylem gerekçeleriyle karşılaştırıldıklarında lüks talepler olarak değer kazanır. Çünkü Cumartesi Anneleri, her biri ya gözaltındayken kaybolan veya işkence görerek öldürülen çocuklarının ya izini bulmak, ya mezarını bulmak ya da katillerinin cezalandırılmasını sağlamak için eylem yapıyorlardı.

Cumartesi Anneleri olarak bilinen sivil itaatsizlik eylemleri, gözaltında kaybolan veya faili meçhullere kurban giden yakınları için her cumartesi günü saat 12'de İstanbul'daki Galatasaray Lisesinin önünde toplanan kadınların oturma eylemidir. Cumartesi Anneleri, 1980 yılında yapılan askeri darbeden sonra başlayıp 1990'ların sonlarına kadar devam eden dönemde, ağırlıklı olarak siyasi düşünceleri sebebiyle, ama bazen de 1994 Şubatında İstanbul'da kaybolduktan

sonra kimsesizler mezarlığında bulunan Rıdvan Karakoç'un hikâyesinde olduğu gibi, tanıdık bir konfeksiyoncu tarafından ailesine verilen gardıroplarındaki yeleklerin gerillalara ait olduğu gerekçesi (Günçıkan 1996: 56) gibi hem gerçekten hem de ciddiyetten uzak gerekçelerle gözaltına alınan veya takip edilen ve daha sonra kaybolan yakınlarının bulunması veya onların yaşadıklarıyla ilgili adaletin sağlanması talebiyle eylemde bulunuyorlar. Ellerinde kayıp olan yakınlarının resimleriyle bilinir hale gelen Cumartesi Anneleri'nin eylemleri büyük oranda yine çocukları bir askeri cunta döneminde kaybolan Arjantin'deki "Madres de Plaza de Mayo" olarak bilinen Mayıs Annelerinin eylemlerinden etkilendi. Cumartesi Anneleri ve Arjantin'deki Mayıs Anneleri, eylem yöntemi olarak birbirlerine son derece benzerlik gösterirler. Her ikisi de eylemlerini başlarına taktıkları beyaz eşarplar ve kucaklarında taşıdıkları kayıp çocuklarının resimleri ile her hafta belirli bir gün ve saatte ve belirli bir mekânda gerçekleştiriyorlar (Baydar ve İvegen 2006; Yılmaz 2014: 57).

Türkiye'deki en uzun süren eylem olarak bilinen ve 27 Mayıs 1995 günü başlayan Cumartesi Annelerinin eylemleri bir süre durdurulmuş olsa da, yaklaşık 20 yıldır devam etmekte. 13 Mart 1999 da polisin müdahalelerinin sertleşmesi üzerine eylemlerine 30. haftada son veren Cumartesi Anneleri, Ocak 2009'da yeniden eylem yapmaya başladılar. Özellikle Ergenekon Davası'nda kayıpların yeniden gündeme gelmesi ve Veli Küçük, Hasan Kundakçı ve diğer suçluların yargılanmaya başlamasıyla beraber Cumartesi Anneleri, adalet için tekrar umutlanıyorlar. O tarihten beri her Cumartesi eylem yapan Cumartesi Anneleri, eylemlerinde zaman içinde farklı toplumsal sorunlara ve hak taleplerine de dikkat çekmeye çalıştılar. 2015'in ilk cumartesi gününde 510. kez bir araya gelen Annelerin adalet arayışının gündeminde, Hrant Dink'in öldürülmesi, Balyoz davaları, Bergama Köylülerinin mücadelesi ve HES projeleri gibi değişik konular yer almıştır (Yılmaz 2014: 71).

Öncelikle Cumartesi Anneleri'nin dile getirdikleri talepler, yukarıda da değinildiği gibi, sivil itaatsizlik eylemlerine konu olmuş çoğu hak talebinin dillendirilmesini bir lüks hale getirecek kadar önemli bir adalet talebidir. Cumartesi Anneleri, ya gözaltındayken kaybolmuş yakınlarının bulunması ya da işkenceyle öldürüldüğü sonradan belli olmuş veya faili meçhul cinayetle katledilmiş yakınlarının

katillerinin cezalandırılmasını talep ediyorlar. Cumartesi anneleri bu taleplerini dillendirirken, gösteri ve yürüyüş kanununa muhalefet ediyorlar. Ancak oturma eylemlerini şiddete başvurmadan ve kamuya açık bir şekilde gerçekleştiriyorlar. Anneler eylemleri sonucunda katlanmaları gereken hukuki sorumluluğu üstlenmeye hazırdırlar. Ve son olarak Cumartesi Anneleri'nin eylemleri gerçekleştirildiği yer ve kullanılan metot itibariyle kamu vicdanına hitap eden bir eylem niteliğindedir. Bütün bu niteliklerinden yola çıkarak Cumartesi Annelerinin eylemlerinin, Coşar'ın (2014: 27) da belirttiği gibi, ortaya çıkış biçimi, örgütlenmesi ve hedefleri açısından sivil itaatsizliğin bütün unsurlarını içinde barındırdığını söyleyebiliriz. Bu yüzden Cumartesi Anneleri'nin eylemleri kolay bir şekilde sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilir

5.4. Düşünceye Özgürlük Kitabı

Türkiye'de gerçekleştirilen bir diğer sivil itaatsizlik örneğini de "Düşünce Suçu'na Karşı Girişim" in gerçekleştirdiği sivil itaatsizlik eylemleri oluşturur. Eylemler, 1995 yılında Yaşar Kemal hakkında Türkiye'deki Kürt sorunu ve insan haklarıyla ilgili Alman Der Spiegel dergisinde yayınlanan makalesinde "halkı kin ve düşmanlığa tahrik ettiği" ve "bölücülük propagandası yaptığı" iddiasıyla İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesinde dava açılmasına dayanıyor. Yaşar Kemal davalık olan makalesinde Kürtler'in baskılar altında acımasızca ezildiğini, açlıktan kırılıp etnik katliamlara kurban gittiğini, Anadolu'nun dört bir yanına sürgün edildiklerin, dillerinin kanunla yasaklandığını ve kendilerine "dağ Türkleri" denilerek yok sayıldıklarını belirterek Devleti eleştiriyordu (Radikal 7 Ocak 2007). Yaşar Kemal'e açılan bu dava üzerine iki ayrı sivil itaatsizlik eylemi gerçekleştirilir. Öncelikle Yaşar Kemal'e destek vermek için 23 Ocak 1995 günü Beşiktaş DGM'de hazır bulunan yüzlerce kişi, bir imza kampanyası başlatıp Yasar Kemal'in suç sayılan düşüncelerine ortak olurlar. Eylemciler alttaki metnin altına imza atıp düşünce suçu işlediklerini bizzat ihbar ediyorlar.

> *"İçeriğini onaylasam da onaylamasam da; sırf "Düşünceleri Açıklama Özgürlüğü"ne duyduğum saygı gereği olarak, yasal baskı altına alınmak istenen*

düşüncelerin tümünün altına imzamı atıyorum. Bu imza yüzünden bana verilebilecek her türlü cezayı onurla taşıyacağımı duyuruyorum" (Duman 2009).

Bunun dışında Yaşar Kemal'e destek olmak için yazarlar o dönemde suçlanan makalelerden oluşan "Düşünceye Özgürlük" adlı kitabı 1080 kişinin imzasıyla yayınladılar. Bu kişiler kitabın yazarı olarak toplu halde sivil itaatsizlik eyleminde bulundular. 1080 kişinin yayınladığı bu kitap da tıpkı Yaşar Kemal'in makalesi gibi mahkemelik oldu. 185 kişinin yargılandığı bu davalar, "Düşünce Suçu'na Karşı Girişim" in sözcülüğünü yapan Şanar Yurdatapan'ın ifadesiyle, bu kadar ünlü kişiyi birden hapse tıkmaya cesaret edemedikleri için erteleme ile bitti (panel.stgm.org.tr). Düşünce Özgürlüğü" sivil itaatsizlik eylemleri bu eylemden sonra da sürmeye devam etti. 2000 bin yılında bu sefer sivil itaatsizlik alanında dünya rekoru bir katılımla bir sivil itaatsizlik eylemi gerçekleştirildi. Önceki davalarda mahkemeler "düşünce suçu" konusuna kalıcı bir çözüm bulmak yerine davaları ertelemesi üzerine aralarında RP nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan ve HADEP Genel Başkanı Murat Bozlak'ın düşünce suçu sayılan yazılarının da olduğu "Düşünceye Özgürlük: Herkes İçin" adlı kitap yayınlanır. Kitaptaki makalelerin yazarları dışında kitabın yayıncısı olarak 77 binden fazla kişi imza atıp düşünce suçu işlediğini şu ifadelerle ihbar eder.

İçinde Prof. Dr. Necmettin Erbakan, Hasan Celal Güzel, Murat Bozlak, Akın Birdal ve Eşber Yağmurdereli'nin yargılanıp ceza almalarına neden olan sözlerinin yer aldığı "Düşünceye Özgürlük: Herkes İçin" adlı kitaba bilerek ve isteyerek yayıncı oldum. Başka hiçbir diyeceğim yoktur (Yeni Şafak 20 Şubat 2001).

Bu girişimin benzer sivil itaatsizlik eylemleri 2006 yılına kadar devam etti. Toplam 7 kitap ve içinde suç sayılan makalelerin olduğu 50 ye yakın kitapçık yayınlandı. Eylemler zaman içinde oldukça pratiklik de kazandı. Eylemciler düşünce suçu barındıran metinleri isimleriyle birlikte fotokopiyle çoğaltıp dağıttıktan sonra suç unsuru tamamlanınca kendilerini ihbar ediyordu (İnce 2014b). Bu girişimin en son sivil itaatsizlik eylemlerinden birisi de yakın zamanda Ahmet Şık'ın imamın ordusu adlı kitabının yayınlanmadan polis

tarafından bilgisayarlardan toplatılması üzerine, düşünce Suçu'na Karşı Girişim" in sözcülüğünü yapan Şanar Yurdatapan'ın yasaklı kitabı temin edip internet ortamında yayınlayıp dağıtması eylemidir. Şanar Yurdatapan imamın ordusu adlı kitabı temin edip dağıttıktan sonra eylemini bir mektupla başsavcılığa ihbar da ediyor (bkz. Ek 1)

Eylemler Türkiye'de gerçekleştirilmiş en başarılı sivil itaatsizlik girişimlerinden birisidir. Öncelikle yazdıkları metinler dolayısıyla haklarında dava açılan kişiler ya ceza almadılar ya da aldıkları cezalar ertelendi. Bunun dışında bu eylemler süreç içinde devlet kurumlarını adeta çaresiz halde bırakmıştı. Zaman içinde artık savcılar kendilerini ihbar eden eylemciler hakkında dava açmamak için direnmeye başladılar (İnce 2014b).

6. Bir Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Sivil Cuma Namazları

Erich Fromm *İtaatsizlik Üzerine Denemeler* adlı kitabında itaat konusunda şunları söylüyor: "Eğer insanoğlu kendini öldürürse, bunun nedeni ölüm düğmelerine basmayı emredenlere itaat etmek olacaktır. Bu da, insanın korku, nefret ve hırsın ilkel tutkusuna, ayrıca milliyetçi gurura ve devlet egemenliğine itaat etmesidir" (Fromm 1990: 9). Her okuyucu Fromm'un bu cümlelerindeki sarsıcı ciddiyeti algılar mı bilinmez ama itaat meselesi, her zaman insanlığın sonunu getirebilecek kadar olmasa da, göründüğünden daha fazla ciddiyet arz ediyor. Ve yine Fromm'un aynı eserinde vurguladığı gibi, her itaatin bir erdemsizlik ve itaatsizliğin de bir erdem olduğunu söylemek iddialı olmakla beraber, erdemin özellikle yöneticilerin adaletsiz veya yasaların haksız olduğu bir toplumda çoğu durumda itaatsizliğe refakat ettiğini söylemek çok da yanlış olmaz. Yöneticilerin adaletsiz veya yasaların haksız olduğu bir toplumda erdem ve itaatsizlik arasındaki bu yakınlık, özellikle çoğu zaman itaatin kayıtsız şartsız bir erdem olarak ve ister devlete karşı ister yöneticiye karşı olsun itaatsizliğin de bir günah olarak kabul edildiği dini hayatla ilgili bir adaletsizliğe veya haksızlığa karşı yapılan bir itaatsizliği daha da bir anlamlı kılmaktadır. İşte Türkiye'de 2011 yılından 2013 yılına kadar devam eden "Sivil Cuma Namazları" bu açıdan son derece önem arz eden bir sivil itaatsizlik eylemidir. Çünkü sivil cuma namazları, Türkiye'de özellikle dini alanda var olan haksız ve adaletsiz uygulamalara ve politikalara karşı gerçekleştirilmiş olan bir itaatsizlik eylemidir. Bunun da ötesinde bir dini ibadet üzerinden gerçekleştirdiği itaatsizlik ile sivil cuma namazları, Türkiye'de itaat ve itaatsizlik hakkında özellikle dini çevrelerde var olan hâkim anlayışa önemli bir itiraz geliştirmiştir. İşte bu yüzden sivil cuma namazları, sadece bir siyasi hareketin veya partinin desteklediği herhangi bir toplumsal hareket olarak kabul edilemez.

İşte bu düşünsel arka plandan yola çıkarak çalışmanın bu bölümünde de hem önceki bölümlerde analiz edilen sivil itaatsizlik literatürü, hem Türkiye'de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemlerinin analiz edilmesiyle ortaya çıkarılan sivil itaatsizlik atmosferi ve hem de sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştiren

Melleler'le yapılan mülakatlar bağlamında sivil cumaların bir sivil itaatsizlik eylemi olarak tartışılması hedeflenmektedir.

Bunun için öncelikle sivil cumalar temel yönleriyle tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu bölümde sivil cuma namazlarının ne zaman başladığı, nerelerde düzenlendiği, sivil cuma namazlarının hangi mekânlarda kılındığı, ne zaman sonlandırıldığı, sivil cuma namazlarına devletin, medyanın veya polisin nasıl tepkiler verdikleri gibi konular genel hatlarıyla özetlenerek, sivil cuma namazları temel yönleriyle tanıtılması amaçlanmaktadır.

Sivil cuma namazlarının dile getirdiği talepler veya şikâyetler yeni ortaya çıkmış haksızlıklar veya adaletsizliklerle ilgili değildir. Aksine bu şikâyet ve taleplerin geçmişi, cumhuriyetin kuruluşuna kadar götürülebilir. Bu yüzden sonraki adım olarak sivil cumaların nasıl bir tarihsel arka plana sahip olduğunu tartışacağız. Bu bağlamda özellikle Türkiye Cumhuriyetinin bir ulus devleti olarak kurulması ve devletin din alanına müdahaleleri gibi konulara değineceğiz.

Daha sonra bulgular ve değerlendirme bölümünde sivil cumaları gerçekleştiren Melleler'le yapılan mülakatları analiz ederek, sivil cuma namazlarının gerekçeleri, amaçları, şikâyetleri, talepleri ve yöntemlerinin neler olduğu, sivil cuma namazlarının sivil itaatsizlik eylemlerinin kriterlerini taşıyıp taşımadığı ve ne ölçüde sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebileceği gibi konular tartışılacaktır.

6.1. Sivil Cuma Namazlarının Gerekçeleri ve Arka Planı

Sivil cuma namazlarının daha iyi anlaşılabilmesi için, sivil cumalarda dile getirilen gerekçelerin ve taleplerin dayandığı tarihsel arka planın da bir nebze bilinmesinde fayda vardır. Bu sebeple aşağıda öncelikle bugün ki sivil cumalarda da itirazın yöneldiği temel kurum olan Diyanet İşleri Bakanlığının sivil cumaların da merkezinde yer alan tartışmalar bağlamında Cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne kadar Devlet'e nasıl bir ideolojik aygıt olarak hizmet ettiğini

tartışılacaktır. Daha sonra bütün bu tartışmaların merkezinde yer alan ve bir sivil itaatsizlik örneği teşkil eden Bediüzzaman'ın itirazları ve muhalefeti analiz edilecektir.

6.1.1. Devletin ideolojik Aygıtı Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı

Bir sivil itaatsizlik eylemi olarak sivil cuma namazlarının tarihsel arka planı, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus devleti olarak kurulmasına dayandırılabilir. Burada sivil cuma namazları bağlamında önem arz eden iki noktadan bahsedilebilir. Birincisi Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra yerine bir ulus devleti olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendisini kurulduğu coğrafyada yaşayan toplumlardan sadece bir etnik gruba ait olarak kabul etmesini sayabiliriz. Bunun sonucunda da Cumhuriyetle birlikte Türkiye'de hayatın her alanında kendisini gösteren Türklüğe dayalı yoğun bir uluslaşma çalışması başlamıştı. İkinci olarak da yeni Cumhuriyet'in kendisini laik bir devlet olarak kabul etmesi ve Fransa'dan aldığı dini öteleyen laiklik anlayışıyla özellikle dini alanda gerçekleştirdiği reformlarla din üzerinde uyguladığı yoğun bir baskıdan bahsedebiliriz. İşte o dönemde de Türkiye'deki diğer Müslüman halklar gibi Kürtler'in de rahatsız olduğu bu iki nokta, Cumhuriyetin kurulmasından 90 yıl sonra gerçekleştirilen sivil cuma eylemlerinin anlaşılması açısından da önem taşır. Bu iki noktanın sivil cuma namazları bağlamında esas önemleri ise, sivil cuma namazlarında da eleştirilen temel kurumlardan biri olan Diyanet İşleri Başkanlığının her iki hedefe ulaşmada Cumhuriyet rejimlerine bir ideolojik aygıt olarak hizmet etmiş olmasıdır.

Bu bölümde bahsedeceğimiz "Devletin İdeolojik Aygıtı" kavramı, Fransız felsefeci Louis Althusser tarafından ortaya atıldı. Devletin Baskı Aygıtı ve İdeolojik Aygıtı ayrımına giden Althusser, Devletin vatandaşlarına bir ideolojiyi veya düşünceyi empoze etmek amacıyla sadece polis gibi baskı araçlarını kullanmadığını, aynı zamanda ideolojik araçları da kullandığını savunur (Althusser 2003: 87). Althusserci anlamda devletin ideolojik aygıtları, laikliğe yapılan güçlü vurguya rağmen özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye'de ki dinsel kurumlar için de söz konusudur. Bilindiği gibi yeni kurulan

Türkiye Cumhuriyeti, kendisini laik bir devlet olarak kabul ediyordu. Cumhuriyetin laiklik anlayışında öne çıkan temel noktalardan birisi de din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıydı. Bu da dinin siyasetten ve devlet işlerinden uzaklaştırılmasının yanında kaçınılmaz olarak devletin de din alanından çekilmesini gerektiriyordu. Ancak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği düşüncesi laikliğin meşrulaştırılmasında temel argüman olarak kullanılmasına rağmen, Türkiye'nin laiklik tecrübesinde durum böyle değildi. Çünkü yeni Cumhuriyet dini tamamen kendi haline bırakmamıştı. Özellikle saltanatın ve Hilafetin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin kaldırılması, Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat kanununun getirilmesi gibi yeniliklerle dinin devlet işlerinden tamamen arındırılmasına karşın, devlet din alanından çekilmemişti (Günay vd. 1997: 123-133, Koştaş 1999: 189**)**. Bütün bu adımların yanında devlet, Cündioğlu'nun (2012: 4) da belirttiği gibi gerek Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla, gerekse de kendi aldığı kararlarla din alanına sürekli müdahalede bulundu. Be şekilde devlet, hem dini kontrolü altında tutmuş hem de resmi ideolojiye uygun olarak kullanmıştır.

Taslaman'a (2011: 114) göre Cumhuriyet'in dinsel kurumlara yaklaşımı üç farklı başlıkta özetlenebilir. Devlet dinsel kurumları ya gücünü yok etme, ya kontrol etme ya da ideolojik aygıt olarak kullanma yoluna gitti. Yok edilen kurumlar arasında yeni devletin ideolojisine ve kurduğu ideolojik aygıtlara rakip olabilecek olanlardan Halifeliği sayan Taslaman, yeni devletin kontrol etmeyi amaçladığı kurumlara da camileri örnek verir. Camilerin yönetimlerinin ve görevlilerinin atanması önce Evkaf Umum Müdürlüğü'ne daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredildi. Taslaman'a göre tüm bu değişiklikler camiyi, hutbeyi ve imamla müezzin gibi görevlileri kontrol altında tutma, gereğinde bunları devletin ideolojisi ve menfaatleri doğrultusunda kullanmaya yönelikti.

Yeni kurulan devlet, yoğun bir uluslaşma veya Türkleştirme süreci söz konusuydu. Devletin bu süreçteki amacı, yeni kurulan ulus devlete "tek" bir millet yaratmaktı. Bunun için devlet, Bali'nin (1998) de ifade ettiği gibi ülke sınırları içinde yaşayan tüm etnik unsurları "tek dil-tek ülkü-tek hars" anlayışıyla bir millî kimlik, bir Türklük potasında eritmeyi amaçlıyordu. Bu doğrultuda toplumsal hayatın her alanında yoğun Türkleştirme çalışmalarına başlandı. Bu

Türkleştirme politikaları kapsamında pek çok kurumun, devlete ideolojik birer aygıt olarak hizmet ettiği söylenebilir. Milli Eğitim Bakanlığının "tek milleti"in fertlerini eğitmede ve yeni devlete "makbul vatandaş" yetiştirmede, Türk Dil Kurumunun Türkçe'yi tek dil olarak yaygınlaştırmada ve Türk Tarih Kurumunun da ulusçuluk için tarihi yeniden yorumlayıp yeni ulus devlete resmi bir tarih oluşturmada devlete ideolojik birer aygıt olarak hizmet ettikleri söylenebilir (Ateş 2007: 94-98).

Bu Türkleştirme sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığının da devletin ideolojik bir aygıtı olarak işlev gördüğünü söylemek yanlış olmaz. Bir ideolojik aygıt olarak Diyanet İşleri Başkanlığının yerine getirdiği işlevleri iki grupta ele alabiliriz. Birincisi devletin diğer bütün kurumları gibi Diyanet İşleri Başkanlığı da Türkleştirme çalışmalarında yer aldı. Bu kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığına düşen görev, dinin Türkleştirilmesi ya da, Yusuf Akçura'nın ifadesiyle İslam'ın millîleştirilmesiydi (Georgeon 1996'dan aktaran, Cündioğlu 2012: 4). Bir ideolojik aygıt olarak Diyanet İşleri Başkanlığının yerine getirdiği diğer bir işlevin de, yeni devletin dini kontrol altında tutması ve devletin hizmetine sokmasında oynadığı rol olduğunu söyleyebiliriz.

Yeni devletin dini millîleştirmesi büyük oranda ibadetlerin Türkçeleştirilmesi şeklinde gerçekleşti. Bu noktada en dikkat çekici ve toplumsal hafızada en fazla yer edinen uygulama şüphesiz ezanın Türkçeleştirilmesidir. Arapça aslının yasaklanması ve minarelerden ezanların "Tanrı uludur, Tanrı uludur" ifadeleriyle Türkçe okunmasında Diyanet İşleri Başkanlığı bizzat rol oynamıştı. 18 Temmuz 1932 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı müftülüklere gönderdiği 636 sayılı yazıyla ezanın ve kametlerin Türkçe okunmasını talep ediyordu (Koştaş 1999: 191, Yıldırım 2012). Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin ezanın Türkçeleştirilmesini savunurken ileri sürdüğü argüman, Diyanet İşleri Bakanlığının tam da bu bölümde ifade edildiği gibi dinin Türkleştirilmesinde ideolojik bir aygıt olarak hizmet gördüğünü ispatlar biçimde. Börekçi ezanın Türkçe okunmasını "ulusal politikaya daha uygun" olduğu gerekçesiyle savunmuştu (P. Dumont 1986'dan aktaran, Gözaydın 2009: 24).

Din alanındaki bu Türkleştirme, sadece ezanla sınırlı değildi elbette. Daha ezandan önce Ocak 1932'de Kuran Türkçe[3] okunmuştu. Cündioğlu'na (2012) göre Kuran'ın Türkçe okunması tam da dinin millîleştirilmesi amacını taşıyordu. Ona göre Cumhuriyet yöneticileri, kutsal kitabı milli dilde okunmayan bir dinin milli din olamayacağına inanıyordu. Dinin Türkleştirilmesine yönelik diğer bir adım da ibadetlerin Türkçeleştirilmesidir. Bu da namazın ve hutbenin Türkçeleştirilmesini kapsıyordu. Namazın Türkçeleştirilmesi namazda Fatiha dâhil kıraatin Türkçe yapılmasını içeriyordu. Bu yönde ilk adım 1926 yılının Ramazan ayında atıldı. İstanbul'daki bir caminin imamı cuma hutbesini Türkçe okuduktan sonra namazı da Türkçe kıldırdı. Ancak bu girişim Türkçe azanda olduğu gibi kabul görmedi. Burada belirtmek gerekir ki Diyanet İşleri Başkanlığı da bu girişime tepki göstererek namazı Türkçe kıldıran imamı görevden aldı (Cündioğlu 2012). Ancak buna karşın Diyanet İşleri Başkanlığı 6. Mart 1933 yılında müftülüklere gönderdiği bir yazı[4] ile minarelerde okunan salavat ve tekbirlerin Türkçe okunmasını kararlaştırmıştı. Genelgede Diyanet İşleri Başkanlığı üç ayrı salavat gönderip bunlardan birinin okunmasını talep ediyordu. Bu salavatlardan birisi şu sekildeydi:

Tanrı elçisi Muhammet salat sana selam sana

Tanrı sevgilisi Muhammet salat sana selam sana

Tanrı elçileri salat size selam size[5]

Diyanet İşleri Başkanlığının Türkleştirme çalışmalarındaki vazifeleri sadece cumhuriyetin ilk yıllarıyla sınırlı değildir. Kurumun bu yöndeki görevleri 1982 Anayasası tarafından da tanımlanır. Buna göre Diyanet kurumunun vazifeleri arasında "milli birlik ve beraberlik" sağlayan bir İslam anlayışının tesis edilmesi de vardı. Gözaydın'a göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2003-2005 yılları arasındaki hutbeleri üzerine yapılan bir araştırmada, "vatan, millet, milli ve Türk" kelimeleri 263 kez kullanılırken "insan hakları, eşitlik, özgürlük ve İslam kardeşliği" gibi kavramlar sadece 29 kez kullanıldı. Aynı araştırmaya göre vatan

[3] Kuran'ın Türkçe okunmasından kasıt Kuran'ın Türkçe çevirilerinin okunması değildir. Buradaki temel nokta Kuran'ın Türkçe çevirisinin, Kuran'ın Arapça olan aslının yerini alacak şekilde makam ile okunmasıdır. Bu konuda daha ayrıntılı tartışma için bkz. Dücane Cündioğlu (2012): *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*. Kapı Yayınları. İstanbul, s. 18-25.

[4] Yazının Elazığ ve Afyonkarahisar Müftülüklerine gönderilen orijinal hali için bkz. ek 2.

[5] Kaynak: http://belgelerlegercektarih.com/tag/tanri-uludur/

sevgisi ifadesi Allah sevgisi ifadesinden daha fazla kullanılmış (Gözaydın 2009: 165-166).

Devletin ideolojik bir aygıtı olarak Diyanet İşleri Başkanlığının yerine getirdiği ikinci önemli hizmet de yeni devlette dinin kontrol altına alınması ve devletin ihtiyaçları doğrultusunda bir propaganda aracı olarak kullanılmasıdır. Burada öne çıkan en önemli nokta, Diyanet İşleri Başkanlığının yeni Devlet'in politikalarının ve özellikle din alanındaki yeniliklerinin meşrulaştırılmasında ve halka kabul ettirilmesinde bir propaganda görevi yerine getirmesiydi. Diyanet İşleri Başkanlığının bu amaç için başvurduğu en önemli enstrüman şüphesiz hutbe ve vaazlardı. Zira Taslaman'ın da belirttiği gibi Cumhuriyet'in kurucu kadroları, caminin halka nüfuz etmedeki öneminin farkındaydılar.

> Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde okuryazar oranının düşüklüğü, televizyon gibi araçlarla kitlelere ulaşımın mümkün olmadığı hatırlanırsa; kitapların veya televizyon programlarının insan zihnini uyandırmasına, yeni sorunlarla karşılaşmasına ve bunlar hakkında yeni çözümler benimsemesine olanak vermeyen bu ortamda, "söz" ile nüfuzun belki de en etkili ortamı olan hutbelerin ve vaazların önemi daha iyi anlaşılır (Taslaman 2011: 115).

Bu yüzden Cumhuriyet yönetimi için vaazlar ve özellikle cuma hutbelerinin kontrolü oldukça önemliydi. Mustafa Kemal'in de bizzat bir camide hutbe vermesi bunun bir göstergesidir. Cuma hutbelerinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bir propaganda aracı olarak Cumhuriyet idarecilerinin hizmetine sunmasının en çarpıcı örneklerinden birisi, Diyanet İşleri Başkanlığının şapka kanununa destek olmak amacıyla hutbelerinde şapka takmanın bir cihat olduğunu okutmasıdır (Yıldırım 2012). Oysa tersine o dönemde şapka kanunu, özellikle dini gerekçelerle çok yoğun itirazla karşılaşmıştı. Şapka kanununa muhalefet ettiği gerekçesiyle bir İslam âlimi olarak bilinen İskilipli Atıf Hoca idam edilmişti.

Cuma hutbeleri bu güne kadarki bütün hükümetler döneminde olduğu gibi Cumhuriyet yönetimi döneminde de milliyetçi propagandanın yapıldığı bir araç olarak kullanılıyordu. Diyanet İşleri Başkanlığının son dönemlere kadar devam eden içinde her ay okunmak üzere 4 hutbenin bulunduğu dergi yayınlama

uygulamasının benzerine o dönemlerde de rastlamak mümkündü. Dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı daha sonra Diyanet İşleri Başkanı olacak olan Ahmet Hamdi Akseki'ye 1920'lerde içinde 51 hutbenin bulunduğu "Türkçe Hutbe" adlı bir hutbe kitabı hazırlatır. Hazırlanış amacı Türkçe hutbenin yaygınlaştırılması olan bu kitaptan "Vatan Müdafaası", "Türk Hava Kurumu'na yardım", "Askerlik şerefi" gibi hutbe konularından, cuma hutbelerinin o dönemde de bir propaganda aracı olarak kullanıldığı görülebilir (Taslaman 2011: 115, Cündioğlu 2012: 36).

Özet olarak ifade etmek gerekir ki, bugün hala Türkiye'nin gündeminde olmaya devam eden Diyanet İşleri Başkanlığının özerk olmaması, dinin devletin kontrolünde olması, dinin devlet tarafından bir araç olarak kullanılması, cuma hutbelerinin sadece Türkçe okutulması ve cuma hutbelerinin milliyetçi, devletçi içeriği gibi sorunlar Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak varlığını devam ettirmişlerdir. Bunun yanında bu sorunlarla ilgili bugün de eleştirilen kurumların başında gelen Diyanet ileri Başkanlığının, bahsedilen bu sorunların ortaya çıkmasında ve bugüne kadar devam etmesinde önemli bir pay sahibi olduğu söylenebilir.

6.1.2. İlk Kürt Sivil İtaatsiz: Bediüzzaman Said-i (Kurdi) Nursi

Türkiye'deki sivil itaatsizlik literatürü çok fazla değinmese de, Risale-i Nur külliyatının yazarı Bediüzzaman Said Nursi aynı zamanda sivil itaatsizlik tartışmaları açısından da önemli bir şahsiyettir. Özellikle bir önceki başlık altında sivil cumaların tarihsel arka planından bahsederken anlatılan ve erken Cumhuriyet dönemine damga vuran laiklik, Türkleştirme, uluslaşma, Türkçe ibadet gibi tartışmaların içinde olan Said Nursi pek çok konuda muhalif bir tutum sergileyerek bir itaatsizlik örneği sergiledi. Bunun yanında hem Müslüman bir Âlim olması hem de bir Kürt olmasından dolayı, Bediüzzaman bu çalışma için ayrı bir öneme sahiptir. Bu bölümde de onun muhalefet geçmişini sivil itaatsizlik bağlamında ele almaya çalışacağız.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Said Nursi'nin hayatı genel olarak eski Said ve yeni Said olmak üzere iki ayrı dönemde ele alınır. Bu ayrım aynı zamanda Said Nursi'nin muhalif kimliğinin her iki dönemde birbirinden farklılık arz etmesi açısından da önem taşır. Genel itibariyle Said Nursi'nin muhalif kimliğinin eski Said döneminde daha belirgin olduğu söylenebilir.

Said Nursi'nin muhalif kimliği henüz medrese yıllarında kendini göstermişti. Medrese eğitimi sırasında sık sık yer değiştirmesi ve gittiği medreselerde sürekli sorunlar yaşaması temel olarak Said Nursi'nin tahakkümü reddetmesine ve muhalif kimliğine dayandırılır. Aralarında Şerif Mardin'in de olduğu bazı düşünürlere göre Said Nursi'nin bu düzensiz eğitimi sırasında muhalif olduğu merci ise medrese Şeyh'inin otoritesidir. Mardin'e göre Bediüzzaman, Şeyhler tarafından oluşturulan otoriter yapıyı inkâr eder. (Dursun 1996: 629, Mardin 2007: 115). Bu da Bediüzzaman'ın henüz medrese yıllarında itaatsizlik ettiği merciin Şeyhlerin otoritesi olduğu söylenebilir. Bu Ancak burada belirtmek gerekir ki, Said Nursi'nin bu düzensiz medrese eğitiminin onun muhalif kimliğiyle açıklanabileceği fikrine karşı çıkan fikirler de vardır. Buna göre Bediüzzaman'ın medreselerde gösterdiği bu sorunlu tutum, aslında onun üstün öğrenme yeteneği ve zekâsıyla açıklanabilir. (Canlı ve Beysülen 2010: 52-53). Gerçekten de Said Nursi'nin üstün öğrenme yeteneği ve zekâsı, eğitim sürecinde kendini gösteriyordu. Mardin'in de değindiği gibi Bediüzzaman normalde 20 yılda alınabilecek eğitimi 3 ayda tamamlayabiliyordu (Mardin 2007: 117).

Said Nursi'nin Eski Said döneminde muhalifliğinin ilk örneklerini, kendisini II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da göstermiştir. Bediüzzaman İstanbul'a gittikten sonra bir şekilde akıl hastanesine sevk edilir. Yaygın kanaat Said Nursi'nin bir iftira sonucu II. Abdülhamid tarafından akıl hastanesine kapatıldığı yönündedir. Ancak Canlı ve Beysülen'e (2010: 109-111) göre Said Nursi'nin akıl hastanesine kapatılması onun İstanbul'da Kürtler'le kurduğu ilişkiler, Kürt kimliği, kılık kıyafeti ve muhalif tavrı ile ilgilidir. Said Nursi de akıl hastanesine kapatılmasının Kürt olmasıyla ilgili olduğunu şu şekilde ifade ediyor. "Ey Kürdler!… Timarhaneyi kabul ettim, Kürtlüğü lekedâr etmemek için irade-i

padişahi ve maaş ve ihsan-i şahaneyi kabul etmedim" (Nursi İçtimai Dersler 2004'ten aktaran Canlı ve Beysülen 2010: 115). Bu dönem için belirtilmesi gereken diğer bir nokta da, Bediüzzaman'ın Meşrutiyet'le ilgili tartışmalarda II. Abdülhamid'e muhalif bir tutum sergilemesi ve Meşrutiyeti desteklemesidir (Dursun 1996: 630-631, Canlı ve Beysülen 2010: 239-253).

Eski Said'in muhalefet ettiği kişiler arasında Mustafa Kemal'de vardı. Mecliste namazla ilgili ve laiklikle ilgili kaygı duyduğu noktalarla ilgili bildiri dağıtan Said Nursi, kendisine tepki gösteren Mustafa Kemal'e "Paşa Paşa! Kâinatta en yüksek hakikat imandır. İmandan sonra namazdır. Namazı kılmayan haindir, hainin hükmü merduttur" diyerek itiraz tepki gösterir (Dursun 1996: 632).

Bir muhalif olarak Said Nursi, Yeni Said döneminde Eski Said döneminde olduğu kadar aktif bir muhalefet anlayışına sahip değil. Bu dönem siyasetle ilgilenmeyen ve bir nevi inziva hayatı yaşayan Said Nursi daha yumuşak bir muhalefet tarzı benimsiyor. Said Nursi'nin bu dönemdeki muhalefeti daha çok yöneticilerin aldıkları kararları uygulamama, risale ve düşünceleriyle kendini göstermiştir.

Bu türdeki en önemli itaatsizliklerinden birisi de kılık kıyafet kanununa muhalefetidir. Bediüzzaman 1925'te çıkarılan ve sarık bağlamayı din adamları haricinde yasaklayan kanuna karşı tam anlamıyla bir itaatsizlik örneği sergilemiştir. Barla'da sürgünde yaşadığı dönemde sarığı yüzünden müftülükle sorun yaşayınca sarığı çıkartması için gelen memurlara, "Başımın tüyü kadar kellem olsa… günde birer tane kesseniz… çıkarmam" diyerek geri çeviriyor. Bu sorunu sonuçta Bediüzzaman'a din adamlığı yapacağı bir mescit inşa edilerek aşılıyor (Canlı ve Beysülen 2010: 352-353).

Said Nursi'nin bu dönemde itaatsizlik ettiği diğer bir uygulama da ezanın Türkçe okunmasıydı. Bediüzzaman Barla'da sarık meselesinde onarılan mescidinde ezanı aslına uygun bir şekilde okumaya devam etmiştir. Bu itaatsizliği yüzünden kendisine herhangi bir müdahale olmasa da, onun yanında bulunanlar Eğirdir'e götürülüp sorgulanıyorlar (Dursun 1996: 634, Canlı ve Beysülen 2010: 353, Yılmaz 2015).

Son olarak Said Nursi'nin harf inkılabına karşı da bir itaatsizlik içinde olduğunu söyleyebiliriz. Harf inkılabıyla beraber Arap alfabesinin yerine Latin harflerinin getirilmesine rağmen Bediüzzaman, kendi eserlerini Arap alfabesiyle yazmaya devam ederek harf inkılabına muhalefet eder. Bunun da ötesinde harf inkılabına karşı "Hatt-ı Kuran-ı korumak" olarak adlandırılan bu muhalefet, Bediüzzaman'dan sonra da bazı Nurculuk akımları tarafından bugüne kadar devam ettirilmektedir (Canlı ve Beysülen 2010: 343).

Bunların dışında Mevlüt Uyanık ise, Said Nursi'nin kendisine teklif edilen resmi görevleri reddetmesinin de bir itaatsizlik olduğunu ifade eder. Ona göre Said Nursi, resmi bir görevi kabul etmeyerek yapılan haksızlıklara meşruiyet sağlamaktan kaçınır (Uyanık 2015: 151).

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, bir Kürt âlimi olan Bediüzzaman Said Nursi, gerek günlük hayatında karşılaştığı haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı, gerekse de Kürt ve Müslüman kimliğinin yanında siyasi fikirlerinden kaynaklı olarak yaşadığı dönemdeki yönetimlerin tasvip etmediği karar ve uygulamalarına karşı bir itaatsizlik örneği sergilemiştir. Bediüzzaman'ın bu itiraz ve itaatsizlik tecrübesini sivil itaatsizlik tartışmaları bağlamında önemli kılan diğer bir nokta da maruz kaldığı onca haksızlık, hapis ve sürgünlere rağmen muhalefetinde ve itaatsizliğinde barışçıl ve şiddetten uzak tarzını hep korumuş olmasıdır.

6.2. Sivil Cuma Namazları: Kronoloji ve Gerçekler

Sivil cuma Namazları, 2011 yılında ilk defa Diyarbakır'da Din Âlimleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (DİAY-DER) tarafından kılındı. İlk cuma namazı öncesi girişimciler camilerde Kürtçe hutbe verilmesi ve dini geceler ve kandillerde Kürtçe programlar yapılması için camilerin tahsis edilmesi talebiyle Diyarbakır Müftülüğüne başvururlar. Ancak Müftülük bu taleplere olumsuz

cevap verir[6]. Bunun üzerine girişimciler daha sonra adı “Qada Şex Seid” olarak değiştirilen Diyarbakır’daki Dağkapı meydanında ilk sivil cuma namazını kıldılar. Namazı kıldıran DİAY-DER üyesi Melle, hutbeyi de Kürtçe olarak okudu. Diyarbakır’da sivil cuma namazını kıldıran Melle, cuma namazlarını neden camide değil de sokaklarda kıldıklarını şu şekilde ifade ediyordu: "Biz camilere karşı değiliz. Camiler Allah'ın evidir herkes bilsin camiler kutsal yerlerdir. Biz sistemin camilerine karşıyız. Cemaatin önünde namaz kılan imamlara karşı değiliz. Çünkü bu hocalar Türk-İslam sentezini aşılıyor biz buna karşıyız”[7].

Diyarbakır’da başlayan bu sivil cuma namazları, kısa sürede Türkiye’nin pek çok şehrinde kılınmaya başladı. Sivil cuma namazları aralarında Diyarbakır, İstanbul, Van, Batman, Mersin, Adana, İzmir, Urfa, Cizre, Ceylanpınar, Viranşehir, Bismil, Silvan, Suruç, Siirt, Şırnak, İdil, Silopi, Kızıltepe, Nusaybin, Seyhan, Doğubeyazıt, Muş, Malazgirt, Varto, Bulanık, Hakkâri ve Yüksekova şehirlerinin bulunduğu çok sayıda şehir ve kasabada kılındı. Cuma namazları genel olarak şehirlerin büyük meydanlarında kılınıyordu. Ancak bazı yerlerde de namazlar o dönemde çeşitli sivil itaatsizlik eylemine ev sahipliği yapan demokratik çözüm çadırları, sosyal ve kültürel tesisler, spor tesisleri, BDP parti binaları veya parklarda kılındı.

Sivil cuma namazlarını genellikle medrese eğitimi almış Melleler kıldırıyordu. Eylemin amacı gereği Melleler, cuma namazı öncesi verdikleri vaazlar ve cuma hutbelerini Kürtçe okuyorlardı. Sivil cuma hutbelerinin konuları ise, sivil cuma namazların gerekçeleri ve hedeflerinin yanında genel olarak namazın kılındığı şehrin ve ülkenin gündemi ve diğer sosyal konular ve sorunlarından oluşuyordu. Ancak en fazla bahsedilen konuların başında, sivil cumalarında gerekçelerinden birisi olan dil konusu ve çözüm süreci gelir. Bunların dışında sivil cuma hutbelerinde işlenen önemli konular arasında Reyhanlı’da gerçekleştirilen ve 54 vatandaşın öldürüldüğü terör saldırısı[8], Roboski’de 34 kişinin bombalanarak öldürülmesi[9] ve Suriye’deki iç savaş[10] sayılabilir.

[6] http://www.lekolin.net/haber-2067-DIAYDER-Imam-Ozmenin-Sivil-Cuma-Ile-Ilgisi-Yok.html
[7] http://www.yuksekovahaber.com/haber/sivil-cumada-erdogana-tepki-49554.htm
[8] http://www.bestanuce1.com/mobil2/haberayrinti.php?id=41067
[9] http://www.evrensel.net/haber/20293/sivil-cumalarda-katliama-ofke-vardi

Sivil cuma namazları, 2013 yılında namazları kıldıran Melleler'in yaptığı din âlimleri toplantısında yayınlanan sonuç bildirgesi ile sona erdirildi. Bu sonuç bildirgesinde öne çıkan en önemli vurgu, sivil cuma eylemlerinin hedeflerine ulaştığının deklare edilmesiydi. Âlimler Kürtçe ibadet edilmemesine karşı bir itaatsizlik eylemi olarak başlattıkları sivil cuma namazlarının amacına ulaştığını şu şekilde ifade ettiler. "Halkımız bu sivil itaatsizlik namazlarını destekleyerek, kendilerinden esirgenen anadilde ibadet hürriyetini bir vazife bilmiştir. Anadilde ibadetlerin hükümet tarafından kamuoyuna deklere edilmesi ile sivil cumalar amacına ulaşmıştır"[11]. Sonuç bildirgesinde sivil cumalarla birlikte camilerde hutbelerin anadilde okunabileceğinin hükümet tarafından kabul edildiğinin de altı çiziliyordu. Âlimler, kâfi şekilde olmasa da netice alındığını ve sivil cumaların amacına ulaştığını belirterek sivil cuma eylemlerine son verildiğini açıkladılar.

Sivil cuma namazlarının kılındığı yerlerde en fazla dikkat çeken şey, sıkı güvenlik önlemleriydi. Namazların kılındığı yerlerde çok sayıda güvenlik görevlisi hazır bulunurdu. Sivil cuma namazları genel olarak olaysız geçtiği söylenebilir. Ancak 9 Kasım 2012 tarihinde Yüksekova'da kılınan sivil cuma namazına polis sert bir şekilde müdahale etti. Polisler namaz kılmakta olan cemaatin üzerine tazyikli şu ve biber gazi sıktı. Bu müdahaleden ayrı yerde saf tutarak namaz kılmakta olan çoğu yaşlı olan kadınlar da etkilendi[12].

Yukarıda Türkiye'de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemlerinden bahsederken, neredeyse her itaatsizlik eyleminde bir itibarsızlaştırma kampanyası yürütüldüğünü görmüştük. Benzer bir itibarsızlaştırma çalışmasından sivil cuma namazları da nasibini almıştı. Çünkü sivil cumalar hakkında medyada birbirinden farklı karalayıcı haberler yapılmıştı.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu noktada eleştiri ve karalamanın birbirinden ayırılması oldukça önemlidir. Sivil cuma namazları hakkında medyada eleştirel yazı ve haberler de yer aldı. En fazla dile getirilen eleştiri de, sivil cuma

---

[10] http://www.ozgur-gundem.com/index.php?haberID=66388&haberBaslik=Sivil%20Cuma%20namaz%C4%B1:%20Rojava'ya%20yard%C4%B1m%20edin&categoryName=Haber&categoryID=2&action=haber_detay&module=nuce

[11] http://www.ufkumuz.com/sivil-cuma-namazlarina-tamamen-son-verildi_d23567.html

[12] http://www.ilkehaber.com/yazdir/haber/sivil-cumaya-gazli-panzerli-saldiri-24260.htm

namazlarının siyasete alet edilmesi veya siyasi bir amaç taşımasıdır. Haklı veya haksız olduğunu tartışmadan bu iddianın bir eleştiri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kaldı ki bu eleştiri, sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler tarafından da dile getirildi. Bu yüzden sivil cuma namazlarının siyasi bir amacının olduğu veya siyasete alet edildiği bir eleştiri olarak değerlendirilmelidir.

Ancak sivil cuma namazları hakkında medya her zaman bu düzeyde haber yapmıyordu. Medyada sivil cumalar hakkında yer alan haberlerden bazıları, eleştiriden çok karalama veya itibarsızlaştırma çabası içindeydi. Bu haberler arasında sivil cumaların Amerika tarafından hazırlandığını iddia eden haber[13] ve sivil cuma namazlarının, amaçları halkı yanlış bilgilendirmek ve bazı suikastlar yapmak olan tetikçi ve sahte imamlar tarafından kıldırıldığını iddia eden haber[14] en dikkat çekenleriydi.

[13] http://www.postmedya.com/gundem/sivil-cumada-gladyo-uzantisi-h54875.html
[14] http://www.aksiyon.com.tr/dosyalar/sivil-tahrikte-kck-imamlari-on-safta_529094

7. Bulgular ve Değerlendirme

Bu bölümde özellikle sivil cumaları organize eden ve kıldıran Melleler'le yapılan mülakatlardan elde edilen verilerin değerlendirilmesi yapılarak sivil cumaların gerekçelerinin neler olduğu, neleri hedeflediği, hangi kurum veya kişilere mesaj vermek istediği, eylemin nasıl bir yöntem izlediği ve şiddet içerip içermediği ve eylemlere neden son verildiği gibi sorulara cevap aranacaktır. Sivil cuma namazlarını hem organize eden hem de yürüten olmaları sebebiyle bütün bu soruları en iyi şekilde cevaplayacak kişiler, sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'dir. Bu yüzden bu çalışma için sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'le yapılan mülakatlar özellikle sivil cuma namazlarının gerekçelerinin ve hedeflerinin neler olduğunun belirlenmesi açısından büyük önem taşır. Görüşme yapılan Melleler amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Bu görüşmeler sivil cuma eylemlerinin gerçekleştirildiği Diyarbakır, Van, Kızıltepe, Şırnak, Batman, Cizre, Nusaybin, Viranşehir ve Mardin şehirlerinden sivil cuma namazlarını kıldıran veya sivil cuma namazlarına destek veren toplam 12 Melle ile gerçekleşti.

Bunun yanında sivil cumalara katılmayan ve karşı olan Melleler'le yapılan mülakatların değerlendirilmesiyle bu Melleler'in sivil cumalara neden karşı oldukları ve sivil cumaların temelinde yatan itirazlar ve ulaşmak istedikleri hedefleri ne ölçüde benimsedikleri konusu da tartışılacaktır. Bu tartışmalara temel oluşturan mülakatlar ise yine aynı şehirlerden sivil cuma namazlarına katılmayan Melleler'le gerçekleştirildi. Sivil cuma namazlarına katılmayan ve karşı olan Melleler'le yapılan mülakatların bu çalışma için esas önemi, sivil cuma namazlarının itiraz ettiği haksızlıkların ve dile getirdiği taleplerin Kürtler arasında ne ölçüde genel itirazlar ve talepler olduğunun belirlenmesine olanak sağlamasıdır. Çünkü mülakatların analizlerinde de görülebileceği gibi bu Melleler sivil cuma namazlarını siyasi bulsa ve karşı olsa da, onların dile getirdikleri itiraz ve taleplere neredeyse tamamen katılıyorlar.

7.1. Sahadan Notlar

Mülakatların analizlerine başlamadan önce, hem mülakatlar sırasında veya öncesinde dikkat çeken bazı izlenimlerden, hem de kendileriyle görüşme yaptığım Melleler hakkında bazı bilgiler vermek istiyorum. Ancak yapılan görüşmelerin anonim kalmasını sağlamak için, görüşme yapılan Melleler'le ilgili sadece yaş, ekonomik gelir, Diyanet'te çalışıp çalışmadığı, mezhep, evde ağırlıkla hangi dili konuştuğu ve kendilerini herhangi bir siyasi partiye yakın hissedip hissetmediği gibi görüşmelerin anonimliğine zarar vermeyecek bilgiler paylaşılacaktır. Bu da hem bilimsel etik ilkelerine, hem de mülakatlar yapılırken Melleler'e verilen, görüşmelerin anonim kalacağı sözüne sadık kalmanın bir gereğidir.

Melleler'in yaşlarıyla başlamak gerekirse görüştüğümüz Melleler arasında, sivil cuma namazlarını kıldıran ve destekleyen Melleler'in yaşları genel itibariyle 50 ile 80 arasında değişiyordu. Bu Melleler'den sadece birisi 40 yaşın altındaydı. Sivil cumaya karşı olan Melleler ise çoğunlukla 33 ile 55 yaşları arasındaydı. Çoğunluğu medrese eğitimi görmüş olan bu Melleler'in neredeyse hepsi Şafii mezhebinden.

Sivil cuma namazlarını kıldıran imamlardan bazıları Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde daha önce imam olarak çalışmış ve emekli olmuş. Ancak diğerleri de Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde hiç çalışmamıştı. Eğitim olarak Melleler'in büyük çoğunluğu medrese eğitimi aldıklarını belirttiler. Ancak Melleler'den bazıları da imam hatip lisesi veya ilahiyat eğitimi de gördüklerini belirttiler.

Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'in hepsi, evlerinde Kürtçe konuştuklarını ifade ettiler. Bu Melleler'e kendilerini kimlik olarak öncelikle nasıl tanımladıklarını sorduğumuzda, büyük çoğunlukla kendilerini önce Müslüman sonra Kürt olarak tanımladıkları belirttiler. Ancak bir iki Melle de, önce Kürt veya önce insan gibi cevaplar verdi. Melleler'den birisi de herhangi birisini öncelemek yerine ikisini birden tercih ettiğini ifade etti. "Ben ya ben Müslüman kürdüm veya Kürt Müslümanım. Yani hangisi önde de olsa da benim için fark etmez ikisi

birlikte evet doğuştan fıtrat üzerine doğdum Müslüman ve yine ana dilim ilk öğrendiğimde Kürt. İftihar ediyorum her ikisiyle de" (Melle Abdurrahman).

Melleler'in yarısından fazlası, kendilerini herhangi bir siyasi partiye yakın bulmadıklarını ifade ediyorlar. Buna gerekçe olarak Melleler, imamların ya da din adamlarının siyasete karışmalarının doğru olmadığını gösteriyorlar.

> "Kesinlikle yani hiç bir partiye kendimizi yakın hissetmiyoruz. Şu anda mevcut olan partiler hepsi de bu sitemin partileridir. Sistemin partileri olduğu için partilerde bir imam olarak mesela medrese âlimi olarak hiç bir âlimin yani hiç bir partiye siyasi partiye intisap etmemesi lazım" (Melle Hüseyn).

Ancak böyle düşünen Melleler bile hangi partiye oy verdiği sorulunca, aslında bir siyasi partiyi destekledikleri açık bir şekilde ortaya çıkıyor. Çünkü bu Melleler, ayrıntılı bir biçimde hangi partiye neden oy verdiklerini anlatıyorlardı. Herhangi bir siyasi partiye destek vermediğini belirten Melleler arasında hem BDP, hem AKP hem de HÜDA-PAR'ı destekleyen Melleler vardı.

Bir kaç Melle de bir siyasi parti ismi vermeden kendilerini yakın hissettikleri veya oy verdikleri siyasi partinin hangi niteliklere sahip olması gerektiğini anlattılar. Bir Melle Allah'ın da bizlerden barışa ve iyiliğe taraftar olmamızı istediğini belirterek bir siyasi partiye "… dürüst insanlar ise, temel dertleri, hizmet etme derdi insan ise …"destek vermeleri gerektiğini belirtti. Bu Melle ifade etmese de BDP'yi destekliyordu. Bir diğer Melle de BDP'yi haksızlığa karşı çıktığı için desteklediğini ifade etmişti. AKP'yi destekleyenler ise gerekçe olarak çoğunlukla çözüm sürecini ifade ediyorlardı. Ancak sivil cuma namazlarını desteklemeyen Melleler'den birisi, AKP dâhil hiçbir siyasi partiyi desteklemediğini, ancak seçimlerde Erdoğan faktöründen dolayı AKP'ye oy verdiğini ifade etti.

> Oy kullanıyorum. Ben şahsen son seçimde yani kişisel olarak bu şekilde düşündüm. Hak batıl bir mücadele mevcut. Bir bütün dünya emperyalizmi hakikaten son dönemlerde İslami uyanışın önünü kesmek için bütün güçleriyle İslam'a saldırdılar. Ve İslam'ın şahsında Erdoğan'la savaştılar. Erdoğan bir Ak Partili değil, Erdoğan kişisel olarak bir Müslüman olduğu için ben onu sevdim. Ve onu destekledim yani. Yani oy versem ona, yani o İslami bakışına verdim,

> İslami görüşüne verdim, İslamı ve Müslümanları dünya mazlumlarını desteklediği için ben o şekilde onu destekledim (Melle Hüseyn).

Ancak kendilerini hangi partiye yakın hissettiklerini ifade eden Melleler de vardı. Bunlar arasında seçimlerde BDP'ye oy verdiklerini ya da kendilerini BDP'ye yakın hissettiklerini belirtenler ağırlıktaydı. Ancak AKP'ye oy verdiklerini belirten Melleler de vardı. Genel itibariyle bakıldığında, sivil cuma namazlarını kıldıranların ve destekleyenlerin kendilerini BDP'ye, sivil cuma namazlarına karşı olanların da kendilerini AKP'ye daha yakın hissettiklerini söyleyebiliriz. Sivil cumaya karşı olan Melleler arasında az da olsa HÜDA-PAR'ı da destekleyen Melleler vardı.

Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'le yapılan görüşmeler genel olarak DİAY-DER olarak bilinen Din Âlimleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneğinin bürolarında yapıldı. Ancak bunların dışında Melleler'in evinde, BDP binası veya kültür evi olarak kullanılan tesislerde de yapılan mülakatlar da vardı. Sivil cuma namazlarına destek vermeyen Melleler'le yapılan mülakatlar ise çoğunlukla Melleler'in ders verdikleri medreselerde yapıldı. Ancak bazı mülakatlar da eğitim alanında faaliyet gösteren bir derneğin binası, çay bahçesi ve kafe gibi mekânlarda gerçekleştirildi.

Melleler'in büyük çoğunluğu Kürtçe mülakat vermeyi tercih edeceklerini söylediler. Ancak çevirinin getireceği zaman kaybından kurtulmak için biz mülakatları Türkçe yapmak için ricada bulunduk. Genel olarak Melleler Türkçe mülakat vermeyi kabul ettiler. Ancak bazı Melleler Kürtçe mülakat yapmak istediklerini belirttiler. Bu Melleler'den Türkçe bilmeyen olduğu gibi, ilke olarak mülakatı Kürtçe vermek istediklerini söyleyenler de oldu. Mülakatı Türkçe yaptığımız Melleler'in çoğu, Türkçe'yi şive belli olsa da, iletişim sorunu yaşanmayacak düzeyde konuşabiliyorlardı. Ancak Türkçe'si sağlam bir iletişim kurulamayacak kadar iyi olmayan Melleler de vardı. Bu Melleler mülakat sırasında sık sık Kürtçe'ye geçiş yapıyorlardı. İletişimin, mülakatın sağlıklı olarak yapılmasını zorlaştırdığı sadece bir mülakat vardı. Bu mülakatı da 10 dakikalık kısa bir sürede sonlandırmak zorunda kaldık.

Görüşme yapılacak Melleler'in tespiti ve bu Melleler'le iletişimin kurulması tanıdıklar aracılığıyla gerçekleştirildiği için, mülakatlarda genel olarak herhangi bir güven sorunu yaşanmadı. Melleler genel itibariyle sorulan her soruya, içtenlikle ve çalışma açısından tatmin edici cevaplar verdiler. Ancak mülakatlardan birisinde, görüşme yapılan Melle'nin, mülakatta Kürtçe konuşmama rağmen ve Kürt olduğumu söylememe rağmen bize fazla güvenmediğini gözlemlemek zor olmamıştı. Bu Melle ile yapılan görüşme de, Melle'nin sürekli kendince sorun yaratmayacak cevaplar vermeye çalışması üzerine kısa sürede sonlandırıldı. Sivil cuma namazını kıldıranlardan birisi olmasına rağmen bu Melle, hem Diyanet İşlerinden, hem devletten, hem şehirdeki subaylardan hem de mülki idare amirinden son derece memnundu. Mülakatı bitirdiğimi söyleyince Melle'nin bana sorduğu soru, bu güvensizliği açık bir şekilde ortaya koymuştu. "Sen devlet tarafından gelmişsin?" (Mele Deniz).

7.2. Sivil Cumaların Gerekçeleri ve Amaçları

Öncelikli olarak sivil cumaların hangi gerekçelerle ortaya çıktığını ve neleri talep ettiğini veya hangi hedeflere ulaşmayı amaçladıklarını tartışacağız. Sivil cuma namazlarını bir sivil itaatsizlik eylemi olarak ele aldığımız çalışmamızın amacına da uygun olarak bu bölümdeki temel amacımız, bu eylemlerin temelinde ne ölçüde bir haksızlığa veya adaletsizliğe itirazın veya bir hak talebinin olduğunu tespit etmektir. Bu bağlamda öne çıkan en önemli iki nokta dil ve hutbelerin içerikleri meseleleridir. Ancak bunların yanında çözüm sürecine destek ve genel olarak Kürt sorunu da sivil cumaların gündeme aldığı diğer konulardır.

7.2.1. Din alanında dil yasağına itiraz: "Dil Allah'ın bir ayetidir ve Allah'ın ayetlerini yok saymak küfürdür".

Sivil cuma namazlarının en önemli gündemi kuşkusuz dil meselesidir. Eylemlerin ortaya çıkmasındaki en önemli gerekçelerden birisi, Kürtçe üzerinde dini alanda da ve özellikle cuma hutbeleri ve vaazlarda kendini gösteren baskı ve yasaklamalardır. Eylemciler sivil cuma namazlarını Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kürtçe'nin özellikle cuma hutbelerinde ve vaazlarda fiili olarak yasaklanmasına itiraz etmek amacıyla gerçekleştirdiler. Buna bağlı olarak sivil cuma namazlarının en önemli talebi de Kürtçe'nin camilerde, hutbelerde ve vaazlarda bir ibadet dili olarak serbest hale gelmesidir. Bunun dışında Melleler tarafından dile getirilen diğer bir talep de, Kürtçe'nin özellikle Diyanet'in bölgedeki kandil ve diğer dini günlerde gerçekleştirdiği programlarda veya organizasyonlarında da kullanılmasıdır.

Görüşme yaptığımız Melleler öncelikle dilin neden yasaklanmaması gerektiği konusu üzerinde duruyorlar. Burada Melleler, bir dilin yasaklanmasının İslam açısından da ne kadar sakıncalı olduğunu belirtiyorlar. Melleler'den birisi dilin hiçbir hükümle yasaklanamayacağını belirtiyor. "Bu diller esasen yasaklanmaz. Hiç bir hükümle, hiç bir din ile hiç bir ilimle dil yasaklanmaz. … Yani bu haksızlıktır. Dil yasağı haksızlıktır. Kimin dili yasaklanırsa, değil ki Kürtçe dili" (Mele Nuredin).

Görüldüğü gibi Melle sadece Kürtçe'nin değil, hiçbir dilin herhangi bir gerekçeyle yasaklanamayacağını ifade ediyor ve dil yasağını da haksızlık olarak niteliyor. Ancak bir dilin yasaklanmasına daha keskin ifadelerle dile getirilen tepkiler de vardı. Dillerin Allah'ın emanetlerinden birisi olduğunu belirten bir Melle, Allah'ın emanetlerinden birisini, dolayısıyla dili yasaklamanın haram olduğunu ileri sürüyor. "Dil bir Allah'ın emanetidir bu parmağımızda Allah'ın emanetidir bu parmağı nasıl boşu boşuna kessen haramdır bir dili yasaklama Allah'ın işaretini inkârıdır hiç kimsenin hakkı yok bir dili bir hakkı inkâr etmeye" (Mele Resul).

Kürtçe üzerindeki yasaklamalara diğer Melleler de benzer tepkiler gösteriyorlar. Melleler'in bu tepkilerinde öne çıkan en önemli argüman, dilin bir hak olduğu, Allah'ın bir ayeti olduğu ve kimse tarafından yasaklanamayacağı görüşüydü. İşte Melleler'in dile getirdiği Kürtçe üzerindeki yasağa olan bu tepki, sivil cuma

namazlarının da en önemli gerekçesi olarak öne çıkıyordu. Çünkü sivil cuma namazları, çoğu Melle'ye göre esas olarak tam da bu dil yasağına karşı bir tepki olarak gerçekleştirildi. "Ve o tepkiye karşı hani dedik ya Peygamber efendimiz buyuruyor ilk önce dilinle pardon elinle olmazsa dilinle ondan sonra olmazsa kalp ile karşı çıkmak lazım. Kürtler üzerinde yürütülen dil yasağı nedeniyle hutbelerde mesela Kürtçe hutbe okunmuyordu. Ve buna bir tepki" (Mele İdris). Başka bir Melle ise hutbe ve vaazların Kürtçe olmasının kendisi için ne kadar önemli olduğunu şu şekilde dile getiriyor: "O güne kadar bizim hayalimizdi. Her Kürt imamın hayali olduğu için bir gün anadilde kendi halkımızın dilinde, kendi dilimizle vaazımızı verelim, hutbemizi okuyalım. Bu bizim içimizde hep bir yaraydı bir dertti (Melle Hayri).

Kürtçe vaaz ve hutbeler üzerindeki bu yasaklamaya itiraza bağlı olarak sivil cuma namazlarının en önemli talebi de, vaazların ve hutbelerin Kürtçe okunmasının sağlanmasıydı. Görüştüğümüz Melleler sivil cuma namazlarının başka itiraz ve taleplerinden bahsetse de, dil konusundaki itiraz ve taleplerinin sivil cumaların öncelikli hedefleri olduğunu belirtiyorlar. Kendisine sivil cumaların hangi sorunların çözülmesini hedeflediğini sorduğumuz bir Melle, dile verilen önceliği açık biçimde ifade ediyordu. Melle bir kavmin varoluşunu, dile bağlıyordu. "Önce dil. Bir kavmin dili olmazsa o kavim de yok olur gider. Önce Kürtçe diliyle gerçek manada her şeyin yapılması, eğitimin yapılması, Kürtçe diliyle dinin anlatılması. Bir kavmin varoluşu dili ile olur." (Melle Zeki).

Dil konusundaki talepleri dile getirirken Melleler, özellikle insanların Türkçe bilmediğine ve hutbelerin Kürtçe olmasıyla insanlar tarafından daha fazla anlaşılacağına vurgu yapıyorlar. "İkincisi memleketimizde insanların %95 i Türkçe bilmez. Biz istedik ki vaazlarımız Kürtçe verilsin, hutbelerimiz Kürtçe okunsun. Milletimiz de onu anlasın (Mele Yusuf). "Bu millet Kürt'tür, hutbeleri Kürtçe okunsun diye. Devlete bir mesaj gibiydi. Camilerde de hutbelerin Kürtçe okunulmasını istiyorlardı. Bu da şey gibi, devleti uyarıyorlar. Bütün camilerde millet Kürt'tür hutbelerini Kürtçe okusunlar ve vaazlarını Kürtçe versinler" (Mele Bahri).

Aynı Melle bir başka ifadesinde, daha çok Kürtçe hutbe ve vaazların hak olmasına dikkat çekiyor. Bu Melle'ye göre Kürtçe hutbe ve vaaz, en az Türkçe hutbe ve vaaz kadar meşru bir haktır. Melle cemaatin Türkçe anlaması durumunda bile, vaaz ve hutbelerinin Kürtçe okunmasını talep edebileceğini belirtiyor.

> Eğer halk Kürt ise Türkçe bilse dahi, hutbenin Kürtçe olması da onun hakkıdır, vaazın Kürtçe olması da onun hakkıdır. Bu Allah'ın insanlara verdiği bir haktır. Bunu Kürtler'e de, Türklere de vermiştir. Mesela bu gün Konya'ya gidersek, ya da başka bir şehre gittiğimizde kalkıp hutbeyi Kürtçe okursak, onlar da Türk'se, onlara zulmetmiş oluruz. Bizden ne anlayabilirler ki? Hiçbir şey anlamazlar. Değil mi? Ama eğer Türkçe okursak, Türkçe anlarlar. Mesela bugün bu vatanımız Kürt olduğumuz için, onlar da hutbelerinin Kürtçe okunmasını istiyorlar, vaazlarının Kürtçe, kendi dillerinde olmasını istiyorlar ki onu anlamak istiyorlar. Türkçe bilseler dahi (Mele Bahri).

Görüldüğü gibi sivil cuma namazlarının temelinde, Kürtçe vaaz ve hutbelerin yasaklanmasına itiraz ve bu yasakların ortadan kaldırılması talebi yer alıyor. Dolayısıyla sivil cuma namazları, hem bir haksızlığa ve adaletsizliğe itiraz olarak hem de meşru bir hak talebi olarak gerçekleştirilmiştir.

7.2.2. Hutbelerin içeriklerine itiraz: Kan davasının olduğu ağaçsız köyde ormanlar haftası hutbesine itiraz.

Sivil cuma namazlarında öne çıkan diğer önemli husus da hutbelerin içerikleri meselesidir. Bu noktada iki husus ön plana çıkar. Bunlardan birincisi cuma hutbelerinin konularının Diyanet tarafından belirlenmesidir. Diğer husus da hutbelerin tek tip olması ve hutbelerin milliyetçi ve devletçi içerikler barındırmasıdır.

Sivil cuma namazlarının şikâyetçi oldukları hususların başında vaazların konularının ve hutbelerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından merkezi olarak belirlenmesi gelir. Görüşme yaptığımız Melleler'in neredeyse hepsi, bu duruma

tepki gösteriyordu. Yaptığımız mülakatların birinde Melle, Diyanet İşleri Başkanlığının hutbeleri imamlara hangi yolla gönderdiğinden bahsetti. Melle'nin anlattığına göre Diyanet İşleri Başkanlığı her ay imamlara, içinde bir ay boyunca okunması gereken 4 hutbenin olduğu bir dergi gönderiyormuş.

> 35-36 yıl imamlık yaptım. Bana devamlı dergi gelirdi. O dergilerde hutbe vardı. 4 tane hutbe vardı. Bütün imam arkadaşlarıma da aynı. Halbuki benim köyümde zulüm varsa zulümden bahsetmem gerek. Arkadaşımın köyünde faiz sorunu varsa faizden bahsetmeli. Ancak bana ve arkadaşlarıma gelen hutbeler aynı hutbelerdi (Mele Yusuf).

Hutbelerin Diyanet tarafından gönderilmesinin doğurduğu en önemli sorun şüphesiz, cuma günü okunan hutbelerin okunduğu yerleşim yerinin ya da bölgenin gerçeklerine veya gündemine çok uzak olmasıdır. Zaten bu kadar çok etnik, sosyal, ekonomik, kültürel ve iklim farklılıklarının olduğu Türkiye'de, her yerde okunan tek tip hutbenin okunduğu her yerin gerçekleri veya gündemiyle uyuşması imkânsızdır. İşte Diyanet'in buna rağmen sürdürdüğü bu tek tip hutbe uygulaması, çoğu zaman çok acayip durumlara da yol açıyor. Diyanet İşleri Başkanlığı, hutbelerin içeriği konusunda kendince bir takvim takip eder. Bu takvime göre hutbeler mesela trafik haftasında trafikle ilgili, ormanlar haftasında ormanlarla ilgili, öğretmenler gününde öğretmenlerle ilgili bir içeriğe sahip olur. Teorik olarak bu uygulama tabiiki yerinde bir uygulamadır. Ancak burada sorun teşkil eden nokta, bu hutbelerin her yerde aynı olmasıdır. Bu durumda da mesela tamamen tarım arazisine sahip olan ve ayrıca çok başka bir gündemi olan bir köyde ormanlar haftasıyla ilgili hutbe okunması gibi tuhaflıklar ortaya çıkıyor. Kendisine hutbelerin konularını nasıl değerlendirdiğini sorduğumuz bir Melle, bu çarpıcı örnekle hutbelerin merkezi olarak Diyanet tarafından gönderilmesinin neden yanlış olduğunu şu şekilde ifade ediyordu:

> Yanlıştır. Nasıl yanlış? Biz İdildeydik. İdilin Nusaybin tarafı arazidir, bir ağaç bulunmuyor. Diyanet'ten orman hakkında hutbe gelirdi, o köyün onla hiç bir alakası yoktur. Belki o gün o köyde bir kavga var, bir kız kaçırma var bir öldürme var, bir olay var. İmam günün şartlarına göre hutbe okuması lazım. Ankara'dan şey gelir orman hakkında hutbeyi verir ne faydası görecek (Mele Resul).

Bu Melle'nin verdiği örneğin neredeyse aynısını, başka bir şehirde mülakat yaptığımız diğer bir Melle de mülakat dışında sohbet ortamında dile getirmişti. O Melle de tıpkı bu alıntıda olduğu gibi, ağaçsız bir köye orman haftası hutbesi örneğini dile getirmişti. Melle ağaçsız olan köyünde iki aşiretin kavga ediyor olsalar bile, Diyanet'in imama cuma namazında okuması için ormanlar haftası hutbesini gönderdiği yönünde serzenişte bulunuyordu.

Peki, Diyanet'in bu uygulamasını Melleler neye bağlıyorlardı? Ortak bir görüş olarak Melleler, Diyanet'in bağımsız olmadığını, devletin veya hükümetin buyruğu altında olduğunu ve hutbe ve vaazların konularını da bu yerlerden gelen direktiflere göre hazırladıklarını düşünüyorlardı. "Emir Ankara'da bir bakandan bir generalden gelen bir emir, işte Allah bunu kabul etmiyor. …. Devletin verdiği görev onu okunuyordu. Müftülük veya Ankara hepsi aynı. İşte din bunu kabul etmiyor" (Mele Samed). Yine bu durumu başka bir Melle imamların devletin sözünden çıkmadığından şikâyet ederek anlatıyor. "Hutbeler herkese dilinde okunsun ki anlasın ve faydası olsun. En iyi program dediğimiz öyle bir hutbe o kadar faydası var ki, insanlığa öyle faydalıdır ki, ama imamlar bize anlatmadılar. Bize devlete göre bir şeyler anlattılar. Çünkü devletin dediğinden çıkmıyor" (Mele Osman). Melleler'in Diyanet'in devletle ilişkisi hakkındaki benzer şikâyetleri oldukça fazlaydı. Bunun yanında Melleler ayrıca Diyanet'in özerk olması yönünde taleplerini de ifade ediyorlardı. Bu konuyu çalışmanın devamında ayrı bir başlık altında daha ayrıntılı tartışacağız.

Hutbelerin Diyanet tarafından gönderilmesinin yanında hutbelerin içeriği de sivil cumaların gündemindeydi. Burada iki farklı şikâyet dile getiriliyordu. Birincisi hutbelerin konularının bütün Türkiye'de aynı olması, Melleler'in en fazla tepki gösterdiği konuydu. Bunun dışında hutbelerin bazen milliyetçi veya devletçi konular içermesi de Melleler tarafından itiraz edilen bir konuydu.

Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı bunun da ötesinde benzer bir şekilde 1990'larin sonlarından itibaren vaaz ve ezanlarında merkezi olarak okutulmasına karar vermişti. Özellikle 28 Şubat'tan sonra ortaya çıkan merkezi vaaz uygulamasıyla pek çok camide cemaat boş bir vaaz kürsüsü karşısında merkezi olarak verilen vaazı ses sistemlerinden dinliyordu. Yine merkezi ezan

sistemiyle bir şehirdeki bütün camilerde tek tip ezan okunması uygulamasını başlatmıştı (Özkan 2012). İşte cuma hutbelerinin konularının bu şekilde tek tipleştirilmesi sivil cuma namazlarının tepki gösterdiği temel konulardan biriydi. Bu sorun yapılan mülakatlarda Melleler tarafından da en fazla dile getirilen konuların başındaydı.

> Mesela Diyanet hutbesini gönderiyor. Mesela benim mahallemde başka bir olay var. İstanbul'da başka bir olay var. Hakkâri de başka. E Diyanet'in gönderdiği hutbe de Sultanahmet Camisi ile Hakkâri'nin bir köyündeki hutbe aynıdır. Biz dedik ki bu doğru değildir. Biz dedik ki gündem neyse imam hatip hutbesinde ondan bahsetsin (Mele Cemil).

Gerçekten de Melle'nin de ifade ettiği gibi, cemaati arasında kim bilir belki Türkiye'nin ve dünyanın dört bir tarafında insanların olduğu İstanbul'daki Sultanahmet Camisi ile söz gelimi Hakkâri'nin veya Balıkesir'in ücra bir köyündeki caminin hutbelerinin aynı konuyu işlemesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu tek tip hutbe uygulamasının ne kadar sorunlu olduğunu gözler önüne seriyor.

Cuma hutbelerinin tek tip olmaması gerektiğini Melleler değişik argümanlarla gerekçelendiriyorlar. Bu argümanlardan birisi de, cuma hutbelerinin tek tip olmasının İslam'a veya İslam tarihindeki uygulamalara uymadığıydı.

> Dine göre Hz Muhammed'e göre İslam'a göre Kur'an'a göre Allah'a (cc) göre bu cami ve başka mahallenin camisi aynı şeyleri söylemesi bile gerek değildir, şart değildir. Mesela bu mahallede eğer bir kavga falan olmuşsa işte buranın imamı kavganın nasıl günah olduğunu barışın ne kadar iyi olduğunu söyler. Başka mahallede başka sorun varsa o Mella o imamı ondan bahseder, hutbenin birinci şartı buydu zaten. Her imam çevresinde ne sorun varsa ondan bahseder. İşte bu devlet hep aynı. Çanakkale böyle olmuş, Atatürk bunu yapmış veya falan adam bunu yapmış, her cami aynı (Melle Samed).

Ancak en fazla dile getirilen argüman ise, tek tip hutbenin cuma namazının hikmetine veya amacına uygun olmadığı düşüncesiydi. Görüştüğümüz Melleler cuma namazının esas olarak caminin bulunduğu yerleşim yerinin haftalık bir toplantısı mahiyetinde olduğunu düşünüyorlar. Bu haftalık toplantıda da

hutbelerin o yerleşim yerinin gündeminde olan konuları veya sorunları gündemine alması gerektiğini ifade ediyorlar.

> Cuma namazının hikmeti ise şudur, cuma namazı haftalık bir program gibidir. Yani bir haftada olup biten ne varsa, iyi veya kötü ne yaşanmışsa o programda hutbede insanlara okutulur. Bir dert varsa, bir acı varsa, bir güzellik varsa. Bir güzellik varsa o hafta denir ki falan şey güzel oldu, biz bu güzelliği devam ettirelim. Kötülük olduğu zaman, zulüm ve haksızlık yapıldığında bunları birbirleriyle konuşun, herkes bir araya gelerek omuz omuza vererek çözüm bulunmaya çalışılır. Biri hastaysa ve parası yoksa para toplanılır, doktora götürülür, biri ilim öğrenmek istiyorsa ona ilim öğretilir. Hutbenin feyzi, bereketi, hikmeti bundan dolayıdır (Mele Osman).

> Bir de cuma haftada bir gündür. Cuma namazının kılınmasındaki amaç sadece namaz değildir. Gündemin o haftada, o köyde, o mahallede, o şehirde, o devlette ne olduysa, çünkü haftada bir gün Müslüman olanlar oraya gelir. O imamın da gündemden haberi olmalı. Ona göre hutbesini hazırlamalı" (Mele Cemil).

Hutbelerle ilgili dile getirilen diğer bir şikâyet de milliyetçi ve devletçi hutbe konularıydı. Bilindiği üzere cuma günü camilerde okutulan ve Melleler'e göre Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gönderilen hutbeler genel itibariyle içerik olarak içinde TBMM'nin kuruluş tarihi olan 23 Nisan, cumhuriyetin kurulduğu tarih olan 29 Ekim ve Mustafa Kemal'in ölüm tarihi olan 10 Kasım gibi gün ve tarihlerin bulunduğu resmi bir takvimi takip eder. Bu takvime bağlı olarak hutbelerde milli gün ve tarihlere uygun konular işlenir. İşte Melleler'in itiraz ettiği husus da genel itibariyle milliyetçi ve devletçi olan bu hutbe konularıdır.

> "Sivil cuma namazı sadece anadilde hutbe ve vaaz değil. Bazen anadilde hutbe ve vaaz de yetmiyor. Bazen, mesela Kürtler'in asıl talebi şu değil. Anadilimde bana vaaz ve hutbe verilsin de içeriği ne olursa olsun. Böyle bir talep yok. Kürtler anadilde asimilasyon istemiyor. Bugün ki okunan hutbeleri tamamen hiç içeriğine ruhuna dokunmadan Kürtçe'ye cevirsen, belki halkın rahatsızlığı eskisinden daha artar. Eğer o milli terimler, milli cümleler Kürtçe yapılsa halk daha da büyük bir tepki gösterir" (Mele Hayri).

> Cizre'de gel Çanakkale savaşları hadi oda olabilir Çanakkale'deki şehitler genellikle bizden var hep türlü halktan var hep onlara da saygımız var ama bişey için mücadele etmişler bi plajdan bahsetmek Cizre'de uygun değil tabi o halkın sorunları neyse güncel sorunlar neyse ondan bahsedeceksin ve anlayacağı dilden bahsedeceksin hutbeyi okuyacaksın o zaman amaca ulaşırsın (Mele İdris).

Yukarıda Melleler'in hutbe konularının tek tip olmasını, Diyanet İşlerinin bağımsız olmamasına ya da devletin veya hükümetin buyruğu altında olmasına dayandırdıklarını söylemiştik. Melleler hutbelerin milliyetçi ve devletçi içeriklerini de yine Diyanet İşlerinin özgür olmamasına dayandırıyor. (Diyanet İşlerinin) "Özgür olmamalarını ben 10 yıl önce anladım. ... Mesela hutbelerin Türkçe okunması. Mesela ağustos bayramı, zafer bayramı, diğer bilmem birçok böyle insanları, nasıl diyeyim bilgi amaçlı adı altında aslında hiçbir şeye, hiç gerek olmayan konularda hutbe hazırlamaları. Bunların hepsi onların delilidir" (Mele İhsan).

Buraya kadar olan kısımda Melleler'in cuma hutbeleri konusundaki itirazlarından bahsettik. Peki, hutbelerin konularının neler olması gerekir? Diyanet'in hutbelerle ilgili uygulamalarına itiraz eden Melleler, itiraz ettikleri konularda doğru uygulamaların nasıl olması gerektiğini de paylaşıyorlar. Öncelikle Melleler, hutbelerin merkezi olarak değil de her caminin bulunduğu mahalle veya köyün ihtiyaçları ve gündemi göz önüne alınarak camilerin imamları tarafından belirlenmesi gerektiğini dile getiriyorlar.

> Bir de hutbenin okunduğu yerin durumu ile ilgili olmalıdır. İmamın okuduğu hutbe, o mahallede, o çevrede ne varsa imamın ondan bahsetmesi gerek. Bizim mahallemizde inanlar birbirlerine zulmediyorlar. O zaman zulümden bahsetmem gerek. Başka bir yerde faiz sorunu varsa faizden bahset. Bu şekilde insanları uyarmaktır (Mele Yusuf).

Yukarıda da belirtildiği gibi cuma namazının caminin bulunduğu yerleşim yerinin haftalık bir toplantısı olarak tanımlayan Melleler'in çoğu, hutbelerin konularının da caminin bulunduğu yerleşim yerinin gündemi veya sorunları ile ilgili olması gerektiğini savunurlar.

> “Bu hutbelerin dedim ya bir imam hutbe okurken o köyde o haftalık … o köyde ne olmuşsa ne sorun varsa o sorunla ilgilenir. … Hutbenin farz kılınışı her hafta o köyde o mahallede ne olmuşsa o imam ona göre söylesin, farz kılınışın sebebi budur birinci şartı budur” (Mele Samed).

Hutbelerin konularıyla ilgili tartışmada öne çıkan bir başka unsur da gündem faktörüdür. Melleler hutbelerin gündemdeki konulardan bahsetmesi gerektiğini savunuyorlar. Buna bir örnek de mülakatların yapıldığı tarihten kısa süre önce meydana gelen üzücü Soma maden faciasıydı. O sıralarda bir cuma namazında, Türkiye’nin pek çok camisinde hutbeler maden faciasını gündemine almıştı. İşte Melleler Soma maden faciasının imamlar tarafından hutbede konu edinmesinin yerinde ve hutbenin anlamına uygun olduğunu savunuyorlar.

> Dünyanın gündeminde Müslümanlarla ilgili ne varsa o konu anlatılmalıdır. Bir Müslüman başka bir Müslümanın derdiyle dertlenmiyorsa o Müslüman değildir. Örneğin memleketimizde bir sorun varsa ondan bahsedilmelidir. Örneğin Manisa da gelen (Soma) olay camilerde anlatılabilir, meşrudur. Gündem budur. Şimdi bugün gündemimiz Kürtler’in hakları ve hukuklarıdır. Hutbelerde bu haklara değinebilir (Mele Bahri).

> Şimdi, 300 insanımız gitti, insandır. … işte onlar insan hem de biz onları Müslüman olarak kabul ediyoruz. Biz onlar gibi değiliz hiç kimse gibi değiliz. o hutbelerin onların bahsedilmesi gereklidir iyidir … kaza büyüktür biz de söyledik biz bile taziyeler bazen oluyor, taziyelerde konuşurken onlara dua ediyoruz. O olabilir. O haftanın konusudur (Mele Samed).

> Ama bazen de böyle bütün Türkiye'yi ilgilendiren, mesela geçen hafta Soma'yla ilgili mesela. Haktı da yani böyle bir toplumsal bir felaket bir sorun olduğu zaman, yani herkesin ona ilgi duyması doğaldır. Çünkü herkes o haberi izliyor. Herkes müpteladır herkes o sorunu dinlemek istiyor öğrenmek istiyor (Mele Hüseyn).

Melleler’in Soma maden faciasının tüm Türkiye çapında hutbelere konu olmasını doğru bulmaları, onların Diyanet’in tek tip hutbe uygulamasına karşı

gösterdikleri tepkiyi akla getirir. Bu örnek, Melleler'in bütün camilerin cuma hutbesinde aynı konudan bahsetmesine gösterdikleri tepkinin kategorik bir tepki olmadığını gösterir. Çünkü Soma maden faciasında olduğu gibi eğer bir konu bütün Türkiye'nin gündemindeyse, bütün camilerde hutbe konusu olmasında bir sorun yoktur. Bunun da ötesinde Melleler, cuma hutbelerinin gerekli olduğunda Dünya gündeminden de bahsedebileceğini belirtir.

7.2.3. Sivil cumaların diğer gerekçeleri

Sivil cumaların nedeni olarak Melleler, Kürtçe'nin hutbe ve vaazlarda yasaklanması ve hutbe ve vaazların içeriğinin yanında başka sebeplerde dile getiriyorlardı. Bu gerekçelerin başında dinin iktidarın tekeline girmesi geliyordu. Burada öne çıkan nokta, Melleler'in devletin din politikasına yönelttiği eleştirilerdir. Melleler, devletin din alanına müdahale ettiğini, oysa dinin bağımsız olması gerektiğini düşünüyorlar. Yine Melleler, devletin dini aynı zamanda bir araç olarak da kullandığını ileri sürüyor. "Ne zaman lazım olursa kriko gibi, arabanın krikosu gibi ne zaman lazım olsun dini kullanıyorlar çünkü din bağımsız değil" (Mele Resul). Dinin bağımsız olması gerektiğini ifade eden Melleler, sivil cumaların bir nedeninin de bu yanlış din algısına bir tepki göstermek olduğunu belirtiyor. "Sivil cuma namazlarına dediğiniz gibi neden ihtiyaç vardır? Memleketimizde, şehrimizde hatta ki tüm İslam coğrafyasında İslam diye bir şeyin olmadığını, İslam'ın ismi var ama uygulaması hiç olmadığı için onu gerek duyduk" (Mele Samed).

> Diyanet İşleri Başkanı var. Ama Emeviler'den itibaren gerçekten din sürekli iktidarların tekeline girdiği için tam İslam'ı yaşayamıyorlar. İktidar tekelinde olduğu için oysa din bağımsız olmalıdır. İnsanın vicdanıyla ilgili bir şeydir. Bu bir iktidarın tekeline girmemelidir onun buyruğu altına girmemelidir. … İste bunu bir tepki olarak sivil cuma namazları kılındı. … İslam herhangi bir iktidarın tekelinde olmamalıdır, onun buyruğu altında olmamalıdır (Mele İdris).

Sivil cuma namazlarının bir diğer gerekçesi de, genel olarak Kürt sorunuydu. Bu bağlamda öne çıkan noktalar ise çözüm süreci ve çatışmalardı. Melleler sivil cumaların yaşanan çatışmalara bir tepki olarak gerçekleştirildiğini ve barışa katkı sağlamak amacını taşıdığını ifade ediyorlar. “Bir de yürütülen o kirli savaşa bir tepki. Onları durdurmak için bir tepkiydi. Ve amacına ulaştı sonunda. Ve durduruldu şu anda” (Mele İdris). “Biz de bu namazları kılarak Allah’a dua ettik. Dedik belki Allah bu kanı durdursun. Niyetimiz buydu. Başka bişey değildi” (Melle Hasan).

Özet olarak sivil cuma namazlarının, Kürtçe'nin hutbe ve vaazlarda yasak olmasına ve hutbelerin konularının belirlenme biçimi ve içeriğine itiraz gibi iki temel gerekçenin yanında, dinin devlete olan bağımlılığı, Diyanet’in özerk olmaması ve çözüm süreci gibi gerekçelerle gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Bu konuları tartışırken belirtildiği gibi söz konusu itirazların adaletsizliğe veya haksızlığa itiraz olduğu ve taleplerin de hak talepleri olduğu Melleler tarafından dile getirildiği gibi, karşı argümanın da geliştirilemeyeceği bir husustur. Bundan yola çıkarak ileri sürülebilir ki, sivil itaatsizlik literatüründe değişik düşünürler tarafından dile getirilen haksızlığa karşı olmak ve hak talep etmek ilkeleri, sivil cuma namazlarının da temelinde yatar. Söz gelimi Rawls’un sivil itaatsizliğin haklı olmasının ilk şartı olarak belirttiği temel ve açık haksızlıklara karşı olma ilkesi sivil cuma namazlarında da söz konusudur.

7.3. Bir Sivil itaatsizlik Eylemi Olarak Sivil Cuma Namazlarının Özellikleri

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu çalışmanın temel amaçlarından birisi de, sivil cuma namazlarının ne ölçüde bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebileceği sorusuna cevap aramaktır. Bunun için bu bölümde, özellikle sahadan elde edilen veriler ışığında, sivil cuma namazlarının literatür analizi kısmında tartıştığımız sivil itaatsizliğin kriterlerinin hangilerini ne ölçüde taşıdığını tespit etmeye çalışacağız.

7.3.1. Yasaya karşı olması

Sivil itaatsizlik eylemlerinin en önemli kriterlerinden birisi, bu eylemlerin yasa karşıtı olmalarıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki yasa karşıtlığı kriterinin, sadece haksız yasa veya kanunlara karşıtlıkla sınırlandırılması sivil itaatsizlik kavramının kapsamını ciddi biçimde daraltır. Çünkü sivil itaatsizlik eylemleri, aynı zamanda hükümetlerin veya idarecilerin haksız politikaları ve uygulamalarına da karşı gerçekleştirilir. Bu nokta, sivil cuma namazları açısından da önem arz eder. Çünkü sivil cuma namazları bir yasadan çok, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kürtçe hutbeye getirdiği fiili yasak uygulaması ve hutbelerin hazırlanış biçimi ve içeriğini kapsayan uygulamalarına karşıydı. Sivil cuma namazları bu anlamıyla yasa karşıtı bir sivil itaatsizlik eylemidir.

Yukarıda çalışmanın teori kısmında da belirtildiği gibi, sivil itaatsizlik iki şekilde yasa karşıtı olabilir. Öncelikle bir itiraz yöntemi olarak yasa karşıtlığından bahsedebilir. Bununla anlatılmak istenen şey, bir hükümet politikası veya uygulamasını protesto etmek amacıyla bir yasanın ihlal edilmesidir. Bunun yanında bir de, bizzat bir yasaya veya politikaya haksız veya adaletsiz olduğu için karşı olmak anlamında yasa karşıtlığından bahsedilebilir.

Birinci şekliyle yasa karşıtlığının sivil cuma namazlarında karşılığının olduğu pek söylenemez. Çünkü sivil cuma namazları bir eylem olarak yasa ihlali şeklinde gerçekleştirilmedi. Zira sokakta namaz kılmak veya hutbe okumak, yasa karşıtı eylemler değildir. Ancak ikinci biçimiyle yasa karşıtlığı, sivil cumalar için de söz konusudur. Çünkü sivil cuma namazları, yukarıda da belirtildiği gibi bir yasa olmasa da, devletin veya Diyanet İşleri Bakanlığı'nın bir politikası veya uygulamasına karşı gerçekleştirildi.

7.3.2. Kamu vicdanına ve Diyanet İşleri Başkanlığına çağrı

Sivil itaatsizlik eylemlerinin bir diğer niteliği de, kamu vicdanına yönelik bir çağrı olmasıdır. Bu kriterin sivil cuma namazlarında da görülebileceğini söyleyebiliriz.

Çünkü sivil cuma namazlarının öne çıkan bir niteliği de, eylemlerin açık bir biçimde bir çağrı niteliğinde olması ve eylemi gerçekleştirenlerin bunu amaçlamış olmalarıdır. Ancak sivil cuma namazlarında bu çağrının adresi sadece kamu vicdanı değildir. Çünkü itiraz ettikleri konular itibariyle eylemler esas olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ve devlet yöneticilerini muhatap alıyor. Sivil cuma namazlarındaki çağrının adresi konusunda Melleler arasında bir birlikten bahsedilemez. Adres olarak Diyanet İşleri öne çıksa da Melleler çağrılarının adresi olarak ayrıca Başbakan, Cumhurbaşkanı, Medya ve kamuoyunu da gösteriyordu.

> Biz bu dili şey ettik de, bizim Diyanet başkanımız da bizim derdimizi bilsin anlasın, başbakanımız da derdimizi bilsin anlasın, cumhurbaşkanımız da derdimizi bilsin anlasın ki bu bir hakarettir. Şimdi bir, eski bir laf var, diyor ağlamayan çocuğa mama verilmiyor. Şimdi gerçekten yani biz ağladık yani. Bu bizim bu camilerde kıldığımız namaz bir ağlama gibiydi. Bizim hakaretimize karşı biraz bu direnişi yaptık, yoksa bizim düşmanlığımız kimseye yoktu yani. Düşman olarak, düşmanlık namıyla biz yapmadık o cuma bu namazımızı (Mele Nuredin).

Başka bir Melle sivil cumaların esas olarak Diyanet İşlerin Başkanlığını muhatap aldıklarını dile getiriyor. "Bu özellikle Türkiye'deki Diyanet İşleri başkanlığına bir tepkiydi. Bu yanlışlar düzeltsin diye dinin bir iktidarın tek elinde olmadığını göstermek halk serbest ibadetlerini yapsınlar diye". (Mele İdris). Ancak bu Melle'nin tersine diğerleri Diyanet'in özerk olmadığını ve devletin kontrolünde olduğunu söyleyerek, esas muhatabın devlet olduğunu belirtiyor.

> Şimdi hedeflerimiz Diyanet İşleri başkanlığı değil. Çünkü Diyanet İşleri Başkanı 90 yıldan beri bir devlet bakanının elindedir. O zaman Bekir Bozdağ Bey vardı. Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Bey onun bir memurudur. Şimdi onlar hedefimiz değildi. Onların üstünde bizi inkâr eden ve bu 90 yıl içerisinde bizden ne kadar katil yapanları (Mele Zeki).

Başka bir Melle de esas muhatabın dili yasaklayan devlet olduğunu ifade etmekle birlikte, kamuoyuna da bir mesaj verdiklerinin altını çiziyor.

> Şimdi, esasen bu yasaklayan, dilimizi yasaklayan kimdi, devletimizdi. Yani bu mesajımızı devletimize gönderdik. Yani bu dilimizi yasaklamayın, biz de aynı bu devletin mensubuyuz, bu devletin milletiyiz, bu bayrağın altında yaşıyoruz, dilimizi yasaklamayın. Mesajımız devletedir yani, gerçek budur. Kamuoyuna da mesajımız oldu. Yani bazı mesela imamlarımız ses çıkarmadılar. Kitaplarda okuyor kitap yasaklamıyor fakat o yasaklamayı söylemiyor. Kamuoyuna da mesajımızın oldu. Yani çünkü onlara da bu dilimiz yasak edilmemesi için direnişte bulunması lazımdı (Mele Nuredin).

Özet olarak sivil cuma namazlarının çağrı olma özelliği kendisini açık bir biçimde gösterdiği söylenebilir. Ancak bu çağrının adresi konusunda Melleler arasında bir görüş birliğinin olmadığı da görülebilir.

7.3.3. Aleni olması: Tamamı meydana taşan cemaatle hutbe ve namaz

Alenilik ya da kamuoyuna açık biçimde gerçekleşme sivil itaatsizlik eylemlerinin bir diğer niteliğidir. Yukarıda da belirtildiği gibi bir eylemin aleni olarak gerçekleştirilmesi hem eyleme meşruiyet kazandırır, hem de eylemin bir çağrı olma niteliğinin bir gereğidir. Sivil cuma namazları da, eylemin gerçekleştirilme biçimi gereği şiddetsiz oldukları gibi aynı zamanda aleni olarak da gerçekleştirildi.

Sivil cuma namazlarının kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleşmeleri iki faktöre bağlıdır. Öncelikle sivil cumalar, genel olarak şehirlerin merkezlerinde ve herkes tarafından görülebilecek açık alanlarda kılındı. Bu mekânlar arasında meydanlar, parklar ve kültür merkezleri sayılabilir. Bazı yerlerde de sivil cuma namazları spor salonları veya kültür merkezleri gibi yerlerde kılındı. Bu tür mekânlar doğal olarak diğerleri kadar merkezi olmasalar da yine de kamusal alan olmaları itibariyle eylemlerin aleni gerçekleştirildiği söylenebilir.

Sivil cuma namazlarının kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan diğer faktör de, medyanın bu eylemlere gösterdiği yoğun ilgidir. Gerek namazların kılındığı yerlerdeki yerel medya, gerekse de ulusal medya sivil cuma

namazlarına yoğun ilgi gösterdi. Bunun yanında namazları kıldıran Melleler de kamuoyu ve medyanın eylemlerden haberdar olmalarını istediklerini ifade ediyorlar.

7.3.4. Şiddetsiz, hutbeli ve namazlı eylem: Sivil cuma namazları

Sivil itaatsizlik eylemlerinin en önemli niteliklerinden biri olan şiddetsizlik ilkesi de, sivil cumalarda söz konusudur. Eylemlerin gerçekleşme biçimi itibariyle, şiddet içermesi söz konusu değildi. Çünkü sivil cuma namazları, özet olarak cemaatin cuma günü şehirlerdeki bir meydan, park veya sosyal merkezde toplanıp cuma namazını kılmaları ve bazen basın açıklaması yapmalarından ibarettir.

Bunun dışında sivil cumalardaki şiddetsizliği, Rawls'un sivil itaatsizlik anlayışı bağlamında da değerlendirebiliriz. En önemli sivil itaatsizlik teorisyenlerinden biri olan Rawls'un, bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için ileri sürdüğü üç şartın yerine gelmesi halinde bile bunlara ek olarak eylemlerin, konuyla ilgisi olmayan üçüncü şahıslara zarar vermemesi şartının da sağlanması gerektiği yönündeki fikirlerinden literatür kısmında bahsetmiştik. İşte sivil cuma namazlarının Rawls'un bu kriteri göz önüne alarak da değerlendirebilmek için Melleler'e, eylemlerin diğer insanlara zarar verip vermediğini ve kendilerinin bunun için önlem alıp almadıklarını sorduk. Melleler eylemlerin diğer insanlara herhangi bir rahatsızlık vermediğini dile getiriyorlar. Kendisine sivil cumaların toplumsal düzeni bozup bozmadığını sorduğumuz Melle, halktan kimsenin eylemlerden rahatsız olmadığını, sadece resmi makamların tepki gösterdiğini ifade ediyor. "Hayır hayır kesinlikle öyle değil. Sadece şu vardı işte resmiyette biraz şey vardı. Devlet daha doğrusu sistem yöneticileri buna bir tepkileri vardı. Yoksa başka halk tarafından öyle bişey yoktu" (Mele İdris). Peki, bunun için önlem alınıyor muydu? Görüştüğümüz

Melleler'den birisi de, polislere bile hiçbir surette tepki göstermemeleri konusunda cemaatten özellikle ricada bulunduğunu ifade ediyor.

> "Mesela ben vaaz verdim. Dedim ki ey cemaat, sizden rica ediyorum. Bizler buraya gelmişiz namazımızı kılıyoruz. Elimizde ne taş vardır ne de Molotof. Biz namazımızı kılıp dağılıyoruz. Gelen polisler bizim çocuklarımızdır. Cemaatten rica ediyorum. Ne yaparlarsa yapsınlar. Tepki göstermeyin" (Mele Cemil).

Sonuç olarak sivil cuma namazları, eylem biçimi olarak namaz kılmak şekilde gerçekleştiği için zaten şiddet içermeye müsait bir eylem tipi değildi. Ancak yine de Melleler'in herhangi bir arbede veya tepkinin ortaya çıkmaması için özel çaba sarf ettiklerini görüyoruz.

7.3.5. Devlete ve Diyanete karşı değil, haksız politika ve uygulamaları karşı

Başta Rawls olmak üzere pek çok sivil itaatsizlik teorisyeni için sivil itaatsizlik eylemlerinin demokratik bir düzene, anayasaya veya kanunların tümüne karşı olmaması gereklidir. Rawls mesela sivil itaatsizliğin yasaya karşı itaatsizliğinin, yine yasalara olan sadakatin sınırları dâhilinde olması gerektiğini belirtir. İşte bu kriterler sivil cuma namazları için de söz konusudur. Zira sivil cuma namazlarının, ne devleti ne de Diyanet İşleri Başkanlığını ortadan kaldırmak gibi bir amacı yoktur. Sivil cuma namazları sadece bu kurumların haksız politika ve uygulamalarına karşı gerçekleştirildi.

Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler de, bu eylemlerin devlete karşı ya da hükümete karşı bir eylem olmadığının altını çiziyorlar. Melleler eylemleri sadece haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı gerçekleştirdiklerini ifade ediyorlar. "Bizim şey devlet olarak, düşman olarak biz onlara karşı değil, sade derdimizi anlatmaya gittik ki o namazı kıldık. Yani bu haksızlıktır" (Mele Nuredin).

7.3.6. Hukuki sorumluluğun üstlenilmesi

Sivil itaatsizliğin diğer bir niteliği de, politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesiydi. Bu niteliğin sivil cumalarda söz konusu olup olmadığını tartışmaya başlamadan önce, sivil itaatsizliğin bu niteliği hakkında özellikle Dworkin'in teorisinde de karşımıza çıkan bir noktayı hatırlamakta fayda var. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Dworkin, yasa ihlal eden birinin mutlaka cezalandırılması gerektiği fikrinin doğru olmadığını düşünür. Dworkin, sivil itaatsizliğin sıradan suçlardan farklı olduğunu düşünür. Bu yüzden de ona göre sivil itaatsizlik eylemcisinin hiç cezalandırılmaması ya da daha hafif bir şekilde cezalandırılması gerekir. Dworkin'nin bu yaklaşımından yola çıkarak, her sivil itaatsizlik eyleminin mutlaka üstlenilmesi gereken politik ve hukuki bir sorumluluğunun olmadığı sonucuna varabiliriz.

Bunun yanında sivil cuma namazları başka bir sebeple de politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi şartının aranabileceği bir itaatsizlik eylemi değildir. Biraz yukarda sivil cumalarda yasaya aykırılık başlığı altında tartıştığımız gibi sivil cuma namazları, bir yasaya veya kanuna karşı gerçekleştirilmiş bir itaatsizlik eylemi değildir. Çünkü sivil cumaların karşı çıktığı şey daha ziyade Diyanet İşlerinin herhangi bir kanuna veya yasaya dayanmayan fiili bir uygulamasıydı. Zaten bu yüzden de sivil cuma namazlarının seçtiği eylem tipi de, kanuni olarak suç teşkil etmiyordu.

Ancak sivil cumalarla ilgili yine de bu başlık altında tartışılması gereken bir husus bulunmaktadır. Sivil cuma namazlarının düzenlendiği her yerde özellikle güvenlik güçleri namaz kılınan yerde hazır bulunuyordu. Bazı yerlerde de polisler, namaz kılanlara müdahalede de bulundu. Bu durum sivil cuma namazlarının fiili olarak ya da belki idari bir kararla yasaklanması ihtimalini akıllara getiriyordu. İşte bizde mülakatlarda Melleler'e, sivil cuma namazlarını yasaklanması halinde veya katılanlara dava açılması halinde de devam edip etmeyeceklerini sorduk. Konuştuğumuz Melleler öncelikle sivil cuma namazlarının düzenlendiği yerlerde polisin varlığına ve namazları sürekli

gözlem altında tutmalarına dikkat çekiyorlar. “Biz başladık diye arkadaşlarımız içeri alındı. Yine de kıldık. … Çünkü kameraları çok ağzımızın içine sokuyorlardı. Bir kere kendim saydım tam 14 kamera önümüzdeydi” (Mele Cemil).

“Yasaktı. Her gün bize şu sıkmıyorlar mıydı? Engellenmeye çalıştılar. Gözüme gaz da girdi, ıslandık da. Yaptılar, yapmadılar mı? Biz kılmaya başlamadan önce bütün bunları göze almıştık, dava da açılsaydı, mahkemeye de verseydi, kılmaya devam ederdik” (Mele Osman). Görüldüğü gibi Melleler, sivil cuma namazları sürecinde hem maruz kaldıkları fiili müdahalelere katlandılar, hem de muhtemel hukuki sonuçlara da hazır olduklarını ifade ediyorlar.

7.4. Son Çare Olarak Sivil Cuma Namazları

Sivil itaatsizlik eylemlerinin önemli bir niteliği, itaatsizliğe başka yasal ve hukuki yollar denendikten sonra son çare olarak başvurulmasıdır. Bu durumun sivil cuma namazlarında da söz konusu olup olmadığını tespit etmek için, mülakatlarda Melleler’e eylemlere başvurmadan önce başka yolları deneyip denemediklerini sorduk. Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler, bu eylemlere başka pek çok yolu deneyip çözüm bulamadıklarından sonra başvurduklarını ifade ediyorlar. “Biz imamlara söylüyorduk imamlar korkuyordu. Müftülere söylüyorduk onlar da Diyanetten böyle bir yaz gelmedi diyorlardı” (Mele Cemil).

> Şimdi, başvurursun ama resmi kuruluştur Diyanet İşleri Başkanlığı bağımsız bir kuruluş değil. Çok başvurduk ama hatta randevularımıza bile cevap vermediler çoğu zaman. Başvuruyorsun tamam diyorlar ama ondan sonra yine yasa neyse odur. Yani yasa bir dindir siyasi bir dindir. Karşı çıkamazlar (Mele İdris).

> Resmi makamlara bizden önce başvuranlar başvurdu, ancak resmi makamlara başvuracak bir kimliğim, vazifem yok. Başvuru yapsak da başvurumuz boşa giderdi. Bir karşılık bulabileceğine inansak yine de başvururduk, ancak öyle bir umut yok (Mele Osman).

Bütün bu ifadeler, Melleler'in haksızlıkların giderilmesi için hangi girişimlerde bulunduklarını ve bunların nasıl sonuçsuz kaldıklarını ortaya seriyor. Bu yüzden Melleler, sivil cuma namazlarına bahsettikleri sorunların giderilmesi veya haksızlıkların ortadan kaldırılması için son çare olarak başvurduklarını söylüyorlar.

7.5. Hedefe ulaşan eylemler: Sivil cumalar

Sivil cumalarla ilgili tabiiki en önemli nokta burada, bu eylemlerin hedeflerine ulaşıp ulaşmadığı sorusudur. Bilindiği gibi 2011 yılında başlayan eylemlere, 2013 yılında son verildi. Eylemlere hangi gerekçelerle son verildiği meselesi, bu çalışmanın amacı için son derece önemlidir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemlerinin bir karakteri de, eylemlerin ulaşmak istenen hedefle orantılı olmasıdır. Eğer amaç yerini bulduysa, yani haksızlık giderildiyse veya hak talepleri elde edildiyse sivil itaatsizlik eylemlerine son verilir. Bu çalışma da sivil cumaları bir sivil itaatsizlik eylemi olarak ele aldığı için, sivil cuma namazlarına son verilmesinin hedeflere ulaşmayla ilgili olup olmadığı büyük önem taşır. Bunun tespiti için de Melleler'e sivil cumalara neden son verildiği sorusunu yönelttik.

Görüşme yapılan Melleler, başlardaki bu tepkilere rağmen devam eden sivil cuma namazlarının bitirme gerekçesi olarak da genel itibarıyla eylemlerin amacına ulaşmasını dile getiriyorlar. Melleler'in ifadelerine göre sivil cuma namazlarına, özellikle Kürtçe vaaz ve hutbenin verilebileceğinin yetkili ağızlardan deklare edilmesi üzerine son veriliyor. "Başbakan geldi dedi üç dil camilerde serbesttir; Kürtçe, Türkçe, Arapça. Önceleri yasaktı, bu önceleri söylemedi. Yani biz bu direnişi yaptıktan sonra dedi serbesttir, bu üç dil serbesttir (Mele Nuredin).

> Biz istedik ki vaazlarımız Kürtçe Semeresini de aldık. Hâlihazırda, görüyorsun Diyanetten bazıları diyor ki Kürtçe vaaz serbesttir. Bir kelime bile konuşamazdın. Diyanet İşleri Başkanı Mardin'e geldi ve Vaazlar Kürtçe

> okunabilir dedi. Hutbeler Kürtçe okunabilir dedi. … Şeyimiz yerine geldi. Dediler ki Kürtçe vaaz serbesttir. Kürtçe hutbe serbesttir. Biz de dedik ki büyük amacımız da buydu zaten (Mele Yusuf).
>
> Az da olsa amaca ulaşıldı bu yüzden son verildi. En azından bir Kürtçe hutbe serbest oldu. Konular serbest oldu. Nerdeyse komisyonlar mecburen burada müftülüklerde kuruldu. Güncel konulara genellikle yer verildi. En azından o resmiyet camilerden kalktı. İmamlarımız serbest istedikleri konuyu camide vaaz edebilirler, okuyabilirler. Ama resmi bir dava olmadı (Mele İdris).

Melle'nin “resmi bir dava olmadı” ifadesiyle anlatmak istediği husus, bu konuda herhangi bir yasal düzenlemenin yapılmamış olmasıdır. Aynı konuya sivil cuma namazlarına, hedefe ulaştıkları için son verdiklerini ifade eden başka bir Melle de dikkat çekiyor.

> Ve hareketimiz neticelendi, daha sonra 8 ay önce Türkiye Cumhuriyet, 61. hükümetin hükümet başkanı, başbakan Recep Tayip Erdoğan Mardin'e geldiğinde üç dil ile ibadet yapılabilir demişti, Arapça, Türkçe ve Kürtçe. Kürtçe’yi önce kabul etmezdi. Önce tek millet, tek devlet, tek dil, tek bayrak bunu anlatırdı. Fakat daha sonra tek dilden vaz geçmiştir. Tek dilden vaz geçtiği için o noktada da teşekkür ederiz. Allah razı olsun. Fakat daha bir kanun daha yapmamıştır (Mele Zeki).

Melleler'in burada dikkat çektiği nokta oldukça önemlidir. Çünkü bilindiği gibi Kürtçe vaaz ve hutbelerin yasaklanması da herhangi bir kanuna veya yasaya dayanmıyordu. Bu yasaklar tamamen Diyanet İşleri Başkanlığının uygulamasına dayanıyordu. Dolayısıyla fiili bir yasak söz konusuydu. Kürtçe vaaz ve hutbelerin yapılabileceğine dair yasal bir düzenlemenin yapılmamış olması, Melleler’de bir iktidar değişikliğinde şimdi elde edilen fiili hakların tekrar kaybedilmesi yönünde bir kaygıya yol açıyor. Bu Melle aynı kaygıyı haklı olarak yine kuruluşu yasal bir düzenlemeye veya kanuna dayanmayan TRT 6 için de dile getiriyor.

7.6. İslam'da sivil itaatsizliğin yeri

Bunların dışında mülakatlarda Melleler'e, İslam'da itaatsizliğin var olup olmadığını da sorduk. Bu soruyu yönelttiğimiz Melleler'in büyük çoğunluğu, şartların oluşması durumunda İslam'ın itaatsizliğe izin verdiğini ifade ediyorlar. En fazla dile getirilen konu, İslam'da bir haksızlığa karşı itiraz etmenin zorunlu olduğu noktasıydı. "İslam zulmü kabul etmez İslam zulme karşı baş da eğmez. İslam terbiyesiyle büyüyen bir kişi İslam'ı anlayan bir kişi bir zulme karşı susmaz" (Mele Resul).

Sivil itaatsizliğin İslam'ın ta kendisi olduğu görüşünü dile getiren bir Melle'ye göre şayet ciddi adaletsizlikler söz konusu değilse devlete itaat edilir. Ancak adaletsizlikler ciddi boyuttaysa itaatsizlik etmek mecburidir.

> Sivil İtaatsizlik İslam'ın ta kendisidir. Eğer İslam yaşanıyorsa, hak ve hukuk sağlanmışsa, her şey yerli yerinde olsun demiyorum. Mühim oranda adaletsizlik yaşanmıyorsa, büyük bir hukuksuzluk yoksa devlet ve hükümet bunu sağlıyorsa tatbikî tabi olmak gerekiyor. Ancak bunlar yoksa mecburen hükümete de devlete de karşı gelmek gerekir, itaat etmemek gerekir. Şeyh Said İstiklal Mahkemesinde sormuşlar: Devlete karşı gelmek haram ve günah değil mi? Şeyh Sait de demiş: siz Müslüman mısınız? (Melle Osman).

> Ki İslam dininden anladığımız kadarıyla yapılan herhangi bir haksızlık bir zulüm varsa her şeyden önce ona karşı çıkmak lazım. İman bakımından en kuvvetli olan odur. Eliyle karşı çıkma olmazsa diliyle karşı çıkmak olmazsa da kalbiyle. Bu üçünün dışında başka bir şey yok. Sessiz kalmak kabul etmek demektir (Mele İdris)

Melleler'e göre bir hükümete ya da yöneticiye itiraz etmek için aranması gereken ilk şart, hükümetin ya da yöneticilerin Şeriata ya da Kurana aykırı davranmalarıdır. "Şeriata amel fıkıh kuran hadis sünnete göre bir hükümet bir başbakan bir imam diyelim eski tabiriyle ayete göre hadise göre muhalefet etse milletin başkaldırması lazım" (Mele Resul).

Görüldüğü gibi Melleler'e göre Şeriata veya Kurana aykırılık dışında zulüm, haksızlık ve adaletsizlik de devlete karşı itaatsizliği meşrulaştıran faktörlerdir.

Bu yaklaşımlarıyla Melleler, yukarıda analiz ettiğimiz ve sivil itaatsizlik literatüründe de en fazla öne çıkan unsur olan, itaatsizliğin ciddi haksızlıklara karşı gerçekleştirilebileceği görüşünü paylaşıyorlar.

7.7. Sivil Cuma Namazlarının Muhalifleri

Sivil cuma namazları, bölgedeki bütün Melleler tarafından desteklenmiş eylemler değildir. Bölgede sivil cuma namazlarını benimsemeyen hatta bu namazlara karşı olan çok sayıda Melle de bulunmaktadır. Çalışma kapsamında bu Melleler'le de görüşmeler yaptık. Buradaki esas amacımız sivil cuma namazlarının temelinde yatan şikâyet ve taleplerin ne ölçüde genel şikâyet ve talepler olduklarını tespit etmektir. Ancak bunun yanında bu Melleler'in sivil cuma namazlarına neden karşı olduklarını da tespit etmeyi amaçladık.

Öncelikle sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler'in de bu eylemlerde dile getirilen şikâyet ve talepleri paylaşıp paylaşmadığından başlayalım. Burada ele alacağımız ilk husus, Kürtçe vaaz ve hutbelere uygulanan yasak konusudur. Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler için bu konu, sivil cumaların en önemli gerekçesiydi. Peki, sivil cuma namazlarına karşı olan veya katılmayan Melleler bu konuda neler düşünüyorlar?

Yaptığımız görüşmelerde ortaya çıkan tabloya bakarak söyleyebiliriz ki, Kürtçe'nin hutbe ve vaazlarda yasak olmasına sivil cumalara karşı olan Melleler de, çok net bir şekilde tepki gösteriyorlar. Bu konuda sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler ile bu namazlara karşı olan Melleler arasında herhangi bir bakış açısı farklılığı yoktur. Tıpkı diğer Melleler gibi sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler de Kürtçe hutbe ve vaazın bir hak olduğunu ve bunu yasaklamanın da bir haksızlık ve zulüm olduğunu açık bir biçimde ifade ediyorlar.

> Şimdi Allahu Teâlâ her kavime kendi dillerini bilen Peygamberler göndermiş. Yani bir kavmin dilini bilmeyen bir peygamber gönderildiğine şahit olmamışız

> yani. Kürt'se Kürt bir imamın gitmesi gerekiyor, Kürtçe hutbenin verilmesi gerekiyor. Yani bu konuda Türkçe'yi Türkçe okuttu diye bir dayatma doğru değildir. Yani netice de hutbe verilirse şu anda köylerde Türkçe bilmeyen nice insanlar var hutbeden anlamıyor ne dediğin bilmiyor. Ayriyeten bizim ana dilimiz Kürtçe'dir. Kürtçe okunması Kürtçe hutbelerin ya da imamların daha çok faydalı olacağına, bu yanlıştır. Yani Türk bir imamın biz Türkler'le biz sorunumuz yok ama eğer yöre Kürt ise Türkçe bilmeyenler ise yani bu aynı zaman da bir zulüm ve haksızlık olarak da görüyoruz yani (Mele Selahaddin).

> Yani imamların Kürtçe bilmemesi bir sorun olduğu gibi, Türkçe bilmeyen bir imama doğru düzgün Türkçe bilmeyen bir imama da Türkçe hutbe okutmak da ayrı bir sorundur. Yani dolayısıyla burada yine bölgesel şartları, tarihsel şartları, coğrafi şartları, insani şartları göz önünde bulundurularak insanların anladığı dilde onlarla iletişim kurmak, insanların en doğal hakkıdır. Bugüne kadar Diyanet bu konuda çok geri kalmıştır (Mele Yunus).

Görüştüğümüz bir Melle de, Ankara'daki bir camide İngilizce hutbe okutulmasına dikkat çekerek, yabancılara tanınan bu hakkın neden Kürtler'den esirgendiğini soruyordu.

> Örneğin sizlerde haberlerde okudunuz. Cumhurbaşkanı köşkünün hemen yakınında bir camide imam nerdeyse her cuma İngilizce hutbe irşad ediyor. Yani İngilizler için yani bir belki Türkçe bilmeyen mesela bir Amerikalı ya İngiliz'i Avrupalı olabilir ihtimali üzerine siz kalkıp bir hutbeyi İngilizce irşad ediyorsunuz. Ya bölgenin tamamı Kürt ve Kürtçe dışında dil bilmeyen çok sayıda yaşlılar özellikle yani Kürtçe başka dilde anlamazlar. Yani e niye burada Kürtçe irşad edilmesin, değil mi? (Mele Abdurrahman)

Sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler, hutbelerin Kürtçe olması konusunda da diğer Melleler'le aynı fikirdeler. Melleler, bölgede hutbelerin Kürtçe olması gerektiğini hem hutbelerin daha iyi anlaşılmasına hem de bir hak olmasına dayandırıyorlar. Sivil cuma namazlarını kılanların amacının kendi düşüncelerini Türkiye'deki diğer gruplara empoze etmek ve kendi sesini duyurmak olduğunu belirten bir Melle, hutbelerin Kürtçe okunması konusunda ise onlarla aynı düşüncededir. "Doğu ve güneydoğu Anadolu genel olarak düşündüğümüzde

Kürtçe okunması daha efdaldır. Ama biraz da yöreden yöreye değişir mesela hani çarşı gibi yerlerde Türkçe okunması en efdal odur. Ama mahalle olarak derseniz kimse Türkçe bilmiyordur Kürtçe söylemesi daha doğrudur" (Mele Faruk).

Sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler'in Kürtçe hutbe konusundaki hassasiyetleri, sadece düşünce düzeyinde kalmıyor. Melleler'le yaptığımız görüşmelerde, çoğunun hutbe ve vaazların Kürtçe olması konusunda çeşitli çabalar da gösterdiklerini anlıyoruz. Bu konuda en öne çıkan şey, sivil cumalara karşı olan Melleler'den bazılarının, kendilerinin Kürtçe hutbe ve vaazların yasak olduğu dönemde de vaaz ve hutbelerini Kürtçe verdiklerini ifade etmeleridir. Bu da, bu Melleler'in dil konusunda hassasiyet bakımından sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'den geride olmadığını açık bir biçimde ortaya koyar. Sivil cuma namazlarına siyasi oldukları gerekçesiyle karşı çıkan bir Melle, kendisinin yıllarca Kürtçe hutbe verdiğini şu şekilde ifade ediyor.

> Ben kendi camimde ben zaten Kürtçe veriyordum. Bak ben herkes bunu biliyor yani hiç bunlar başlamadan daha on yıldan on bir yıldan beri burada … merkezde ben hutbemi herkes âlem şahittir hala da ben Kürtçe hutbe veriyorum. Daha hiç bir daha hiç kimse arkamızda yokken. Vallahi Allah'tan başka kimse Elhamdülillah bizim inancımız buydu. Ben Kürtçe hutbe verdim Türkçe yasaktı benim camimde. Türkçe yoktu yani o mahalledeyken. Ama burada bakıyorum birçok Türk arkadaşımız geliyor onlara yönelik hutbemin bir kısmını Türkçe bir kısmını Kürtçe hala veriyorum. Ama orda mahalledeyken benim hutbemde vaizimde Kürtçe'ydi (Mele Hüseyn).

İçinden sivil cuma namazlarına katılma isteği asla olmadığı için şükreden bir Melle de kendi Köyünde hutbelerini Kürtçe verdiğini ifade ediyor.

> Cemaatine göre bir dil kullanması gerekir, ortak bir dil bazen gerekir bazen de oranın anadili gerekir. Köyüm Kürt'tü. Bakardım cemaat Kürt'se, hutbemi Kürtçe verirdim yani. Hiçbir şekilde de müftülükten de bir şey almadım yani. Hatta birçok müftü hocamız da; cemaatin Kürt'se Kürtçe hutbe verin, Arap'sa Arapça hutbe verin (Mele Mustafa).

Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, Kürtçe vaaz ve hutbe veren bu imamların sadece istisnai bir kaç örnekten ibaret olduğudur. Çünkü bilindiği gibi en ücra köyler dâhil olmak üzere bölgenin genelindeki camilerin neredeyse hepsinde cemaat Türkçe bilmese de vaaz ve hutbeler uzun dönem sadece Türkçe okunuyordu. Nitekim sivil cumalara karşı olan Melleler'den birisi de Kürtçe hutbe vermesi gerektiğini ifade ettiği halde, o dönemde yasak olduğu için Kürtçe hutbe vermediğini belirtiyor. "Mesela benim bölge halkım Kürt olduğu için, ben insanlığı Müslümanlığı dini İslam'ı onlara aşılayabilmem için dinlerini onlara öğretebilmem için onların dilleriyle konuşmalıyım. Yapmak zorundayım. 2004'ten beri Kürtçe hutbe vermiyorum. O zamanlar yanlış değilsem yasaktı." (Mele İhsan).

Sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler bunun dışında girişimlerde de bulunuyorlar. Yine sivil cumaların siyasi bir amaç taşıdığını belirten bir Melle, hutbe ve vaazların Kürtçe olması talebini Diyanet'e bildirdiklerini ifade ediyor.

> O doğru bir şey değil. Onun tepkisini biz de zaman zaman Diyanet'e söyledik. Zaman zaman Diyanet'te bunları paylaştık. Diyanet İşleri Başkanı dahi o zaman da bu şekilde kalıp da gitti. Türkçe bilmeyen bölgelerde Kürtçe vaaz verilmesi gerektiği Diyanet teşkilatı tarafından da kabul edilmektedir (Mele Bilal).

Sivil cuma namazlarının bir diğer gerekçesi de, hutbelerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanması ve hutbelerin tek tip konular içermesiydi. Sivil cuma namazlarına katılmayan Melleler, Diyanet'in bu konudaki uygulamasının da yanlış olduğunu ifade ediyorlar. Sivil cuma namazlarının altında başka gerekçelerin olduğunu belirten bir Melle, hutbelerin Diyanet tarafından gönderilmesini ciddi biçimde eleştiriyor.

> Cumanın asıl maksadı insanların özellikle Müslümanların bir araya gelip kendi sorunlarını konuşma merkezidir. Asıl cumalar bununla başladı. Ama şu anda tamamen amacından saptırılmış, uzaktan kumandayla işletilen, yürürlükte olan bir hutbe sistemi vardır. Yani tamamen amacından saptırılmış, amacından çıkartılmış bir hutbe anlayışını ne yazık ki görüyoruz … Yani tamamen sistemin istediği, sistemin arzuladığı şekilde hutbeler verilmeye başlandı bunlara hutbe denilmiyor (Mele Selahaddin)

Ses kayıt cihazıyla mülakat vermeyi reddeden ve sivil cumaların saklı bir gerekçesi olduğunu ileri süren bir Melle de, Diyanet'in eskiden hutbeleri merkezden göndermesini eleştiriyordu. Bunun yanında Melle bazı durumlarda her yerde aynı hutbenin okunabileceğini de ekliyordu. Bu duruma örnek olarak Soma faciasından sonra Türkiye'de bütün camilerde o konuyla ilgili verilen hutbeyi gösteren Melle'ye göre Soma faciasından sonra tüm hutbelerde bu felaketten bahsedilmesi doğruydu. Ancak Melle, hutbelerin 23 Nisan gibi konulardan bahsetmesini ise yanlış buluyordu.

Melleler'e hutbelerin konularının nasıl olması gerektiğin sorduğumuzda ise, yine sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'in düşüncelerine paralel görüşler belirtiyorlar. Bu Melleler'in ifadelerinde de, cuma namazının haftalık bir program olduğu ve hutbelerinde caminin bulunduğu yerin gündemi ve ihtiyaçlarına göre hazırlanması gereği ön plana çıkıyor.

> "Dini açıdan baktığımız o yaşadığın yerin bölgenin haftalık olarak diyeyim artık başlarından bir şey geçmiş mi ya da yapılması gereken bir şey var mı veya olmuş olan bir şeyler var mı bütün hutbelerin haftalık olarak yani insanlarla iç içe olabilme konuları olursa bence daha iyi olur" (Mele İhsan).

> Ama diyelim ki mesela genel değilse ya atıyorum mesela benim mesela bu cuma benim köyümde bir kavga olmuş örnek. Veya benim köyümde kan düşmanlığı var veya başka bir şeyler var ben kendi köyümde görev yaptığım için kendi köyümüm efradından sorumlu olduğum için kendi köy halkımdan mesul olduğum için benim en iyi vermem gereken şey bence o hafta o konuyla ilgili bir dini çalışma olmalı (Mele Selahaddin).

Son olarak sivil cuma namazlarının karşı çıktığı diğer konu olan hutbelerin milliyetçi ve devletçi konulardan bahsetmesi meselesini de Melleler'e sorduk. Yine burada da sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler'in, tıpkı sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler gibi tepki gösterdiklerini gözlemledik.

Sivil cuma namazlarını organize edenlerin amacının halkı bölmek olduğunu ve sivil cumaların siyasi olduğunu belirten bir Melle, hutbelerin devletçi ve milliyetçi içerikleri konusunda ise şunları ifade ediyor. "Ama dinde 19 Mayıs yok, dinde anneler günü yok, dinde babalar, öğretmen günü yok, her gün anneler günüdür,

her gün babadır, her gün öğretmendir. … Bunda da Diyanet'e çok görev düşüyor. Maalesef kalkıp da 19 Mayısı hala, 10 Kasımı hala şey yapabiliyoruz yani, hutbe konusu yapabiliyoruz" (Mele Mustafa).

Hutbelerde milliyetçi ve devletçi konuların işlenmesine tepki gösteren bir diğer Melle'de, özellikle bu tür konuların işlendiği cuma namazlarında sık sık görülen bir manzaraya dikkat çekiyor.

> Önceleri dediğim gibi Diyanet gönderiyordu. Herkes mecburen o hutbeyi okuyacak. Hutbe bazen 19 Mayıs üzerineydi. Bizim bölgede 19 Mayısla hiç ne yakından ne uzaktan hatta yani bilirsiniz yani gidin konuşturun yani ne diyecekler. Zaten o hutbeyi dinleyen camiden çıkıyor. Çıkan insanları ben görmüşümdür. Bu kadar dini bir müessesede camide kalkıp yani dine ters düşen bir hutbeyi irşad etmek yani nasıl bu kabul edilir bilemiyorum yani. Onun için çok insanların hutbe yapmadan namaz kılmadan dışarıya çıktıklarına bizzat şahit oldum (Mele Abdurrahman).

Gerçekten de Melle'nin de dikkat çektiği gibi, özellikle hutbelerin 19 Mayıs, 23 Nisan gibi konulardan bahsettiği cuma namazlarında, imamın hutbeye başlamasıyla camiyi terk eden cemaat manzarası sık sık yaşandığı bir gerçektir. Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler'den hiçbirinin mülakatlarda dile getirmediği bu noktaya, bu Melle haklı bir biçimde dikkat çekiyor.

Peki, madem bu Melleler sivil cuma eylemlerinin dile getirdiği şikâyet ve talepleri çok büyük oranda paylaşıyorlar, o zaman neden sivil cuma eylemlerine katılmadılar veya hatta karşı oldular. Melleler, kendileriyle yaptığımız görüşmelerde bu konuya net bir şekilde açıklık getiriyorlar.

Bu Melleler'in sivil cuma eylemlerini desteklememelerinin en önemli sebebi, onların sivil cumaların siyasi bir amacının olduğunu düşünmeleridir. Bu düşünce daha çok kendilerini AKP'ye veya HÜDA-PAR'a yakın hissettiklerini söyleyen Melleler tarafından dile getiriliyordu. Melleler'in bu düşüncelerinin temelinde, sivil cuma namazlarının BDP tarafından destekleniyor olması yatar. "Sivil cumalar hakkında bu benim kendi fikrim kendi görüşüm ben sivil cumaları bu açıdan siyasi bakımdan biraz siyasiye girdiği için ben uygun görmüyorum" (Mele İhsan).

Sivil cuma namazları bu Melleler'den bazılarına göre diğer bir açıdan da siyasi bir amaç gözetmektedir. Melleler özellikle BDP ve ona yakın toplumsal hareketler hakkında kamuoyunda dine mesafeli veya hatta dine karşı oldukları yönünde bir algının olduğunu ileri sürüyorlar. Onlara göre sivil cuma namazlarının amaçlarından birisi de bu algıyı değiştirip, BDP ve ona yakın toplumsal hareketlerin dine yakın olduğu imajını vermektir.

> Sadece, hem bunun bir başka amacı, yani bu siyasi oluşumun dine karşı olmadığı, çünkü hep öyle tanınmış, bu siyasi akımın tarihçesi boyunca hep komünist hep ateist bir imajla tanınmış. Ve bu imajı kırmak için işte biz de dindarız, biz de dine yakınız, dine hizmet ediyoruz, kendi cumalarımızı kendimiz yapıyoruz gibi bir dine yakınlık göstergesi olarak (Mele Bilal)

> İkincisi yani birazda yani Kürt halkı özellikle bu mücadeleyi verenlerin Müslüman olmadıkları, İslam'a karşı oldukları camiler gitseler yani kimse onların Müslüman olduğunu, yani mesela fark etmez yani farkına varmaz. Dolayısıyla işte bizde Müslümanız yani İslam'dan uzak değiliz gibi meydanlarda, alanlarda yani kılmaya İspatlamak yani bazılar bunlar bizden güçlüdür bilmem dinsizdirler ya şeydirler gibi şey değil yani. Onu ispatlamak bide buydu yani (Mele Abdurrahman).

Bazı Melleler de, sivil cumaların başka bir siyasi hedef gözeterek gerçekleştirildiğini ileri sürüyorlar. Bu Melleler'e göre sivil cumalar, seçime dönük bir amaçla gerçekleştirildi. Yaklaşık olarak 2 yıl süren sivil cuma namazlarının bir seçim propagandası olarak gerçekleştirildiğini iddia eden Melleler, buna gerekçe olarak da 2 yıl süren eylemlerin seçimden önce başlatılmasını gösteriyorlar. "Ben diyorum seçimden önceydi. Seçimden seçime. Bu sivil cumalar eğer doğru bir şey olsaydı neden ille seçimden önce olacaktı? Yani seçimden iki yıl önce olsaydı, üç yıl önce olsaydı" (Mele Hüseyn).

Melleler'in sivil cumaları desteklememelerinin diğer bir önemli gerekçesi de, sivil cuma namazlarının halkı camilerden uzaklaştırdığı düşüncesiydi. Sivil cumaların insanları camiden uzaklaştırdığı iddiası, sivil cuma namazlarına yöneltilen en büyük eleştirilerden birisiydi. Bu eleştiriyi dile getiren Melleler'in değindiği bir

nokta da, camilerin Kürtler tarafından yapıldığını ve camilerin kimseye terkedilmemesi gerektiği düşüncesidir.

> Çünkü bu camileri yani bu halkı Kürt halkı yapmış yani. Sen milleti camiden soğutup nereye gideceksin. Yani bu camiler bu camileri Türkler gelip yapmadı ki bu camileri biz yaptık Kürt halkı yaptı sen bu milleti onların camilerinden uzaklaştırıp nereye götürüyorsun yani sokaklarda taşkınlık yapmak bu bence hiç de doğru değildi yani" (Mele Hüseyn).

Sivil cumaların insanları camilerden uzaklaştırdığını iddia eden başka bir Melle ise, sivil cuma namazlarına bu yüzden katılmadığını belirtiyor. "Bu bölge Kürtler'in bölgesi ise dolayısıyla buradaki camilerin de Kürtler'e ait camilerdir. Yani o camileri boş bırak, kime bırakacağız? Ben diyorum, şimdi de düşüncem budur, camileri kimseye bırakmamak gerekir diye yani sivil cumaya katılmadım (Mele Abdurrahman).

Melleler'den birisi de farklı bir gerekçeyle sivil cuma namazlarına karşı olduğunu belirtiyor. Melle bir yerde cuma namazı kılınmasını otoritenin iznine bağlıyor. Ona göre cuma namazı ancak otoriteden izin alınarak ve yine otoritenin görevlendirdiği birisi tarafından kılınabilir.

> Şimdi burada bir belediye başkanı var, bir kaymakam var, bir müftü var, buranın dini yönünü temsil eden, eski dönemlerde kadı derlerdi günümüzde müftüler vardır. Şimdi bu müftü bu genel izni verdi mi? Biz dedik ki orası için izin olacak, izin verilmemiş. Bu ikinci bir cumanın şartı yani; genel izin olacak. Üçüncüsü, namaz kıldıran kişinin görevlendirilmiş olması lazım. Yani hemen beş kişi kalktık, hadi seni görevli yaptık, böyle bir şey olur mu yani (Mele Mustafa).

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, sivil cuma namazlarına karşı olan Melleler de, sivil cumaların temelinde yatan şikâyet ve taleplere büyük çoğunlukla katılmaktadır. Melleler Kürtçe hutbe ve vaazın bir hak olduğu ve yasaklanmasının da haksızlık olduğu düşüncesindedirler. Kürtçe hutbe ve vaaz verilmesi gerektiğini düşünen Melleler'den bazıları da bunu sadece bir talep olarak dile getirmekle kalmayıp, kendi görev yaptıkları camilerde bizzat Kürtçe hutbe ve vaaz verdiklerini ifade ediyorlar. Bunun yanında Melleler, bu konu için

özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde de girişimde bulunduklarını ifade ediyorlar. Hutbelerin konularının Diyanet tarafından gönderilmesini de eleştiren Melleler, hutbelerin her yerde aynı konudan bahsetmemesi gerektiğini ve caminin bulunduğu yerleşim yerinin ihtiyaçları ve gündemini esas alan konulardan bahsetmesi gerektiğini düşünüyorlar. Son olarak Melleler, hutbelerin milliyetçi ve devletçi konular içermesine de karşı olduklarını belirtiyorlar.

Sivil cuma namazlarının dile getirdiği şikâyetler ve talepleri büyük ölçüde paylaşmalarına rağmen Melleler, sivil cuma namazlarına karşı olduklarını veya katılmadıklarını da ifade ediyorlar. Buna gerekçe olarak Melleler, değişik sebepler ileri sürüyorlar. Bunlardan en fazla dile getirileni ise, sivil cuma namazlarının siyasi bir amacının olduğu iddiasıdır.

Öncelikle Melleler'e göre sivil cuma namazlarının BDP tarafından desteklenmesi, siyasi bir amacının olduğunu gösteren ilk faktördür. Bunu gerekçe göstererek sivil cumalara karşı olduklarını veya benimsemediklerini ifade eden Melleler vardı. Bunun yanında sivil cuma namazlarını bir seçim hamlesi olarak değerlendiren Melleler de vardı. Son olarak bazı Melleler de, BDP'nin sivil cuma namazlarını düzenleyerek dine uzak olduğu algısını yok edip kendisinin de dindar olduğu izlenimini vermeyi amaçladığını ileri sürüyorlar.

Bunun yanında bazı Melleler'de sivil cuma namazlarının insanları camilerden uzaklaştırdıklarını iddia ediyorlar. Bu Melleler de sivil cumalara karşı olma gerekçesini de bu iddiaya bağlıyorlar.

Bütün bunlardan sonra sonuç olarak ifade etmek gerekirse, sivil cuma namazlarında dile getirilen şikâyet ve taleplerin oldukça genel nitelikte olduklarını ifade edebiliriz. Sivil cuma namazlarına azımsanmayacak bir kesimin de katılmamasının temel sebebi ise, bu namazların bir siyasi parti tarafından desteklenmesidir. Ancak eylemlerin gerçekleştirilme biçimi de bazı Melleler için karşı olma gerekçesidir. Çünkü meydanlarda gerçekleştirilen eylemlerin insanları camilerden uzaklaştırdıkları iddia ediliyordu.

7.8. Sivil Cumalar ve Çözüm Süreci: Tehdit mi Fırsat mı?

Sivil cuma namazlarını önemli hale getiren bir diğer husus da, bu eylemlerin tam da silahların sustuğu ve Kürt sorununun çözüme ulaştırılmaya çalışıldığı çözüm sürecinin devam ettiği bir dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Burada akıllara gelebilecek soru, sivil cumaların çözüm süreci için bir tehdit mi yoksa bir fırsat mı olduğu sorusudur.

Sivil cuma namazını kıldıran Melleler, namazlara son verilmesinin bir sebebi olarak da çözüm sürecine işaret ediyorlar. Ancak çözüm süreci iki açıdan sivil cumalara son verilmesinin nedenini teşkil eder. Birincisi çözüm süreci, sivil cumalarda dile getirilen sorunların ortadan kaldırılması ve taleplerin yerine getirilmesi için bir umut olarak kabul ediliyor.

> Fakat önümüzde bir süreç var bir barış süreci var dedi. İnşallah bu süreç her şeyi serbest eder. Artık sizde, bu namazınız belki de bazı yerlere dokunduğu için bu namazınızı şey edin. Bu sürece karşı biraz sakin olun. İnşallah süreç her şeyi şey eder, serbest eder (Mele Nuredin).

İkinci olarak Melleler, sivil cumaların çözüm sürecine zarar vermemek amacıyla sona erdirildiğini ifade ediyorlar. “Sivil cuma namazı son verilmesi anladığım kadarıyla, bu süreç, barış süreci. Barış süreci, dedi herkes dedi hocam bu süreç çok hassastır” (Mele İdris). “Bu süreç için, … Barış süreci tıkanmaması için, devlet bu sivil cuma namazı üzerinde çok durdu, Başbakan bile eğer bu sivil cuma namazı durması barış süreci diye bir şey kalmaz dedi” (Mele Samed).

Görüldüğü gibi Melleler, çözüm sürecinin hassasiyetinin farkındadırlar. Çözüm sürecinin zarar görmemesi için sivil cuma namazlarına son vererek Melleler, sivil cuma namazlarının çözüm süreci için bir tehdit olmadığını göstermişlerdir.

8. Sonuç Yerine

Bu çalışmada temel olarak, 2011 yılından 2013 yılına kadar süren sivil cuma eylemlerini bir sivil itaatsizlik biçimi olarak sosyolojik bir bakış açısıyla analiz etmek amaçlanmıştı. Araştırmanın merkezinde esas olarak, sivil cumaların ne ölçüde bir sivil itaatsizlik hareketi olacak değerlendirilebileceği sorusu yer alıyordu. Ancak daha ayrıntılı olarak çalışma, sivil cuma namazlarının arkasında hangi gerekçelerin yattığı, sivil cumaların nasıl bir tarihsel arka plana sahip olduğu, sivil cumaların hangi hedeflere ulaşmayı amaçladığı ve bu hedeflere ulaşmaya çalışırken nasıl bir eylem modeli takip ettiği gibi temel sorunlarla da ilgilendi.

Bunlara ek olarak çalışma ayrıca sivil cuma namazlarında dile getirilen şikâyet ve taleplerin, sivil cumaya katılmayanlar veya karşı olanlar tarafından da ne ölçüde benimsendiği konusunu da tartışmaya çalıştı.

Çalışmada öncelikle sivil itaatsizlik kavramı ve teorileri hakkında kapsamlı bir literatür analizi gerçekleştirildi. Bu bağlamda sivil itaatsizliğin tanımlanmasından sonra bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için hangi kriterleri taşıması gerektiği konusu ayrıntılı bir biçimde tartışıldı. Yapılan literatür analizi sonucunda literatürde temel bazı kriterlerin ön plana çıktığı görülse de, sivil itaatsizliğin taşıması gereken kriterler konusunun literatürde sonuca bağlanmış bir tartışma olmadığı tespit edildi. Bir eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilmesi için taşıması gereken kriterlerden öne çıkanlar yasaya aykırılık, kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması, alenilik, şiddetsizlik, sistemin geneline bağlı olmak - sadece tekil haksızlıklara itiraz etmesi ve politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi olarak sıralanabilir.

Yasalara aykırı olması, sivil itaatsizliğin en temel kriterlerinden birisidir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemleri genel itibariyle yasa ihlali şeklinde gerçekleştirilir. Bu yasa ihlalinin iki biçimde gerçekleştirilebileceğini belirtmiştik. Bunlar bizzat itiraz edilen yasanın ihlal edildiği doğrudan sivil itaatsizlik ve itiraz edilen yasa değil de başka bir yasanın ihlal edildiği dolaylı sivil itaatsizlik çeşitleriydi.

Sivil itaatsizliğin ille de bir yasa ihlaline dayanması gerekli mi sorusu, yasaya aykırılık ilkesi bağlamında tartıştığımız bir konuydu. Haksız yasa ve kanunların yanında, sivil itaatsizlik eylemlerinin hükümetlerin veya yöneticilerin haksız politikaları veya herhangi bir yasaya dayanmayan fiili uygulamalarına karşı da gerçekleştirilebileceği gerçeğinden yola çıkarak, sivil itaatsizliğin her zaman yasalara aykırı olmasının gerekmediği söylenebilir.

Sivil itaatsizliğin diğer bir kriteri olan kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması, sivil itaatsizlik eylemlerine meşruiyet kazandıran faktörlerden birisidir. Yasalara aykırı bir eylem olmasına rağmen sivil itaatsizlik bir haksızlık konusunda çoğunluğu haberdar etmeyi amaçlar.

Sivil itaatsizlik eylemlerinin kamu vicdanına yönelik çağrı olmaları, onların kamuoyu tarafından fark edilecek şekilde gerçekleşmesini gerekli kılar. Bu sebeple, sivil itaatsizliğin diğer bir temel karakteri de, kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştirilmeleridir. Ayrıca kamuoyu önünde gerçekleştirilmesi sivil itaatsizliğe meşruiyet kazandıran diğer bir faktördür. Arendt aleniliğin sivil itaatsizliği diğer suç türlerinden ayırdığını belirtir. Ancak sivil itaatsizliğin her zaman aleni olarak gerçekleştirilmesi gerektiği fikri üzerinde literatürde bir söz birliği yoktur. Sivil itaatsizlik türlerinden bazılarının gizli kalmasının bizzat sivil itaatsizliğin hedefine ulaşması açısından gerekli olduğunu düşünen teorisyenler de var. Bu teorisyenlerden Dworkin köle avcısına öldüreceği bir köleyi bulmasına yardım etmeyi reddetmek gibi bir sivil itaatsizliğin gizli kalmasının bu itaatsizliğin hedefi daha açısından daha faydalı olacağını belirterek bazı sivil itaatsizlik türlerinin aleni olarak gerçekleştirilemeyebileceğini belirtir.

Sivil itaatsizliğe meşruiyet kazandıran diğer bir özelliği de onun şiddeti reddetmesidir. Çünkü şiddet içermesi sivil itaatsizliğin kamuoyu nezdindeki meşruiyetini tehlikeye atar. Ayrıca hedefi kamuoyunu ikna etmek olan sivil itaatsizlik eyleminin şiddet içermesi, bu hedefine ulaşmayı zorlaştırır. Sivil itaatsizliğin şiddetsizliği konusunda da literatürde bir görüş birliğinden bahsedilmesi zordur. Bu konuda temel olarak üç farklı yaklaşım gözlemlenebilir. Bunlar şiddeti sivil itaatsizliğin meşruiyeti için bir tehlike olarak görüp tamamen reddeden yaklaşım, sivil itaatsizliğin şiddet içerebileceğini belirtmekle beraber,

sivil itaatsizlik için söz konusu olan şiddetin fiziki şiddetten çok tehdit ve korkutmadan ibaret olduğunu düşünen yaklaşım ve son olarak, sivil itaatsizliğin devrimi de hedefleyebileceğini ve şartlar gerektirdiğinde fiziki şiddete başvurabileceğini ileri süren yaklaşımdır.

Sivil itaatsizliğin diğer bir kriteri de, itaatsizliğin sistemin tamamını değil de, sadece haksız olduğuna inanılan tekil yasa veya politikalara karşı olmasıdır. Kendisine meşruiyet kazandıran bu karakteriyle sivil itaatsizlik, sistemin geneline olan sadakatinden vazgeçmemiş olur. Sistemin geneline olan bağlılık ayrıca sivil itaatsizliği devrimden ayıran en önemli özelliği olarak öne çıkar.

Son olarak sivil itaatsizliği diğer bir önemli kriteri de eylemin hukuki ve politik sorumluluklarının üstlenilmesidir. Sivil itaatsizliğin bu özelliği yasa ihlaline dayanmasına rağmen ona meşruiyet kazandıran diğer bir faktördür. Ayrıca bu özellik sivil itaatsizliği, sıradan suçlulardan ayıran en temel özelliklerden birisidir.

Literatür analizinde tartıştığımız diğer bir konu da, sivil itaatsizlik literatürünün önde gelen teorisyenlerin görüşleriydi. Bu bölümde sivil itaatsizlik tartışmalarını büyük ölçüde etkileyen ve bu tartışmalara fikirleriyle yöne veren düşünürleri ele aldık.

Sivil itaatsizlik kavramını ilk defa kullanan düşünür olması, Henry David Thoreau'yu bu literatür için önemli kılan temel faktördür. 1848'de kaleme aldığı, *"Devlete Karşı itaatsizlik Görevi Üzerine"* adlı makalesinde bu kavramı ilk defa kullanan Thoreau, sivil itaatsizliğin bireysel ve vicdani bir eylem olduğunu düşünür. Sivil itaatsizlik anlayışının temel noktası, bir haksızlığa veya haksız bir politika veya uygulamaya aracı olmamak olan Thoreau'ya göre bireyin bunun dışında, kötülüğü önlemek gibi bir sorumluluğu yoktur.

Gandhi ise, hem sivil itaatsizlik anlayışı ile teoride hem de sivil itaatsizlik uygulamalarıyla pratikte sivil itaatsizlik tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilir. Gandhi'nin başvurduğu sivil itaatsizlik yöntemleri, büyük ölçüde onun "*satyagraha*" adını verdiği felsefesine dayanır. Bu yüzden Gandhi, hem bir sivil itaatsizlik teorisyeni hem de bir sivil itaatsizlik eylemcisidir. Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışı ve uygulamalarında en fazla dikkat eken

unsur, şüphesiz onun şiddeti kesin bir şekilde reddetmesidir. Ancak bu durum Gandhi'nin pasifist bir eylem anlayışına sahip olduğu anlamına gelmez. Tam tersine Gandhi, herhangi bir haksızlık karşısında politik şartların oluşmasını beklemeden hemen harekete geçilmesi gerektiğini düşünür.

Sivil itaatsizlik literatüründeki en fazla etki eden isimlerin başında gelen John Rawls, sivil itaatsizliğin sadece demokratik toplumlarda ya da az çok adil demokratik devletlerde söz konusu olabileceğini ileri sürer. Sivil itaatsizliği yasalarda veya hükümet politikalarında bir değişim sağlamayı hedefleyen, kamuoyuna açık, şiddet içermeyen, vicdani ancak yasa ihlal eden politik bir davranış olarak tanımlayan Rawls, sivil itaatsizliğin kamusal bir eylem olduğunu düşünür. Sivil itaatsizliğin yasaya karşı itaatsizliğinin, yine yasalara sadakatin sınırları dâhilinde gerçekleştiğini belirten Rawls, sivil itaatsizliğin meşru sayılabilmesi için açık haksızlıklara karşı gerçekleştirilmesi, diğer yasal ve barışçıl yolların denenmiş olması, anayasal düzeni tehlikeye atmaması ve eylemlerin muhatabı olmayan üçüncü taraflara zarar vermemesi gerektiğini ileri sürer. Rawls'un sivil itaatsizlik teorisinin öne çıkan en temel noktalardan birisi, onun sivil itaatsizliği çoğunluğu ikna etme çabası olarak görmesidir.

Rawls gibi sivil itaatsizliğin sadece bütünüyle işler durumda olan bir hukuk devleti şartlarında ortaya çıkabileceğini düşünen Habermas, sivil itaatsizliğin demokratik hukuk devletleri için önemli rol oynadığını belirtir. Ona göre sivil itaatsizlik hukuk devletlerine yanlışları düzeltmek ve yenilikleri uygulamaya geçirme fırsatı verir. Habermas, kendine güveni olan her anayasal demokrasinin sivil itaatsizliği kendi politik kültürünün normalleşmiş bir yapı taşı olarak gördüğünü düşünür. Ayrıca Habermas, sivil itaatsizliği demokrasi kültürü ile ilgili bir olgu olarak kabul eder. Bu yüzden ona göre devletlerin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı tavırları, onların demokrasi kültürlerinin olgunluk derecesini gösterir.

Hannah Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışında öne çıkan en önemli nokta, onun sivil itaatsizliğin örgütlü bir davranış olarak ele almasıdır. Arendt tek bir bireyin eyleminin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürer. Sivil itaatsizliği bir grup eylemi olarak ele alan Arendt'e göre bir sivil itaatsizlik

savunucusu, sadece bir grubun üyesi olarak harekete geçebilir. Bunun dışında Arendt, sivil itaatsizlik eylemlerinin barışçıl olmaları ve şiddet içermemeleri hususu üzerinde durur.

Ronald Dworkin, bahsedilen diğer isimlerden farklı olarak üç farklı sivil itaatsizlik türünün olduğunu belirtiyor. Bu sivil itaatsizlik türlerinden birincisi, yasaların insanlardan kötü ya da vicdani olmayan taleplerde bulunduğu ve bireylerin vicdanının o yasaya uymaya izin vermediği durumlarda ortaya çıkan dürüstlük temelli sivil itaatsizliktir. Dworkin bu sivil itaatsizlik türünün söz konusu olduğu durumlarda insanların sivil itaatsizliğe başvurmaları için şiddet ve teröre başvurmamak dışında herhangi bir şartın aranmaması gerektiğini belirtir. Dworkin'in bahsettiği ikinci sivil itaatsizlik türü de, haksız olduğuna inanılan bir yasa veya hükümet politikasına karşı yürütülen adaleti temelli sivil itaatsizliktir. Sivil itaatsizliğe başvurmak için bir aciliyetin olmadığı bu sivil itaatsizlik türünde öncelikle tüm yasal yolların denenmiş olması gereklidir. Son olarak Dworkin, bir politikaya sadece yanlış, akıldışı veya yıkıcı olduğuna inanıldığı için karşı çıkılan politika esaslı sivil itaatsizlik türünden bahseder.

Teori kısmından sonra çalışmada, Türkiye'de sivil itaatsizliğin nasıl bir geçmişe sahip olduğunu belirlemek için daha önce gerçekleştirilmiş önemli bazı sivil itaatsizlik eylemlerinden bahsedildi. Bu bölümdeki amaç Türkiye'deki sivil itaatsizlik kültürü veya anlayışını, gerçekleştirilen eylem türleri, bu eylemlere karşı devletin gösterdiği tepki ve eylemlerin kamuoyunda tartışılma biçimi üzerinden analiz etmekti. Ele aldığımız sivil itaatsizlik türleri, Türkiye Öğretmenler Sendikasına (TÖS) bağlı öğretmenlerin 15 Aralık 1969 pazartesi günü başlayıp, 18 Aralık 1969 perşembe günü son verdikleri ve ilk, orta ve yüksek bütün okullarda uyguladıkları dört günlük uyarı grevi, Bergamalı köylülerin 1990'lı yılların başında bir firmanın bölgede çıkarılan altın madeninin siyanürle ayrıştırılması ve ortaya çıkan zehirli atıkların da bölgede oluşturulan siyanür havuzlarında depolanması yoluyla çevreyi kirletmesine karşı gerçekleştirdikleri eylemler, 1990'lı yıllarda gözaltında kaybolan veya faili meçhullere kurban giden yakınları için her cumartesi günü saat 12'de İstanbul'daki Galatasaray Lisesinin önünde toplanan Cumartesi Annelerinin

eylemleri ve Düşünce Suçu'na Karşı Girişim'in yayınlanan bir makalesi sebebiyle 1995 yılında "halkı kin ve düşmanlığa tahrik ettiği" ve "bölücülük propagandası yaptığı" iddiasıyla İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesinde yargılanan Yaşar Kemal'e destek olmak için gerçekleştirdikleri sivil itaatsizlik türleriydi.

Sivil cuma namazları 2011 yılında ilk defa Diyarbakır'da kılındıktan sonra Türkiye'nin pek çok kentinde 2013 yılına kadar kılınmaya devam etti. Eylemlerin temel amacı vaaz ve hutbelerde Kürtçe'nin yasaklanması, hutbe konularının merkezi olarak Diyanet tarafından belirlenmesi, bütün camilerde tek tip hutbenin okutulması ve hutbelerin devletçi ve milliyetçi konular içermesine tepki göstermekti. Bunlara ek olarak eylemler, çözüm sürecine destek olmak amacıyla ve Diyanet İşleri Başkanlığının devletin kontrolünde olmasına bir tepki olarak da gerçekleşti.

Sivil cuma namazlarını genellikle bölgeden fahri imam olarak bilinen Melleler kıldırdı. Bu Melleler namazlarda hutbeleri Kürtçe okudular. Cuma namazları genel olarak büyük meydanlar, demokratik çözüm çadırları, sosyal ve kültürel tesisler, spor tesisleri, BDP parti binaları veya parklarda kılındı. Namazların kılındığı yerler arasında Diyarbakır, İstanbul, Van, Batman, Mersin, Adana, İzmir, Urfa, Cizre, Viranşehir, Siirt, Şırnak, Kızıltepe, Nusaybin, Muş, Varto, Hakkâri ve Yüksekova şehirleri bulunuyor.

Sivil cuma namazları, 30 haftalık bir süreçten sonra 2013'te namazları kıldıran Seydaların yaptığı din âlimleri toplantısında yayınlanan sonuç bildirgesi ile sona erdirildi. Eylemlerin bitirilme gerekçesi ise eylemlerin hedeflerine ulaşmış olmasıydı. Âlimler anadilde ibadet yapılabileceğinin hükümet tarafından kamuoyuna deklere edilmesi ile sivil cumalar amacına ulaştığını belirttiler.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, sivil cuma namazlarının en önemli talepleri Kürtçe ile ilgili taleplerdi. Öncelikle sivil cuma namazları, Kürtçe'nin vaaz ve hutbelerde yasaklanmasına karşı gerçekleştirildi. Genel olarak dilin Allah tarafından verilen bir hak olduğunu ve Allah'ın bir ayeti olduğunu belirten sivil

cuma eylemcileri, Kürtçe'nin hutbelerde ve vaazlarda bir ibadet dili olarak serbest hale gelmesini talep ediyorlardı.

Sivil cuma namazlarının gündemindeki diğer temel konu da hutbeler meselesiydi. Bu konuda itiraz edilen bir kaç husus vardı. Bunlar da hutbelerin konularının Diyanet tarafından belirlenmesi, hutbelerin her yerde aynı konuda olması ve hutbelerin milliyetçi ve devletçi içerikler barındırmasıdır. Hutbeler konusunda dile getirilen talepler ise, hutbelerin merkezi olarak değil de imamlar tarafından her caminin bulunduğu mahalle veya köyün ihtiyaçları ve gündemi göz önüne alınarak hazırlanması, hutbelerin caminin bulunduğu köyün, şehrin veya ülkenin gündeminden de bahsetmesidir. Bunların yanında ayrıca çözüm sürecine destek ve Diyanet İşleri Başkanlığının özerk olması talepleri de sivil cuma namazları kapsamında dile getirilen talep ve şikâyetlerdir

Literatür analizinde de gördüğümüz gibi bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için bazı nitelikler taşıması gerekir. Bu niteliklerden birisi de mesela eylemin ciddi haksızlıklara karşı olması gerektiğidir. Sivil cumaların yukarıda saydığımız gerekçeleri de sivil cumaların haksızlıklara karşı gerçekleştiğini gösterir.

Sivil cuma namazları yasa karşıtı bir itaatsizlik eylemidir. Ancak sivil cumaların yasa karşıtlığı, yasa ihlali olarak değil de haksız bir yasa veya politikaya itiraz etmek anlamında bir karşıtlıktır. Sivil cuma namazları devletin veya Diyanet İşleri Bakanlığının bir politikası veya uygulamasına karşı gerçekleştirildi. Bu uygulamalar da Kürtçe hutbe ve vaazın yasaklanması ve hutbelerin içerik ve hazırlanış biçimiyle ilgili yanlış uygulamalardır.

Sivil cuma namazları bir çağrı olma niteliğini de taşır. Ancak bu çağrının öncelikli adresi kamu vicdanı değildir. Sivil cuma namazlarının esas olarak muhatap aldıkları adresler Diyanet İşleri Başkanlığı ve devlettir. Bunların yanında sivil cumalar, kamuoyuna seslenmeyi de amaçlamışlardır.

Sivil cuma namazları, kamuoyuna açık bir şekilde ve aleni olarak gerçekleştirildi. Bu eylemlerin aleniliğini sağlayan iki faktör vardır. Öncelikle sivil cumalar, şehirlerin merkezlerinde ve herkes tarafından görülebilecek açık

alanlarda kılındı. Bunun yanında medyanın gösterdiği yoğun ilgi de sivil cumaları kamuoyuna açık hale getiren faktörlerdir.

Sivil cuma namazlarının bir diğer niteliği de eylemlerin şiddetsiz bir şekilde gerçekleşmesidir. Öncelikle bu eylemler, meydanlarda namaz kılmak biçiminde gerçekleştiği için, şiddete başvurması zaten düşünülemeyecek bir eylem biçimine sahiptir. Ancak bunun da ötesine sivil cuma namazlarında, bir arbede veya tepkinin ortaya çıkmaması için özel çaba da gösterilmiştir.

Sivil cuma namazlarının amacı, devleti ya da Diyanet İşleri Başkanlığını ortadan kaldırmak değildi. Dolayısıyla sivil cumaların sistemin tamamına değil, sadece tekil haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Bu niteliğiyle sivil cumaların, Rawls'çu anlamda ifade edersek, yasalara karşı itirazının yine yasalara olan sadakatin sınırları içinde gerçekleşmiştir.

Literatür bölümünde tartışıldığı gibi, sivil itaatsizlik eylemlerinin en önemli niteliklerinden birisi de, itaatsizliğe bütün yasal yollar denendikten sonra, son çare olarak başvurulmasıdır. Bu durum bir önceki bölümde sahadan elde edilen bulgular tartışılırken ortaya konduğu gibi, sivil cuma eylemlerinde de söz konusudur. Çünkü sivil cumalar da literatürde bahsedildiği gibi bütün hukuki yollar denendikten sonra veya denenmeden sonuç alınamayacağı görülünce başvurulan bir itaatsizlik yöntemdir. Dolayısıyla sivil cumaların son çare olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sivil cumaların son çare olma durumu, sivil itaatsizlik literatüründe sıkça dile getirilen son çare olma durumundan farklıdır. Sivil cumalardaki son çare durumunu literatürdeki son çare durumundan farklılaştıran faktör, sivil cuma eylemlerinin sorunu hükümetin adım atmasını beklemeden bizzat ortadan kaldırmayı hedefleyen bir eylem olmasıdır.

Sivil cumaların temelinde yatan faktörler olarak hutbenin Kürtçe olmaması, hutbelerin içeriği ve Diyanet İşleri Kurumu tarafından atanan imamların Kürtçe bilmemeleri gibi faktörleri vurgulamıştık daha önce. Sivil cuma eylemleri de son çare olarak işte tüm bu haksızlıkları pratik olarak ortadan kaldırdığından, doğrudan doğruya sorunun çözümüne yönelik bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu yönüyle sivil cumalar hükümeti harekete geçiren

değil, hükümetin tutumunu dikkate almadan ve beklemeden harekete geçen bir sivil itaatsizlik eylemi olarak kabul edilebilir.

Sivil itaatsizliğin demokratik toplumlarda veya az çok adil demokratik bir devlette söz konusu olduğun söyleyen John Rawls'un, sivil itaatsizliğe de ancak adil ve demokratik bir devletteki anayasal düzenin meşruiyetini kabul edenlerin başvurabileceğini yukarıda belirtmiştik. Rawls'un bu fikrini sivil cuma namazları açısından değerlendirirsek, bu eylemlere başvuranların Rawls'un bu kriterini taşıdığını söyleyebiliriz. Çünkü bulguları tartıştığımız bölümde de belirttiğimiz gibi sivil cuma eylemcileri, devlete veya Diyanet İşlerine karşı değil, onların haksız politika ve uygulamalarına karşı sivil cuma namazlarını kıldılar. Sivil cuma namazları ayrıca, Rawls'un haklı bir sivil itaatsizliğin taşıması gerektiğini ileri sürdüğü üç şartı da taşıdığını söyleyebiliriz. Öncelikle sivil cuma namazları, Rawls'un belirttiği ilk şarta uygun olarak temel ve açık haksızlıklara karşı gerçekleştirildi. Bu haksızlıklar da Kürtçe vaaz ve hutbelerin yasak olması ve hutbelerin içerik ve hazırlanış biçimi olarak kabul edilebilir olmamalarıdır. İkinci olarak sivil cuma eylemciler, şikâyetleri ve talepleri çerçevesinde değişik yollara başvurduklarını ve sonuç alamadıklarını belirtmişti. Üçüncü olarak sivil cuma namazları, anayasal düzeni tehlikeye atmadığı gibi, kanunlara ve anayasaya da saygıyı muhafaza ediyor. Dolayısıyla sivil cuma namazları, Rawls'un ileri sürdüğü kriterler bağlamında da bir sivil itaatsizlik eylemi niteliğini taşır.

Sivil cuma eylemlerini Habermas'ın sivil itaatsizliğe yüklediği anlam bağlamında da ele alabiliriz. Hatırlatmak gerekirse Habermas, sivil itaatsizliğin kendine güvenen demokratik düzenler için önemli fonksiyonları yerine getirdiğini düşünüyordu. Ona göre sivil itaatsizlik eylemleri, demokratik sistemlere yanlışlarını ve eksikliklerini görme ve bunları düzeltme fırsatını veriyordu. Sivil cuma namazları da, Türkiye için ve daha özelde de Diyanet İşleri Başkanlığı için Habermas'ın düşündüğü biçimde fonksiyonları yerine getirme potansiyeline sahiptir. Bu eylemler, Diyanet İşleri Başkanlığına, kendi uygulamalarındaki hataları ve bu hataların özellikle bölgede yol açtığı haksızlık ve adaletsizlikleri görme ve bunları giderme fırsatı verme açısından önemli işleve sahiptir. Bu yüzden sivil cuma namazları tam da Habermas'ın ifade ettiği gibi Türkiye'ye ve

kurumlarına kendi eksikliklerini ve hatalarını düzeltme fırsatı veren bir itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebilir.

Sivil itaatsizliğin esas olarak örgütsel bir eylem olduğunu düşünen Hannah Arendt'in sivil itaatsizlik anlayışı da, sivil cuma namazlarında karşılık bulur. Çünkü Arendt'in da sivil itaatsizlik eylemleri için ifade ettiği gibi sivil cumalar, ortak bir düşünce etrafında birleşmiş olan bir grup tarafından, zorunlu ya da istenen bir değişikliği sağlamak amacıyla, kamuoyuna açık bir şekilde, şiddete başvurmadan gerçekleştirilmiştir. Ve yine tıpkı Arendt'in sivil itaatsizlik eylemleri için ifade ettiği gibi sivil cuma namazları da, talep edilen değişimin normal yollarla gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve şikâyetlerin dikkate alınmadığı ya da etkili olamayacağı kanaatine varılınca ortaya çıkmıştır. Bulguların tartışıldığı bölümde sivil cumaları son çare olarak ele aldığımız bölümde değinildiği gibi, sivil cuma namazını kıldıran Melleler, bu eylemlere başvurmadan önce, imamlar, müftüler ve Diyanet İşleri gibi çeşitli düzeylerde girişimlerde bulunduklarını, ancak herhangi bir sonuç alamadıklarını ifade etmişlerdi.

Sivil cumaları, üç çeşit sivil itaatsizlikten bahseden Dworkin bağlamında da ele alabiliriz. Bu noktada ortaya çıkan soru, sivil cumaların Dworkin'in ortaya attığı sivil itaatsizlik türlerinden hangisine uyduğu sorusudur. Öncelikle sivil cumalar, Dworkin'in birinci sivil itaatsizlik türü olan ve yasaların insanlardan kötü ya da vicdani olmayan taleplerde bulunduğu ve bireylerin vicdanının o yasaya uymaya izin vermediği durumlarda ortaya çıkan dürüstlüğü esas alan sivil itaatsizlik türüne uymadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu sivil itaatsizlik türünün aksine sivil cumalarda bir aciliyet söz konusu değildi. Eylemlere haksız ve adaletsiz dil yasağı ve hutbe konuları gibi uygulamaların yıllarca sürmesinden sonra başvuruldu. Yine amacı ne bir yasayı protesto etmek ve bu yolla yasanın veya politikanın değiştirilmesini sağlamak, ne de kamuoyunun vicdanına seslenip onları bir haksızlık hakkında haberdar etmek olan bu sivil itaatsizlik türünün aksine sivil cumalar, hem kamuoyuna bir çağrı niteliği taşıyordu hem de yanlış bir politika ve uygulamayı değiştirmeyi amaçlıyordu. İşte hem aciliyet söz konusu olmaması hem de kamuoyuna çağrı niteliği ve yanlış politika ve

uygulamayı değiştirme amacı taşıması sivil cumaların, Dworkin'in bahsettiği ikinci sivil itaatsizlik türü olan adaleti temelli sivil itaatsizlik türüne daha yakın olduğunu gösterir.

Bütün bunlardan sonra sonuç olarak söylenebilir ki, bu çalışmanın ulaştığı en önemli sonuçlardan birisi, taşıdığı nitelikler göz önüne alınırsa sivil cuma namazlarının bir sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilebileceği hususudur. Çünkü sivil cuma namazları, devletin ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun haksız uygulamaları ve politikalarına ve bunların yol açtığı adaletsizliklere karşı kamuoyu önünde, aleni olarak ve şiddete başvurmadan gerçekleştirilen; ne devletin tamamına ne de Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun tamamını hedef almayan veya bunları ortadan kaldırmayı amaçlamayan; ama sadece bu kurumların haksız olduğuna inanılan politika ve uygulamalarını hedef alan ve eylemlerin hem fiili müdahale gibi hem de hukuki sonuçlarına katlanmanın göze alındığı eylemlerdir.

Yine bu tartışmalar bağlamında genel itibariyle değerlendirdiğimizde sivil cuma namazları, bizzat protesto edilen ve değiştirilmesi istenen yasa veya politikaların protesto edildiği direkt sivil itaatsizlik türüne bir örnek olarak verilebilir. Sivil cuma namazları hutbe ve vaazların Kürtçe okunmamasına ve hutbelerin içeriğine karşı girişilen eylemlerdi. Bu bağlamda sivil cumaların başvurduğu eylemler de, bizzat itiraz edilen ve değiştirilmesi talep edilen bu politika ve uygulamalardı. Bu yüzden de sivil cumalar, direkt sivil itaatsizlik türüne örnek teşkil eden eylemlerdir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, sivil cuma namazları kendisini hutbe ve vaazlar gibi dini bir alanda gösteren dil yasağı ve yine hutbelerin konularının hazırlanış biçimi ve içeriğine itiraz gibi çok temel hak taleplerini esas alan bir sivil itaatsizlik eylemi olarak tanımlanabilir.

Bir sivil itaatsizlik hareketi olarak sivil cuma namazlarını daha da anlamlı hale getiren bir diğer nokta ise, bu eylemlerin din alanında ve bir ibadet kapsamında gerçekleştirilmiş olmalarıdır. Çünkü sivil cuma namazları, her şart ve koşulda itaat etmenin en fazla dini argümanlarla meşrulaştırıldığı Türkiye'de, bu alana

tabiri caizse ezber bozan yeni bir yaklaşım getirmişti. Sivil cuma namazları bizlere, doğru şartlar ve zamanda itaat etmek ne kadar ulvi ve erdemli bir davranış olarak kabul edilebilirse, tıpkı kötülüğe ya elimizle, ya dilimizle ya da kalbimizle müdahale etmemizi salık veren ve haksızlık karşısında susan dilsizin şeytan olduğunu hatırlatan hadisler gibi şartları ve zamanı geldiğinde itiraz etmenin de, muhalefet etmenin de en az o kadar ulvi ve erdemli olduğunu yeniden hatırlatmıştı.

Bunun yanında sivil cuma namazlarının tam da silahların sustuğu ve Kürt sorununun çözüme ulaştırılmaya çalışıldığı çözüm süreci gibi Türkiye için son derece hayati olan bir süreçte ortaya çıkması, onu önemli kılan bir diğer faktördür. Bir itaatsizlik eylemi olarak sivil cumaların çözüm sürecine zarar verip vermediği sorusu bu yüzden önem arz etmektedir.

Mülakatlardan elde edilen veriler ışığında sivil cuma namazlarının çözüm sürecini hiç de tehdit etmediği söylenebilir. Sivil cuma namazlarını kıldıran Melleler, öncelikle sivil cumalara son verilmesinin bir gerekçesinin de çözüm sürecine gösterilen hassasiyet olduğun belirtiyorlar. Bunun yanında çözüm süreci, sivil cuma namazlarında dile getirilen sorunların çözümü ve taleplerin karşılanması için de bir umut olarak algılanıyor.

Diğer taraftan sivil cuma namazlarını önemli hale getiren bir diğer husus da, tam da silahların sustuğu ve siyasetin ve sivil toplum hareketlerinin bir mücadele veya hak arama yöntemi olarak öne çıktığı çözüm sürecinde, sadece siyaseti ve sivil itaatsizlik eylemlerini yoğun biçimde bir hak arama metodu olarak benimseyen Kürtler açısından değil, Türkiye'deki bütün toplumsal kesimler için de siyasetin ve toplumsal hareketlerin silaha ve şiddete ne ölçüde alternatif olabileceğini göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Bunun yanında çözüm sürecini başlatan hükümetin ve devletin sivil cuma namazlarına karşı duruşları da, Türkiye'de siyasetin ve sivil toplum hareketlerinin silahın ve şiddetin ne ölçüde alternatifi olduğunun belirlenmesinde son derece önemlidir. Bu bağlamda Türkiye'deki demokrasi için sivil cuma namazları, tam da Habermas'ın ifade ettiği gibi bir denek taşı işlevi görmesi

açısından da oldukça önem taşır. Devlete düşen görev ise bu noktada, Türkiye'de daha önce gerçekleştirilen sivil itaatsizlik ve diğer toplumsal hareketlerde olduğu gibi güvenlik güçleri eliyle hak talep edenleri baskı yoluyla engellemek ve medya eliyle de bu hak taleplerini itibarsızlaştırmaktan ziyade şikâyetlere kulak asmak ve hak taleplerini de dikkate almaktır. Bu sayede devlet, Türkiye'de sivil itaatsizlik gibi sivil toplum hareketleri ve siyasetin bir hak arama yöntemi olarak şiddete ve silaha güçlü bir alternatif olabileceğini göstermiş olur.

Son olarak Türkiye'de sivil itaatsizliğe bir örnek olarak sadece sivil cuma namazları gibi sınırlı bir konu hakkında gerçekleştirilen bu çalışma kapsamında hem sivil itaatsizlik konusunun, ama daha da önemlisi özellikle Türkiye'de sivil itaatsizlik konusunun bütün yönleriyle ele alınmasının mümkün olmadığını ifade etmek gerekir. Bu yüzden sivil itaatsizlikle ilgili gerek bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından dolayı çalışmada ya kısmen değinilen veya değinilmesi mümkün olmayan gerekse de bu çalışmanın ulaştığı sonuç itibariyle önem kazanan ancak çalışma kapsamında incelenmesi mümkün olmayan muhtemel araştırma konularının belirtilmesi gerekir.

Öncelikle Türkiye'deki sivil itaatsizlik eylemleri üzerine yapılan çalışmalar, ya bu çalışmada olduğu gibi sadece bir sivil itaatsizlik eylemi üzerine yoğunlaşırlar ya da Türkiye'de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri hakkında sadece yüzeysel bilgilerle sınırlı kalırlar. Ancak Türkiye'de sivil itaatsizlik üzerine yapılacak bir çalışmada Türkiye'de gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemlerinin temel karakterlerini, itaatsizlik yöntemlerini, Devletin dolayısıyla resmi kurumların bu eylemlere karşı takındığı tavır ve toplumun bu eylemlere bakış açısı gibi konuları daha derinlemesine analiz ederek bu alan hakkında kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilebilir.

Burada bahsedilen konulardan Devletin ve resmi kurumların sivil itaatsizlik eylemlerine karşı takındığı tavır ve toplumun bu eylemlere bakış açısı konularının her biri ayrıca başlı başına bir araştırmaya konu edilebilir. Devletin ve ilgili resmi kurumların sivil itaatsizlik eylemlerine karşı nasıl bir tavır sergiledikleri, özellikle Habermas'ın sivil itaatsizliği anayasal düzenler için bir

sınav olarak değerlendirmesi ve Dworkin'in mahkemelerin sivil itaatsizlik eylemlerine adi suçlularmış gibi davranmamaları gerektiği yönündeki fikirleri düşünülünce sivil itaatsizlik konusu açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda Türkiye'de de hem devletin hem de polis ve mahkemeler gibi resmi kurumların sivil itaatsizlik eylemlerine karşı nasıl bir tavır takındıkları meselesi üzerine yapılacak bir çalışma ile Türkiye'de sivil itaatsizlik konusunda oldukça önem arz eden soruların cevaplanması mümkün olabilir. Yine Türkiye'de toplumun sivil itaatsizlik eylemlerine nasıl bir bakış açısına sahip olduğu meselesi de bu alan için öneli bir araştırma konusu tekil edebilir. Bu alanda yapılacak bir çalışmayla Türkiye'de toplumun hangi kesiminin sivil itaatsizliği bir hak arama yöntemi olarak benimsediği, hangi kesimin sivil itaatsizlik eylemlerine tepki gösterdiği ve bu tepkilerin altında hangi gerekçelerin yattığı gibi temel sorular cevaplanabilir.

Kaynakça

Aksoy, M. (1975). *Devrimci Öğretmenin Kıyımı ve Mücadelesi*, 2 cilt, Ankara, 1975

Allen, M. (2009): Civil Disobedience and Terrorism Testing the Limits of Deliberative Democracy. *Theoria*, 56 (118), 15-39.

Althusser, L. (2003): *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 3. bs., (Çev. A. Tümertekin, İstanbul. İthaki

Altunel, M. (2011): Sivil İtaatsizlik Ve Mohandas K. Gandhi. *TBB Dergisi* 2011 (93), 443-458.

Anbarlı, Ş. (2001): "Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik", *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Nisan/2001, 319-328.

Anbarlı, Ş. (2006): Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi

Anbarlı, Ş. (2007): Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu. *Yönetim Bilimleri Dergisi* (5: 2) 2007, 71-99.

Arendt, H. (1972): *Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; on Violence; Thoughts on Politics and Revolution.* New York: Harcourt Brace & Company.

Arendt, H. (1986): Ziviler Ungehorsam. D*ies.: Zur Zeit. Politische Essays (1943–1975).* Hamburg: Rotbuch 1999

Ateş, T. (2007): *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik.* Nesa Yayın Grubu. İstanbul

Aygün, T. (2006): *Efendiliğin Reddi: Sivil İtaatsizlik ve Doğrudan Eylem.* İstanbul, Versus Kitap

Bali, R. N. (1998): Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası. Birikim Dergisi. Sayı 115. Kasım 1998

http://www.birikimdergisi.com/sayi/115/cumhuriyet-doneminde-azinliklar-politikasi Giriş tarihi: 02.02.2015

Barker, R. (1992): Civil Disobedience as Persuasion: Dworkin and Greenham Common. *Political Studies* (1992), XL, 290-298

Baydar, G. ve Ivegen, B. (2006) "Territories, Identities and Thresholds: The Saturday Mothers Phenomenon in İstanbul", *Signs,* 31(3), (Spring 2006), 689-715.

Bayles, M. (1970): The Justifiability of Civil Disobedience, *Review of Metaphysics; Sep 1,* 1970, 24, 1

Bedau, H. A. (1961): On Civil Disobedience. *The Journal of Philosophy, Vol. 58, No. 21,* 653-665

Bedau, H. A. (1991a): Introduction. *Civil Disobedience in Focus*, (Ed: H. A. Bedau). London: Routledge. 1-12

Bedau, H. A. (1991b): Civil Disobedience and Personal Responsibility for Injustice. *Civil Disobedience in Focus*, (Ed: H. A. Bedau). London: Routledge. 49-67

Bentouhami, H. (2007): Civil Disobedience from Thoreau to Transnational Mobilizations: The Global Challenge, *Essays in Philosophy: Vol. 8: Iss. 2,* Article 3.

Bingham, S. (2006): Disciplinary Disobedience: Henry David Thoreau as Social Theorist and the Need for a more "Transcendent" Sociological Curriculum. *Humanity and Society, Volume 30, Number 3, August 2006.* 297-307

Bleiker R. (2002): Rawls and the Limits of Nonviolent Civil Disobedience. *Social Alternatives Vol. 21 No. 2,* autumn 2002. 37-40

Bové, J. ve Luneau, G. (2004): *Sivil İtaatsizliğe Çağrı.* (Çev: I. Ergüden). İletişim Yayınları. İstanbul

Brownlee, K. (2010): “Civil Disobedience”. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (spring 2010 Edition). http://plato.stanford.edu/archives/spr2010/entries/civil-disobedience/ Giriş Tarihi: 13.02.2014.

Brownlee, K. (2012): *Conscience and Conviction: The Case for Civil Disobedience.* Oxford University Press. Oxford

Buttle, N. (1985): Civil Disobedience and Punishment, *Political Studies (1985), XXXIII,* 649-656

Cangı, A. A. (2014): Bergama Direnişi Çevre Hukukunu Nasıl Değiştirdi? İstanbul - BİA Haber Merkezi 13 Aralık 2014, http://www.bianet.org/bianet/ekoloji/160776-bergama-direnisi-cevre-hukukunu-nasil-degistirdi Giriş tarihi 02.01.2015

Canlı, C. ve Beysülen, Y. K. (2010): *Zaman içinde Bediüzzaman*. İletişim. İstanbul

Cohen, C. (1966): Civil Disobedience and the Law. *Rutgers Law Review. Volume 21. Number 1. Fall* 1966. 1-17

Coleman, G. D. (1985): Civil Disobedience: A Moral Critique. *Theological Studies 46 (1985).* 21-37

Corlett, J. A. (1997): What is Civil Disobedience? *Philosophical Papers, 26:3,* 241-259

Coşar, Y. (2014): Önsöz. *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik,* (H. Arendt vd.). (Çev. Y. Coşar). 4. Basım 2014. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. 9-28

Cündioğlu, D. (2012): Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset. Kapı Yayınları. İstanbul

Duman, F. (2009): “Sular ne güzelse, öyle...” Radikal Kitap, Faruk Duman Arşivi. 08.05.2009 http://www.radikal.com.tr/kitap/sular_ne_guzelse_oyle-934705 Giriş tarihi: 07.01.2015

Dursun, D. (1996): Toplumsal Muhalefetin Temsilcisi Olarak Bediüzzaman Said Nursi. 3. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu (Yayına hazırlayan: M. Paksu). İstanbul, 628-640.

Dworkin, R. (1977): Civil Disobedience. *Taking Rights Seriously.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

Dworkin, R. (1985): *A Matter of Principle.* Cambridge, Mass./ London: Harvard University Press.

Dworkin, R. (2011): *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.

Dworkin, R. (2014): Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatiği. *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik,* (H. Arendt vd.). (Çev. Y. Coşar). 4. Basım 2014. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. 144-164

Ebert, T. (2012): Erfolg durch Zivilen Ungehorsam*?. Forschungsjournal Soziale Bewegungen. 25, Jg. 1 2012*. 60-65

Eser, E. (2008): Sivil İtaatsizlik. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Çankaya Üniversitesi

Fromm, E. (1990): İtaatsizlik Üzerine Denemeler. (Çev. A. Sayın. Mert Yayıncılık. İstanbul

Galtung, J. (2014): Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha: Normlar. *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik,* (H. Arendt vd.). (Çev. Y. Coşar). 4. Basım 2014. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. 216-231

Gandhi, M. K. ve Thoreau H. D. (2012): *Sivil itaatsizlik ve Pasif Direniş.* (Çev. H. Arslan ve F. Ünsal). Vadi Yayınları. Ankara

Gene, J. G. (1973): The Orthodox Theory of Civil Disobedience. *Social Theory and Practice; Fall 1973; 2, 4;* Periodicals Archive Online pg. 475-498

Glesne, C. (2013): *Nitel Araştırmaya Giriş*. (Çev. A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu). Anı Yayıncılık. Ankara

Goodin, R. E. (1987): Civil Disobedience and Nuclear Protest. *Political Studies (1987), XXXV,* 461-466

Gözaydın, İ. (2009): *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İletişim Yayınları. İstanbul

Günçıkan, B. (1996) *Cumartesi Anneleri.* İletişim Yayınları. İstanbul

Günay, Ü. Güngör, H ve Ecer, A.V. 1997: *Laiklik, Din Ve Türkiye.* Adım Yayınları. Ankara

Habermas, J. (1983): Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik. *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat* (Ed: P. Glotz):, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1983, 29-53.

Hablemitoğlu, N. (2003). *Alman vakıfları: Bergama dosyası.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

İnce, E. (2014a): Bergama Altın Madeni Direnişi: Toprağın Bekçileri. İstanbul - BİA Haber Merkezi 13 Aralık 2014, http://www.bianet.org/bianet/siyaset/160766-bergama-altin-madeni-direnisi-topragin-bekcileri Giriş tarihi 02.01.2015

İnce, E. (2014b): Düşünceye Özgürlük: 80 Bin Kişi Kendini İhbar Etti http://www.bianet.org/bianet/print/160846-dusunceye-ozgurluk-80-bin-kisi-kendini-ihbar-etti Giriş tarihi: 07.01.2015

Kalla, S. (1986): Hannah Arendt on Civil Disobedience. *Indian Philosophical Quarterly, 13 1986, Nr. 3 & 4,* 261–269.

Koç, Y. (2009): 40. Yılında Büyük Öğretmen Boykotu Aydınlık Dergisi, Kasım 2009. http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1323810808a.pdf Giriş tarihi: 02.01.2015

Konyar, O. (1999). Sivil İtaatsizlik: 2. Bildiri. *Sivil İtaatsizlik. (Ed:* H. Ökçesiz). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Koştaş, M. (1999): Türkiye'de laikliğin gelişimi (1920'den günümüze kadar). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 39 Sayı: 2 Sayfa: 185-196

Koyama, H. (2012): Freedom and Power in the Thought of Hannah Arendt: Civil Disobedience and the Politics of Theatre. *Theoria, December 2012.* S. 70-80

Lefkowitz, D. (2007): On a Moral Right to Civil Disobedience *Ethics, Vol. 117, No. 2 (January 2007),* S. 202-233. The University of Chicago Press http://www.jstor.org/stable/10.1086/510694. Giriş Tarihi: 29/04/2014

LeGrande, J.L. (1967): Nonviolent Civil Disobedience and Police Enforcement Policy. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science, Vol. 58, No. 3 (Sep.1967),* S. 393-404.

Mardin, Ş. (2007): *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim. İletişim. İstanbul*

Morano, D. V. (1971): Civil Disobedience and Legal Responsibility. *The Journal of Value Inquiry;* Summer 1971; 5, 3; Periodicals Archive Online.185-193

Moraro, P. (2007): Violent Civil Disobedience and Willingness to Accept Punishment. *Essays in Philosophy: Vol. 8: Iss. 2, Article 6*.

Morselli, D. ve Passini, S. (2012): Disobedience and support for democracy: Evidences from the World Values Survey. *The Social Science Journal* 49 (2012), 284–294

Ökçesiz, H. (1994): *Sivil İtaatsizlik.* Afa Yayınları, İstanbul

Ökçesiz, H. (1995): Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Olgusu. Habermas, J.. *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Sınanması, Federal Cumhuriyette Otoriter Yasacılığa Karşı.* (Çev. H. Ökçesiz). 1995, Afa Yayınları

Özen, H. (2009): Bergama Mücadelesi: Doğuşu, Gelişimi ve Sonuçları. *Atılım Üniversitesi, e-bülten.* Sayı: 14/Yıl 4 Mart 2009

Özkan, H. (2012): Merkezi Ezan ve Vaaz. http://www.diyanet-sen.org.tr/merkezi-ezan-ve-vaaz Giriş tarihi 25.12.2014

Passini, S. and Morselli, D. (2009): The Obedience–disobedience Dynamic and the Role of Responsibility, *Journal of Community & Applied Social Psychology.* 20: 1–14 (2009). 1-14

Passini, S. and Morselli, D. (2011): In the Name of Democracy: Disobedience and Value-oriented Citizenship, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21: (2011). 255-267

Pion-Berlin, D.; Esparza D. ve Grisham K. (2012): Staying Quartered: Civilian Uprisings and Military Disobedience in the Twenty-First-Century. *Comparative Political Studies 2014* 47: 230-259.

Porter, R. O. (2006): Tribal Disobedience, *Texas Journal on Civil Liberties & Civil Rights* Vol. 11, 137-183

Randle, M. (1994): *Civil Resistance*, Fontana Press, London

Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.

Raz, J. (1991): Civil Disobedience. *Civil Disobedience in Focus,* (Ed. H. A. Bedau), London: Routledge. 159-169.

Reinart, Ü. B. (2003): *Biz Toprağı Bilirik: Bergama Köylüleri Anlatıyor*, Metis Yayınları, İstanbul.

Sabl, A. (2001): Looking Forward to Justice: Rawlsian Civil Disobedience and its Non-Rawlsian Lessons. *The Journal of Political Philosophy:* Volume 9, Number 3, 2001, 307-330.

Schlossberger, E. (1989): Civil Disobedience. *Analysis*, Vol. 49, No. 3 (Jun., 1989): 148-153. Oxford University Press. http://www.jstor.org/stable/3328118 Giriş tarihi: 22/01/2014

Schroeder, S. (2007): All Things New: On Civil Disobedience Now, *Essays in Philosophy*: Vol. 8: Iss. 2, Article 11.

Schwartz, A. M. (1970): Civil Disobedience; *McGill Law Journal*, ISSN 0024-9041, 1970, Volume 16, 542-570
http://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/mcgil16&collection=journals&id=560 Giriş tarihi: 23.01.2014

Sharp, G. (1969): The Technique of Non-Violent Action. *Civilian Resistance as a National Defence: Non-Violent Action Against Aggression.* (Ed. A. Roberts) (1969): Penguin Books, Baltimore, Maryland. 107-127

Smart, B. (1991), 'Defining Civil Disobedience. *Civil Disobedience in Focus,* (Ed. H. A. Bedau), London: Routledge. 189-211

Smith, W. (2008): Civil Disobedience and Social Power: Reflections on Habermas. *Contemporary Political Theory,* 2008, 7, 72–89.

Smith, W. (2012): Policing Civil Disobedience, *Political Studies*: 2012 VOL 60, 826–842

Şafak, C. (2010): TÖS tarihinden bir yaprak: Büyük Eğitim Yürüyüşü (15 Şubat 1969). http://www.sendika.org/2010/05/tos-tarihinden-bir-yaprak-buyuk-egitim-yuruyusu-15-subat-1969-can-safak/ Giriş tarihi 25.12.2014

Taslaman, C. (2011): *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam*. İstanbul Yayınevi

Thoreau, H. D. (2014): Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine. *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik,* (H. Arendt vd.). (Çev. Y. Coşar). 4. Basım 2014. Ayrıntı Yayınları. İstanbul. ss. 144-164

Thomassen, L. (2007): Within the Limits of Deliberative Reason Alone: Habermas, Civil Disobedience and Constitutional Democracy. *European Journal of Political Theory*, 6: ss. 200-218.

Uyanık, M. (2015): *Ebu Hanife ve Said Nursi'de Sivil İtaatsizlik*. Ufuk Yayınları. İstanbul

White, S. K. ve Farr, E. R. (2012): "No-Saying" in Habermas, *Political Theory*, 2012 40: ss. 32-57.

Yıldırım E. (2012): Diyanet Demokratik Açılım'ın neresinde? Star, 08.04.2012 http://www.hurfikirler.com/yazi2443&s=15/burak-durgut-yoksulluk-devlet-kapitalizm-ozgurluk.php Giriş Tarihi: 20.01.2015

Yılmaz, A. (2015): Ezân-ı Muhammedî Serüveni ve Saîd Nursî-7. http://risaletalimhaber.com/haber/17017-ezn-i-muhammed-seruveni-ve-sad-nurs-7#.VRu2rXbQVfc

Yılmaz, A. G. (2014): Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: Anneler Türkiye'de Cumartesi Anneleri ve Arjantin'de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* • Cilt 2, Sayı 1, Mart 2014, ss. 51-74

Gazete ve İnternet Kaynakları

http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/s/a/sanar-yurdatapan.pdf Giriş tarihi: 07.01.2015

http://www.egitimsen.org.tr/ekler/5218d902367e9e83db15f14eac5f962_ek.pdf Giriş tarihi 02.01.2015

http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=209374 Giriş tarihi: 05.01.2015

http://www.yenisafak.com.tr/arsiv/2001/subat/20/g4.html Giriş tarihi 05.01.2015

http://www.yuksekovahaber.com/haber/sivil-cumada-erdogana-tepki-49554.htm Giriş Tarihi: 26.01.2015

http://www.ufkumuz.com/sivil-cuma-namazlarina-tamamen-son-verildi_d23567.html Giriş Tarihi: 09.11.2013

http://www.yuksekovahaber.com/haber/sivil-cumada-erdogana-tepki-49554.htm Giriş Tarihi: 03.02.2015

http://www.bestanuce1.com/mobil2/haberayrinti.php?id=41067 Giriş Tarihi: 03.02.2015

http://www.evrensel.net/haber/20293/sivil-cumalarda-katliama-ofke-vardi Giriş Tarihi: 03.02.2015

http://www.ozgur-gundem.com/index.php?haberID=66388&haberBaslik=Sivil%20Cuma%20namaz%C4%B1:%20Rojava'ya%20yard%C4%B1m%20edin&categoryName=Haber&categoryID=2&action=haber_detay&module=nuce Giriş Tarihi: 03.02.2015

http://www.ilkehaber.com/yazdir/haber/sivil-cumaya-gazli-panzerli-saldiri-24260.htm Giriş Tarihi: 03.02.2015

Ekler Listesi

Ek 1: Şanar Yurdatapan'ın "İmamın Ordusu" kitabını elde ederek ve yayarak işlediği sivil itaatsizliği başsavcıya bildirdiği mektubu.

Ek 2: Diyanet İşleri Başkanlığının 6. Mart 1933 yılında Afyonkarahisar ve Elazığ Müftülüklerine salavat ve tekbirlerin Türkçe okunmasına dair gönderdiği yazılar

Ek 3: Sivil Cuma Namazlarını Kıldıranlarla Yapılan Mülakat

Ek 4: Sivil Cuma Namazlarına Katılanlarla Yapılan Mülakat

Ek 5: Sivil Cuma Namazlarına Katılmayanlarla Yapılan Mülakat

Ek 6: Sivil Cuma Namazlarından Çeşitli Görüntüler

Ek 1: Şanar Yurdatapan'ın "İmamın Ordusu" kitabını elde ederek ve yayarak işlediği sivil itaatsizliği başsavcıya bildirdiği mektubu. Kaynak: antenna-tr.org http://www.antenna-tr.org/sites.aspx?SiteID=24

Sayın Turan Çolakkadı,
İstanbul C. Başsavcısı
İSTANBUL

Sayın Başsavcı,

Örgütsel doküman sayılarak polis baskınlarıyla bilgisayarlardan toplanan "İmamın Ordusu" adlı basılmamış kitabın bir nüshasını ekte bulacaksınız.

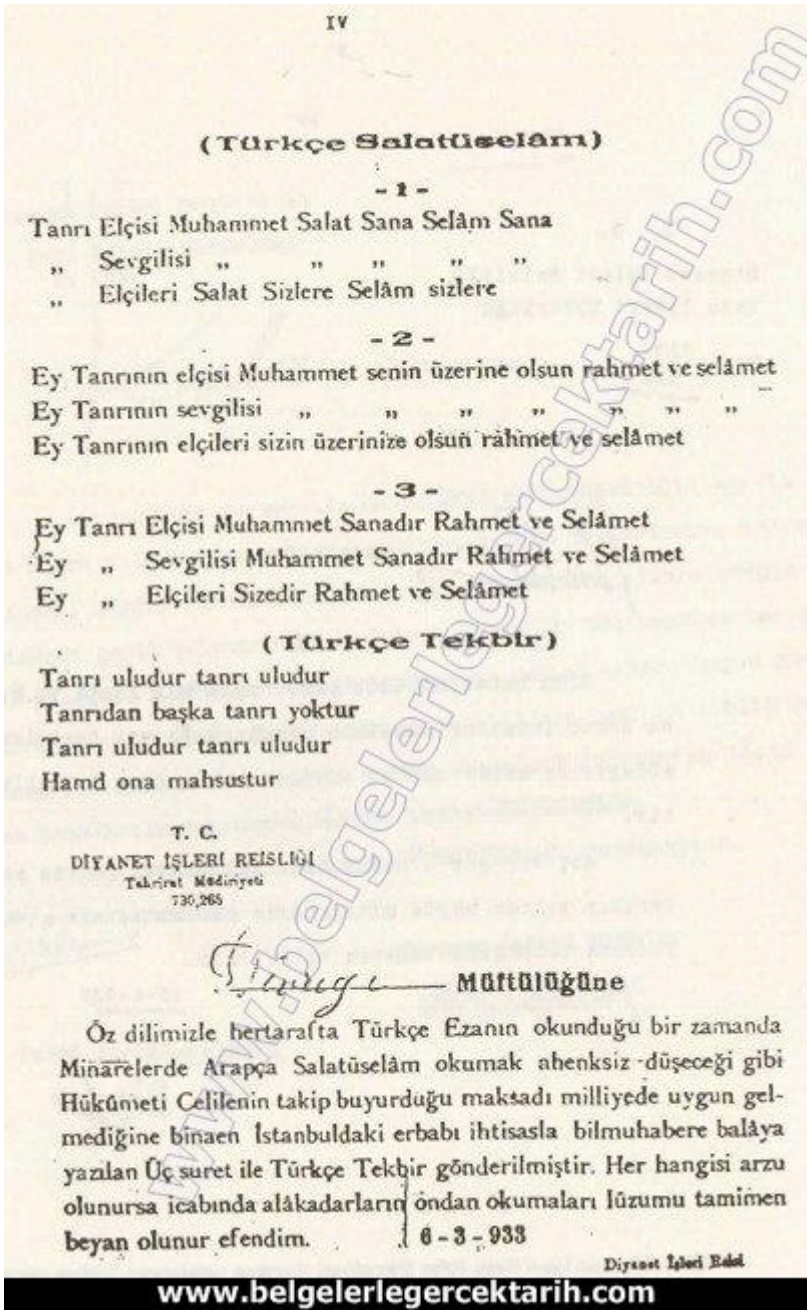
Gördüğünüz gibi bu metni elde ettikten başka, elimdeki e-posta adreslerine yollayarak yayılmasına yardımcı oluyor, üstelik bu metni alan kişileri de aynı işi yapmaya teşvik ediyorum.

Bu eylemlerim hakkında olası yasal işlemlerin sonuçlarına katlanmaya da hazırım, soruşturma açmanızı bekliyorum.

Saygılarımla,

Şanar Yurdatapan

Ek 2: Diyanet İşleri Başkanlığının 6. Mart 1933 yılında Elazığ ve Afyonkarahisar ve Müftülüklerine salavat ve tekbirlerin Türkçe okunmasına dair gönderdiği yazılar

IV

(Türkçe Salatüselâm)

- 1 -

Tanrı Elçisi Muhammet Salat Sana Selâm Sana
„ Sevgilisi „ „ „ „ „
„ Elçileri Salat Sizlere Selâm sizlere

- 2 -

Ey Tanrının elçisi Muhammet senin üzerine olsun rahmet ve selâmet
Ey Tanrının sevgilisi „ „ „ „ „ „ „
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

- 3 -

Ey Tanrı Elçisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey „ Sevgilisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey „ Elçileri Sizedir Rahmet ve Selâmet

(Türkçe Tekbir)

Tanrı uludur tanrı uludur
Tanrıdan başka tanrı yoktur
Tanrı uludur tanrı uludur
Hamd ona mahsustur

T. C.
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
Tebliğat Müdüriyeti
730,265

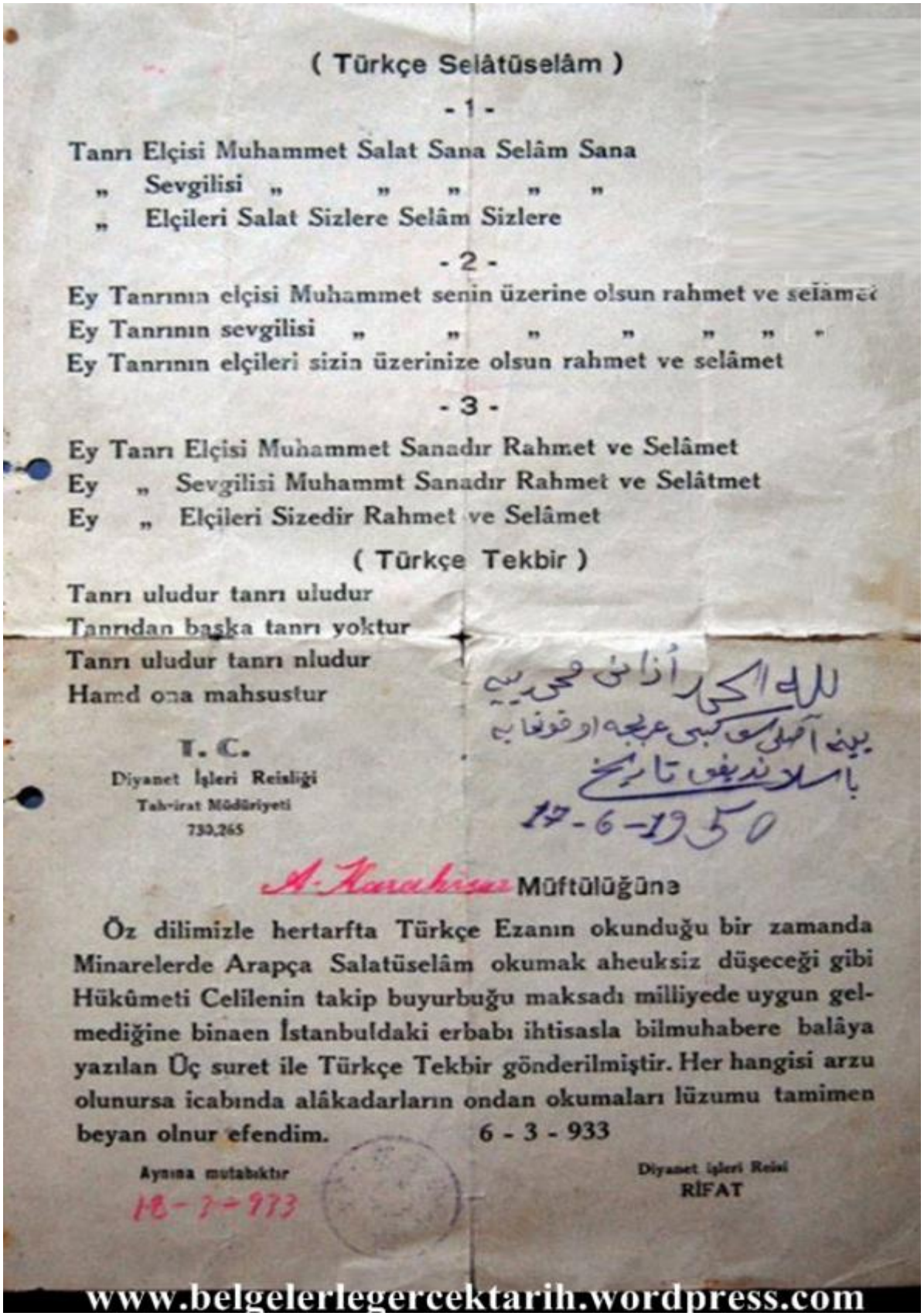
[illegible] Müftülüğüne

Öz dilimizle hertaraftа Türkçe Ezanın okunduğu bir zamanda Minârelerde Arapça Salatüselâm okumak ahenksiz düşeceği gibi Hükûmeti Celilenin takip buyurduğu maksadı milliyede uygun gelmediğine binaen İstanbuldaki erbabı ihtisasla bilmuhabere balâya yazılan Üç suret ile Türkçe Tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların ondan okumaları lûzumu tamimen beyan olunur efendim. 6 - 3 - 933

Diyanet İşleri Reisi

www.belgelerlegercektarih.com

Kaynak: http://belgelerlegercektarih.com/tag/tanri-uludur/

(Türkçe Selâtüselâm)

- 1 -

Tanrı Elçisi Muhammet Salat Sana Selâm Sana
„ Sevgilisi „ „ „ „ „
„ Elçileri Salat Sizlere Selâm Sizlere

- 2 -

Ey Tanrının elçisi Muhammet senin üzerine olsun rahmet ve selâmet
Ey Tanrının sevgilisi „ „ „ „ „ „ „
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

- 3 -

Ey Tanrı Elçisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey „ Sevgilisi Muhammt Sanadır Rahmet ve Selâtmet
Ey „ Elçileri Sizedir Rahmet ve Selâmet

(Türkçe Tekbir)

Tanrı uludur tanrı uludur
Tanrıdan başka tanrı yoktur
Tanrı uludur tanrı nludur
Hamd ona mahsustur

T. C.
Diyanet İşleri Reisliği
Tah'irat Müdüriyeti
730,265

17-6-1950

A. Karahisar Müftülüğüne

Öz dilimizle hertarfta Türkçe Ezanın okunduğu bir zamanda Minarelerde Arapça Salatüselâm okumak aheuksiz düşeceği gibi Hükûmeti Celilenin takip buyurbuğu maksadı milliyede uygun gelmediğine binaen İstanbuldaki erbabı ihtisasla bilmuhabere balâya yazılan Üç suret ile Türkçe Tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olnur efendim. 6 - 3 - 933

Aynına mutabıktır
18-7-933

Diyanet İşleri Reisi
RİFAT

www.belgelerlegercektarih.wordpress.com

Kaynak: http://belgelerlegercektarih.com/tag/tanri-uludur/

Ek 3: Sivil Cuma Namazlarını Kıldıranlarla Yapılan Mülakat

Bölüm I: Demografik Özelliklere İlişkin Sorular

1. Yaşınız?
2. Mesleğiniz?
3. Eğitim durumunuz nedir?
4. Aylık Geliriniz ne kadar?
5. Diyanet'te çalıştınız mı?
6. Kendinizi nasıl tanımlarsınız? (Kürt, Türk, Müslüman, Dindar, Alevi, Sünni vb.)
7. Ailenizde en çok hangi dili kullanırsınız?
8. Hangi mezhebe bağlısınız?
9. Dini eğitiminizi nereden aldınız? (Medrese, İmam Hatip, Büyüklerden, Kendim)
10. Herhangi bir siyasi parti ya da gruba yakın hissediyor musunuz?
11. Eğer yakın hissediyorsanız, ne derece yakın? (Üyelik, sıkı bağlılık, sadece oy kullanma, sadece sempati)
12. Son seçimlerde hangi partiye oy kullandınız? (BDP, AKP, HÜDA PAR, Diğer, Kullanmadım)

Bölüm 2: Sivil Cuma Namazlarıyla İlgili Sorular

1. Sivil cumalara katıldınız mı?
2. Sivil cumalardaki katılımınız ne düzeydeydi? Düzenleme, cumalarda namaz kıldırmak, sadece katılım?
3. Sivil Cumalara niye katıldınız? Katılma Gerekçeleriniz nelerdi?
4. Sivil cumalardan nasıl haberdar oldunuz?
5. Sivil cumalara katılımınız sizin kararınız mıydı?
6. Katılma konusunu herhangi bir kimseye danıştınız mı?
7. Nerede katıldınız?

8. Kaç kere katıldınız?
9. Niye daha sonra katılmadınız? (Başlarda katılıp sonra katılmadıysa)
10. Sivil cumalara katılım yasaklansaydı yine katılır mıydınız?
11. Sivil cumalara katılanlar hakkında dava açılacağını bilseydiniz yine katılır mıydınız?
12. Sivil cumalar güvenlik güçleri tarafından engellense veya zorla dağıtılsaydı yine katılır mıydınız?
13. Size göre sivil cumalara ihtiyaç var mıydı? Neden?
14. Sivil cumalar neye karşı geliştirildi? Sivil Cuma eylemcileri nelerden rahatsızdı?
15. Sivil cumalar neyi hedefliyordu? Amacı neydi?
16. Sivil cumalar hangi sorunların çözülmesini istiyordu?
17. Sivil cumalar hangi kuruma karşı gerçekleştirildi?
18. Sivil cumalar Diyanet'in kaldırılmasını amaçladı mı?
19. Sivil cumalara başvurmadan önce bahsettiğiniz sorunların çözümü için herhangi bir girişimde bulunulmuş muydu?
20. (Cevap Hayir ise) Neden başka çözüm yollarına başvurmadınız?
21. (Cevap Evet ise) Hangi çözüm yollarını denediniz?
22. Sivil cumalar kime mesaj vermek istiyordu?
23. Kamuoyunun sivil cumalardan haberdar olmasını istiyor muydunuz?
24. Kamuoyunun sivil cumalardan yeterince haberdar olduğunun düşünüyor musunuz?
25. Sivil cumalardan özellikle haberdar olması gerekenler kimlerdi?
26. Sivil cumaların medyada yer almasını istiyor muydunuz?
27. Sivil cumalar düzeni bozuyor muydu?
28. Sivil cumalar başka insanlara rahatsızlık veriyor muydu?
29. Sivil cumaların başkalarına rahatsızlık vermemesi için önlem aldınız mı?
30. Sivil cumalara niye son verildi?
31. Sizce sivil cumalar amacına ulaştı mı?
32. Sivil cumalar hedeflerinden hangisine ulaştı hangisine ulaşamadı?
33. Sivil cumalar yetkililer nezdinde karşılık buldu mu?

34. Sivil cumalar kamuoyu nezdinde karşılık buldu mu?

Bölüm 3: Diyanet İsleri Hakkındaki Sorular

1. Diyanet İşlerinin beğendiğiniz yönleri nelerdir?
2. Diyanet İşlerinin beğenmediğiniz yönleri nelerdir?
3. Sizce Diyanet İşleri tüm mezheplere gereken değeri gösteriyor mu?
4. Diyanet İşleri sizin mezhebe değer veriyor mu?
5. Devletin din politikasını nasıl buluyorsunuz?
6. Diyanet İşlerine bağlı imamları nasıl buluyorsunuz?
7. Medrese imamları ile imam hatipli imamları karşılaştırabilir misiniz?
8. Medrese imamlarının iyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?
9. İmam hatipli imamlarının iyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?
10. İmamların Kürtçe bilmemesi sorun oluyor mu?
11. Sizce imamların Kürtçe bilmesi gerekli mi?
12. Hutbe ve vaazların Kürtçe olmaması sorun mu? Kürtçe olmaları gerekli mi?
13. Hutbelerin konularını nasıl buluyorsunuz?
14. Devletin Kürt medreselerine yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?
15. Devletin Kürt âlimlere yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?

Bölüm 4: İslam ve İtaatsizlik üzerine

1. Sizce sivil itaatsizlik eylemeleri İslam'la çelişmiyor mu?
2. Sizce sivil itaatsizlik İslam'da ulul-emre itaat ilkesiyle çelişmiyor mu?
3. İslam'da itaatsizliğin yeri var mı? Varsa hangi durumlar da?
4. İslam'a göre, haksızlık karşısında insanların tutumu nasıl olmalıdır?
5. İslam bazı durumlarda devlet otoritesine karşı itaatsiz davranılabileceği konusunda neler söylüyor sizce?

Ek 4: Sivil Cuma Namazlarına Katılanlarla Yapılan Mülakat

Bölüm I: Demografik Özellikler ve Kişisel Bilgiler

13. Yaşınız
14. Mesleğiniz
15. Eğitim durumunuz nedir?
16. Aylık Geliriniz ne kadar?
17. Kendinizi nasıl tanımlarsınız? (Kürt, Türk, Müslüman, Dindar, Alevi, Sünni vb.)
18. Ailenizde en çok hangi dili kullanırsınız?
19. Hangi mezheptensiniz?
20. Dini eğitim aldıysanız nereden aldınız? (Medrese, İmam Hatip, Büyüklerden, Kendim)
21. Herhangi bir siyasi parti ya da gruba yakın hissediyor musunuz?
22. Eğer yakın hissediyorsanız, ne derece yakın? (Üyelik, sıkı bağlılık, sadece oy kullanma, sadece sempati)
23. Son seçimlerde hangi partiye oy kullandınız? (BDP, AKP, HÜDA PAR, Diğer, Kullanmadım)

Bölüm 2: Sivil Cumalar

35. Sivil cumalara katıldınız mı?
36. Sivil cumalardaki katılımınız ne düzeydeydi? (Düzenleme, cumalarda namaz kıldırmak, sadece katılım, katılmadınız?)
37. Nerede Kıldınız/ Katıldınız?
38. Sivil cumalardan nasıl haberdar oldunuz?
39. Sivil cumalara katılımınız sizin kararınız mıydı?
40. Katılma konusunu herhangi bir kimseye danıştınız mı?
41. Nerede katıldınız?
42. Kaç kere katıldınız?
43. Niye daha sonra katılmadınız? (Başlarda katılıp sonra katılmadıysa)

44. Size göre sivil cumalara niye ihtiyaç vardı?
45. Sivil cumalar neyi hedefliyordu?
46. Sivil cumalar hangi kuruma karşı gerçekleştirildi?
47. Sivil cumalar Diyanet'in kaldırılmasını amaçladı mı?
48. Sivil cumalar kime mesaj vermek istiyordu?
49. Sivil cumalarda yanlış bulduğunuz şeyler nelerdi?
50. Sivil cumalarda doğru bulduğunuz şeyler nelerdi?
51. Sivil cumalar toplumsal düzeni bozuyor muydu? Başkalarına zarar veriyor muydu?
52. Sivil cumalara katılım yasaklansaydı yine katılır mıydınız?
53. Sivil cumalara katılanlar hakkında dava açılacağını bilseydiniz yine katılır mıydınız?
54. Sivil cumalar güvenlik güçleri tarafından engellense veya zorla dağıtılsaydı ne yapardınız?
55. Sivil cumalara niye son verildi?
56. Sivil cumalar hedeflerinden hangisine ulaştı? Hangisine ulaşamadı?

Bölüm 3: Sivil Cumalara konu olan muhtemel sorunlar hakkında düşünceler

1. Cemaati Kürtçe konuşan camiye Kürtçe bilmeyen imam görevlendirilmesine nasıl bakıyorsunuz?
2. Sizce imamların Kürtçe bilmemesi bir sorun mu?
3. Sizce imamların Kürtçe bilmesi gerekli mi?
4. Cemaati Şafiilerden oluşan camiye Hanefi mezhebinden imam görevlendirilmesine nasıl bakıyorsunuz?
5. Siz cuma hutbelerinde anlatılan konuları nasıl değerlendiriyorsunuz? Hutbelerin içeriğini beğeniyor musunuz?
6. Bazen hutbelerde 19 Mayıs, 29 Ekim gibi konulardan bahsedilir. Buna nasıl bakıyorsunuz?
7. Beğenmiyorsanız hutbelerinin konuları nasıl olmalı?
8. Sizce cuma hutbeleri ve vaazların hangi dilde okunması lazım?
9. Kürtçe okunmalı mı size göre?

10. Devletin Kürt medreselerine yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?
11. Devletin Kürt âlimlere yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?

Bölüm 4: Diyanet İsleri Hakkındaki Fikirler

16. Diyanet İşlerinin beğendiğiniz yönleri nelerdir?
17. Diyanet İşlerinin beğenmediğiniz yönleri nelerdir?
18. Diyanet İşleri tüm mezheplere değer veriyor mu?
19. Devletin din politikasını nasıl buluyorsunuz?
20. Diyanet İşlerine bağlı imamları nasıl değerlendiriyorsunuz?
21. Medrese imamları ile imam hatipli imamları karşılaştırabilir misiniz?
22. Medrese imamlarını değerlendirebilir misiniz? İyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?
23. İmam hatipli imamları değerlendirebilir misiniz? İyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?

Ek 5: Sivil Cuma Namazlarına Katılanlarla Yapılan Mülakat

Bölüm I: Demografik Özellikler ve Kişisel Bilgiler

24. Yaşınız
25. Mesleğiniz
26. Eğitim durumunuz nedir?
27. Aylık Geliriniz ne kadar?
28. Kendinizi nasıl tanımlarsınız? (Kürt, Türk, Müslüman, Dindar, Alevi, Sünni vb.)
29. Ailenizde en çok hangi dili kullanırsınız?
30. Hangi mezheptensiniz?
31. Dini eğitiminizi nereden aldınız? (Medrese, İmam Hatip, Büyüklerden, Kendim)
32. Kuran'ın mealini okudunuz mu?
33. Herhangi bir siyasi parti ya da gruba yakın hissediyor musunuz?
34. Eğer yakın hissediyorsanız, ne derece yakın? (Üyelik, sıkı bağlılık, sadece oy kullanma, sadece sempati)
35. Son seçimlerde hangi partiye oy kullandınız? (BDP, AKP, HÜDA PAR, Diğer, Kullanmadım)

Bölüm 2: Sivil Cumalar

1. Sivil cumalara katıldınız mı? (Cevap Hayır ise)
2. Sivil cumalardan haberdar oldunuz mu?
3. Nasıl haberdar oldunuz?
4. Niye katılmadınız?
5. Katılmamak sizin kararınız mı?
6. Katılıp katılmama konusunu herhangi bir kimseye danıştınız mı?
7. Katılmak istediniz mi?
8. Sivil Cumalar hakkında bilginiz var mı?
9. Sivil cumalara niçin başvurduklarını biliyor musunuz?
10. Sivil cumalar hangi kuruma karşı gerçekleştirildi?

11. Sivil cumalar Diyanet'in kaldırılmasını amaçladı mı?
12. Sivil cumaların amaçları neydi?
13. Sivil cumalar sizce amacına ulaştı mı?
14. Ulaşmadıysa sizce niye ulaşmadı?
15. Nasıl olsaydı sivil cumalar hedefine ulaşırdı?
16. Sivil cumalarda yanlış bulduğunuz bir şey var mıydı? Nelerdi?
17. Sivil cumalarda doğru bulduğunuz bir şey var mıydı? Nelerdi?
18. Ne olsaydı sivil cumalara katılırdınız?

Bölüm 3: Sivil Cumalara konu olan muhtemel sorunlar hakkında düşünceler

12. Cemaati Kürtçe konuşan camiye Kürtçe bilmeyen imam görevlendirilmesine nasıl bakıyorsunuz?
13. Sizce imamların Kürtçe bilmemesi bir sorun mu?
14. Sizce imamların Kürtçe bilmesi gerekli mi?
15. Cemaati Şafiilerden oluşan camiye Hanefi mezhebinden imam görevlendirilmesine nasıl bakıyorsunuz?
16. Siz cuma hutbelerinde anlatılan konuları nasıl değerlendiriyorsunuz? Hutbelerin içeriğini beğeniyor musunuz?
17. Beğenmiyorsanız hutbelerinin konuları nasıl olmalı?
18. Sizce cuma hutbeleri ve vaazların hangi dilde okunması lazım?
19. Kürtçe okunmalı mı size göre?
20. Devletin Kürt medreselerine yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?
21. Devletin Kürt âlimlere yönelik tavrını nasıl buluyorsunuz?

Bölüm 4: Diyanet İsleri Hakkındaki Fikirler

24. Diyanet İşlerinin beğendiğiniz yönleri nelerdir?
25. Diyanet İşlerinin beğenmediğiniz yönleri nelerdir?
26. Sizce Diyanet İşleri tüm inançları dikkate alıyor mu?
27. Sizce Diyanet İşleri sizin inançlarınızı dikkate alıyor mu?
28. Diyanet İşleri tüm mezheplere değer veriyor mu?
29. Diyanet İşleri sizin mezhebe değer veriyor mu?

30. Devletin din politikasını nasıl buluyorsunuz?
31. Diyanet İşlerine bağlı imamları nasıl buluyorsunuz, değerlendirebilir misiniz?
32. Medrese imamları ile imam hatipli imamları karşılaştırabilir misiniz?
33. Medrese imamlarını değerlendirebilir misiniz? İyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?
34. İmam hatipli imamları değerlendirebilir misiniz? İyi yönleri ve kötü yönleri nelerdir?

Ek 6: Sivil Cuma Namazlarından Çeşitli Görüntüler

Resim 1: Diyarbakır'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: Kadri Avcı

Resim 2: Diyarbakır'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: Kadri Avcı

Resim 3: Diyarbakır'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: Kadri Avcı

Resim 4: Diyarbakır'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: Kadri Avcı

Resim 5: Diyarbakır'daki sivil Cuma namazından görünüm

Kaynak: Kadri Avcı

Resim 6: Batman'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.batmanpostasigazetesi.com/haber/allahim-devlete-itaatsizligimizi-kabul-et,-amin-27728.htm

Resim 7: Yüksekova'daki sivil cuma namazı

Kaynak: http://www.siverekname.com/haber/sivil-cumaya-gazli-panzerli-saldiri-623.html

Resim 8: Nusaybin Mitanni Kültür Merkezindeki sivil cuma namazı

Kaynak: http://www.yuksekovahaber.com/haber/sivil-cumada-birlik-vurgusu-62511.htm

Resim 9: Van'daki sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.hakkarihabertv.com/ehmede-xani-parkinda-cuma-namazi-8629h.htm

Resim 10: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.yuksekovahaber.com/haber/sivil-cumada-ocalan-tepkisi-57888.htm

Resim 11: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.zaphaber.com/binler-sivil-cuma-namazi-kildi-24379h.htm

Resim 12: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.zaphaber.com/roboski-katliami-kinandi-21877h.htm

Resim 13: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.zaphaber.com/roboski-katliami-kinandi-21877h.htm

Resim 14: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.zaphaber.com/roboski-katliami-kinandi-21877h.htm

Resim 15: Bir sivil cuma namazından görünüm

Kaynak: http://www.haberruzgari.com/haber_yazdir.php?id=37051